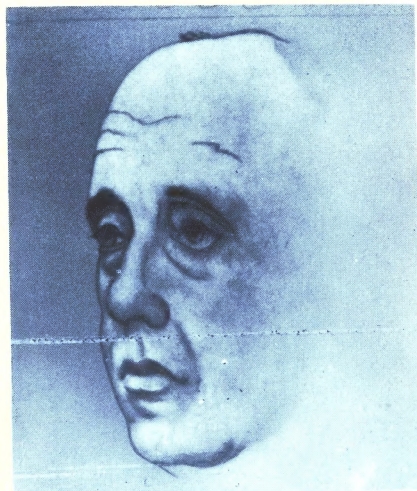

Johan huizinga

795

Johan huizinga
erasm

Huizinga «colecționează cu pasiune, din cele mai inepuizabile documente, expresiile izbitoare, caracteristice, colorate, ale epocii, și parcă n-ar vrea să-i scape nici una, pentru ca, la urmă, să renunțe radical la toate, să le nege fără excepție, să le identifice drept un joc iluzoriu, drept o mască adesea conștientă, care acoperă fața muribundă a epocii. [...] Cele două valențe olandeze ale lui Huizinga acționează într-o neîntreruptă mixtiune, asociere și alternare. Continuu el adună date bogate și le denunță inconsistența, pentru ca mereu să adune altele, și iarăși mereu să le nege.»

EDGAR PAPU

Johan huizinga

cultură generală

editura minerva

Lei 5

Johan huizinga
erasm

TRADUCERE DE H. R. RADIAN
PREFĂȚĂ ȘI TABEL CRONOLOGIC DE
CORNELIA COMOROVSKI

Ilustrația copertei: *Hans Holbein cel Tânăr în Klassiker
der Kunst XX, 1912*

BIBLIOTECA PENTRU TOȚI • 1974
EDITURA MINERVA • BUCUREȘTI

Pentru versiunea românească toate drepturile rezervate
Editurii Minerva (B.P.T.)

J. Huizinga
ERASMUS

Vijfde druk (Ediția a cincea)

H. D. Tjeenk Willink & Zoon N. V., Haarlem, 1958.

ERASM-HUIZINGA-ERASM

„... oblăduitor al literelor, apărător de
neînvins al dreptății“

(Rabelais către Erasm, într-o scrisoare din 1532).

Umaniștii Renașterii — dintre care Erasm a fost pe departe cel mai de seamă — au adus o substanțială contribuție la modificarea formelor de gândire ale Evului Mediu. La îndelungul proces din istoria culturii, care a schimbat forma *mentis* preexistentă, ei au participat cu ajutorul unei unelte de lucru aparent nevinovată și neputincioasă: rigoarea filologică. Îndreptându-se către antichitate, umaniștii au revizuit textele pagine în spirit critic, s-au străduit să le stabilească autenticitatea, prin înlăturarea interpolațiilor și corectarea erorilor de traducere sau de transcriere. Cu același spirit critic, *homo grammaticus* s-a apropiat și de textele consacrate — Aristotel — sau chiar de cele sacre — *Vulgata* — dezvăluind și aici greșeli de traducere; filologul a arătat că asemenea greșeli denaturau sensul și că interpretarea tradițională a multor pasaje se clădise pe neînțelegerea frazelor. Examenul critic filologic amenința astfel să arunce îndoiala asupra temeiniciei întregului sistem dogmatic medieval, deoarece dovedea că parte din dogme se construiseră pe propoziții care, greșit citite, trebuiau schimbate prin corectare. Aceste consecințe — la început neașteptate — ale spiritului critic filologic, stîrnesc opoziția celor ce reprezentau sistemul

dogmatic — a scolaștilor și a teologilor. Într-o scrisoare din 1505, Erasm mimează ironic minia teologilor: „Nu trebuie suportată, vor zice ei (teologii), cutezanța acestui filolog, care, după ce a lovit toate disciplinele, nu și-a ținut pana sa neobrăzată departe nici măcar de scrierile sfinte“.

În corespondența lui Erasm revine frecvent opoziția *theologia — bonae litterae*. Într-o faimoasă și amplă scrisoare, adresată în 1515 lui Martinus Dorpius, care îl acuzase de a fi atacat dogmele creștine, Erasm își exprima indignarea pentru că „se ține seama de acești oameni care sînt cu totul lipsiți de spirit, iar de judecată și mai mult; care nu au nici un fel de legătură cu învățătura, mai degrabă infectați de știința lor sordidă și confuză; și care îi detestă pe toți cei ce știu aceea ce ei ignoră, și nu au altă intenție decît să calomnieze aceea ce ei nu cunosc...“ Erasm afirmă că teologii „se tem că, dacă adevărata învățătură ar renaște (*si renascantur bonae litterae*) și oamenii s-ar deștepta, să nu pară că nu știu nimic tocmai ei, cei care pînă atunci treceau în ochii tuturor a ști totul“.

Se naște lupta dusă de umaniști împotriva dogmatismului, întru apărarea culturii. Metaforele umaniștilor izbesc prin accentul lor combativ. Lorenzo Valla scrie despre „semanalul de începere a luptei“ pentru recuștigarea adevăratei limbi latine, Erasm alcătuiește un îndrumar pentru „ostașul“ creștin, și tot Erasm vorbește, într-o scrisoare adresată în 1499 lui John Colet, despre „linia de luptă“, „armată“ și „comandant“.

Lupta umanismului a fost purtată prin eroismul filologilor care știau că înfruntă pericole. Dezmințind *Donăția lui Constantin*, Lorenzo Valla scria: „Vrednic de a fi numit creator nu este cel ce știe să vorbească bine, ci acel care îndrăznește să vorbească“.

În 1523, scrierea lui Erasm *Jeluirea păcii (Querela pacis)* avea să fie cenzurată de Sorbona, iar în 1529, traducătorul ei în limba franceză, Louis de Berquin, era ars pe rug.

Cel mai strălucit umanist al Renașterii vine pe lume la Rotterdam. Copil nelegitim, apoi orfan din fragedă tinerețe, el intră într-o mănăstire augustină din Holanda, determinat de tutori și lipsit de vocație monahală. Studiile clasice începute aici sînt continuate după 1495, la Colegiul Montaigu din Paris, unde trăiește în condiții mizere. Curînd se va întreține singur dînd lecții de latină și de retorică tinerilor veniți la învățătură în Franța din Țările-de-Jos, din Germania ori din Anglia. Invitat în Anglia (1499—1500), se împrietenește cu umaniști de seamă (John Colet, Linacre, W. Grocyn, Thomas More) și începe să învețe limba greacă. Tot în Anglia înfiripă, din necesități didactice — ca profesor avea nevoie, pentru elevii săi, de texte satisfăcătoare prin limbă și conținut — o culegere de maxime însoțite de comentarii: *Adagiile*, care îl fac celebru de la prima lor ediție (Paris, 1500). Călătorește mult și pînă într-un tîrziu cu greu se poate vorbi despre un domiciliu stabil.

În afară de mănăstirea Steyn locuiește în cîteva importante centre ale culturii renescentiste: Paris, Louvain, Freiburg (Germania). De trei ori vizitează Anglia, face o călătorie în Italia — unde își ia, la Torino, doctoratul în teologie și se oprește timp de zece luni la Veneția, pentru a lucra în tipografia lui Aldo Manuzio la tipărirea unei ediții a *Adagiilor*. La viața de mănăstire nu mai revine, deși abia în 1517 izbutește să obțină, printr-o dispensă papală, scutirea de posturi și veșminte ecleziastice.

Înaintînd în vîrstă, Erasm se stabilește la Basel. Orașul în care se afla — întemeiată cu o sută de ani în urmă — o universitate, precum și tiparnița lui Ioannes Frobenius, devine astfel un centru al Europei umaniste.

La începutul carierei sale, Erasm, străin și necunoscut, poate ușor stingher, însă, fără îndoială, convins că are multe lucruri importante de spus, fusese dornic să găsească un număr cît mai mare de corespondenți: „La urma urmei nu așteptăm o scrisoare, ci o grămadă uriașă de scrisori, care [predate fiind] ar dezpovăra pînă și un catir egiptean. Dacă

se află pe aici amatori ai literelor frumoase, atunci ia-ți sarcina de a-i stimula să ne scrie" — îi sugera Erasm lui Thomas More, într-o epistolă din 1499. Cu timpul, corespondența lui devine uriașă. Scrisorile umanistilor aveau funcția publicației periodice, unde se împărtășește o comunicare științifică și se difuzează imediat o noutate. Corespondența particulară, mai degrabă decît un gest spontan în relația dintre doi indivizi, era un act integrat în mod deliberat în ansamblul activității culturale a epocii. Începînd din 1515, Erasm se preocupă de publicarea celor mai importante dintre scrisorile sale. La Basel, Louvain sau Freiburg, el era parocă centrul unei rețele care îngloba monarhi, papi (în corespondența lui sînt scrisori de la trei papi) și protestanți (în frunte cu Luther), dar, mai cu seamă aproape toți umanistii Europei — printre care se afla și Nicolaus Olahus.

Erudit și scriitor — cunoscut azi mai ales prin *Elogiul Nebuniei* — Erasm este cu pasiune interesat de preocupări diverse și în domenii variate: morală, pedagogie, teologie, filologie.

Umanistul Erasm era un cercetător de manuscrise, un iubitor de texte restaurate cu respectul surselor. Filolog, el face traduceri și îngrijiri de ediții. În 1504 Erasm găsește în biblioteca din Louvain adnotările lui Lorenzo Valla la Noul Testament, pe care le tipărește în 1505 la Paris. Aplicînd în continuare scrierilor sacre critica filologică, el lucrează mai departe asupra textului grecesc al *Bibliei*, revizuieste erorile de traducere din *Vulgata* și publică în 1516, la Basel, o *Biblie* bilingvă, care cuprinde textul în limba greacă, traducerea latină și adnotări (*Novum Instrumentum*). În prefață apărea și dezideratul unei *Biblie* traduse în toate limbile.

Pentru formarea la surse clasice a tinerilor și cu intenția instruirii lor în spiritul culturii antice, scrie Erasm *Adagiile. Culegerea de adagii ale celor vechi* (*Collectanea adagiorum veterum*), dedicată unuia dintre cei dintîi elevi ai săi (William Mountjoy), cuprindea, în prima ediție (Paris, 1500), 800 de maxime latinești; ediția din 1508, îngrijită chiar de autor

în tipografia lui Aldo Manuzio din Veneția, avea de patru ori mai multe; sporind mereu, volumul sfîrșește prin a îngloba peste 4.000 de sentințe; o dată cu adîncirea culturii eline, Erasm adaugă și devize din scrierile grecești, alături de cele latine. Adagiul este dat în limba originală (greacă sau latină) și se indică sursa (autorul și opera); apoi este comentat. Simpla culegere a sentințelor însemna, într-o epocă în care cărțile erau puține și scumpe, deci clasicii erau greu de procurat, un act important de cultură: era difuzată înțelepciunea antichității în formele ei originare.

Tot în activitatea de difuzare a culturii antice, de către Erasm, se înscriu și traduceri din limba greacă, mai rar și mai puțin cunoscută, în latină: din Euripide, Plutarh, Lucian.

Încrederea renașcentistă în om, convingerea că el poate fi construit prin cultură, transformat și format, intensifică și călăuzește preocupările pedagogice ale epocii. Numeroși umanisti sînt mari dascăli și pedagogi: Vittorino da Feltre (1397—1446), Guarino din Verona, Enea Silvio Piccolomini (1395—1464), Pier Paolo Vergerio, precum și mulți alții. Scriind despre buna creștere a copiilor, Erasm notează că, spre deosebire de pomi și de cai, care de la început apar pe lume ca pomi și cai și cresc fără nici o intervenție, „oamenii nu se nasc, ci se formează” (*at homines mihi crede, non nascuntur sed finguntur*).

Instinctul de moralist și pedagog dirijează mare parte din activitatea lui Erasm spre folosul celor ce au a învăța și trebuie să se formeze. El dezbate chestiuni fonetice, lexicale ori stilistice (*Dialog despre pronunțarea corectă a limbii latine și grecești* și *Ciceronianus* — publicate în 1528; *Despre bogăția cuvintelor și a lucrurilor* — publicată în 1512; *Despre compunerea scrisorilor*, concepută în anii grei de viață pariziană). Întocmește pentru discipoli „manuale”; astfel se nasc *Adagiile* și *Colocviile. Colocviile*, titlu prescurtat sub care este îndeobște cunoscută lucrarea *Convorbiri pe teme curente* (*Colloquia familiaria*), fuseseră gîndite, la fel cu *Adagiile*, ca un auxiliar în procesul de învățămînt și concepute — la Paris, în 1500 — pentru doi elevi, fiii unui negustor din

Lübeck. Edițiile revăzute, începînd din 1519, de către autor, vor fi treptat îmbunătățite și îmbogățite. Titlul inițial (schimbat în 1526) amintea încă scopul prim, pur didactic: *Formule de vorbire curentă... (Familiarium colloquiorum formulae...)*. Cît de puternică era pasiunea pedagogică a lui Erasim, preocupat de formarea armonioasă, trupească și spirituală, a fiecărui om, și cît de moderne vederile lui, dovedeau și multe din temele alese pentru aceste convorbiri: avantajele alăptării materne, dreptul de a se instrui al femeilor etc.

Alte lucrări examinează probleme de metodă, de pildă *Despre metode de studiu* — scrisă înaintea primei călătorii în Anglia. Nu numai instruirea, ci și educarea copiilor îl interesează pe Erasim (*Despre bunele deprinderi ale copiilor; De civilitate morum puerilium*). Instruirea și educarea copilului sînt doar o parte din educația permanentă, devenirea și formarea, care nu încetează decît cu moartea, a oricărui om; în spirit renescentist, Erasim crede în perfectibilitatea morală a naturii umane.

Făptura pe care Erasim, ca și alți mari umaniști ai Renașterii, ar fi dorit să o dăltuiască, era o ființă desăvîrșită prin cultură pentru a-își desfășura acțiunea îndreptată cu dragoste către ceilalți oameni. În Renașterea care a însemnat sinteza unor idealuri crezute pînă atunci antagonice, gîndirea morală a umaniștilor a încercat să concilieze lumea antichității păgîne și cea creștină, așa cum au făcut Petrarca sau Marsilio Ficino cu Academia platonice din Florența. Referindu-se la gînditorii antici, Erasim spunea, într-un dialog intitulat *Ospățul pietății*, că „în comunitatea celor sfinți se află mulți pe care noi nu i-am trecut în calendar“.

Mare parte dintre cei care își zic cucernici îndeplinesc doar niște forme. Mulți călugări, observă Nebunia, făcîndu-și elogiul, „dau o însemnătate așa de mare ceremoniilor lor și datinilor lor mai mărunte, încît socot că un singur cer nu e o răsplătă îndestulătoare pentru meritele lor așa de mari; ei nu se gîndesc că Hristos, neîntinînd seamă de nici unul din aceste lucruri, îi va întreba dacă au respectat învățătura

lui (care stă într-un singur cuvînt), dragostea“; și că le va spune apoi: „Eu cunosc doar o singură lege dată de mine, dar despre aceea nu aud nimic. Odinioară, pe față și neslujindu-mă de vîlul parabelor, am făgăduit moștenirea tatălui meu, nu pentru glugi, nici rugăciuni sau posturi, ci pentru lucrările dragostei. [...] Cînd vor auzi astfel de vorbe și vor vedea că matrozii și vizitii au acolo mai multă trecere decît ei, ce mutre credeți că vor face unii față de alții“ — întreabă Prostia. Și tot ea dă cîteva mostre din maximele ciudate ale teologilor care, limitînd viața la texte, nu știu ce înseamnă nici binele și nici răul: „e o crimă mai mică să sugrumi o mie de oameni, decît să cîrpești o dată, într-o duminică, o ciubotă a unui sărac; și alta: e mai bine să lași să piară toată suflarea omenească cu cățel, cu purcel, decît să spui o minciună cît de mică“.

În *Manualul ostașului creștin (Enchiridion militis christiani)* și *Despre educarea principelui creștin (De institutione principis christiani)*, publicată în 1516), învățătura creștină este înfățișată de Erasim mai curînd decît ca o religie, ca o morală din care el desprinde norme de viață interioară și de slujire a celor din jur. *Manualul ostașului creștin* fusese destinat, așa cum spune titlul, să călăuzească un ostaș pe calea pietății creștine. „Nu am scris *Enchiridion* pentru a-mi desfășura spiritul sau elocvența, ci numai pentru a tămădui de greșală pe cei pentru care, îndeobște, religia e alcătuită din observarea ceremoniilor...“ declara Erasim într-o scrisoare din 1504 către John Colet, precizînd astfel scopul lucrării: de a arăta contradicția între formalismul ritualurilor și credința autentică.

Dogmatismului și ceremoniilor care instituționalizau relațiile omenești, Erasim le opune contactul uman realizat prin iubire. Studiul scrierilor antice și al celor patristice vine întru ajutorul credinciosului care își dovedește pietatea în fapte. Dintre părinții bisericii — a căror editare îl va preocupa în ultimii 20 de ani ai vieții — Erasim îi admiră îndeosebi pe Origene și Ieronim, erudiți și prețuitori ai culturii

clasice, în care vedea acea continuitate, îndrăgită de Renaștere, a idealurilor clasice în creștinism. Tonul lui Erasm este apropiat de cel al unei etici laice. În textul lucrării se vede respectul pentru relațiile concrete între oameni, propovăduirea empatiei absolute și a unui altruism activ, pătruns de simțul răspunderii: „... nici un creștin să nu creadă că s-a născut numai pentru sine și să nu dorească să trăiască numai pentru sine. [...] Să dorească din tot sufletul binele tuturor, să se roage pentru binele lor, să le facă bine. Să nu lovească pe cei cumsecade și nici să nu fie de folos ticăloșilor. Să se bucure de mulțumirea tuturor ca de propria mulțumire. Să sufere de nenorocirile tuturor ca de ale sale...”

Lucrările scrise cu intenții didactice de către Erasm depășesc țelul și meritele unui manual — prin erudiția umanistului, gândirea filozofului, arta scriitorului. Remarcabile ca valoare literară sînt mai cu seamă *Adagiile*, *Colocviile* și — îndeosebi — *Elogiul Nebuniei*.

Îmbrăcată în togă și cu bonetă de bufon pe cap, Prostia ține un discurs academic despre sine însăși: își face elogiul, arătînd că ei i se datorește mersul înainte al lumii. Astfel se explică perpetuarea speței omenești; femeia care a născut în chinuri și a crescut cu greutate un copil va mai naște și alții din prostie, tot din prostie își iubește părintele fiul slăt, ori se istovesc scriitorii și artiștii. Dar și războiul, curtenii slugarnici și episcopii hrăpăreți sînt produse ale prostiei.

Deci, pe de o parte elanurile creatoare, aparent iraționale, deoarece contrazic atît logica, ce arată cu strictețe perisabilitatea tuturor, cît și instinctul de conservare, care le dictează oamenilor să se cruțe, iar pe de altă parte situațiile inechitabile, generate de o ordine socială strîmbă, sînt, toate, rezultate ale prostiei. „Există, așadar, două feluri de nebunii: una pe care o trimit din fundul infernului Furiile cele răzunătoare (...) Dar mai e un fel de nebunie cu totul deosebită de cea dintîi; ea pornește de la mine și toți ar trebui s-o dorească...” Omniprezența Nebuniei se vedește prin existența ei atît în manifestările malefice ale energiilor

negative, care, în expansiunea lor vitală egoistă, distrug, pentru a se impune, cît și în manifestările benefice ale forțelor pozitive, generatoare de viață — biologică sau spirituală. Cele rele sînt marcate de prostie, dar și cele bune pot fi văzute ca nebunești.

Ea însăși personaj central cu existență autonomă de ființă mitologică și fabuloasă, dar totodată imagine insesizabilă, răsfîrîntă ca într-o apă limpede și adîncă în orice fapt omenesc, Nebunia face parte din om; ignorată, ar putea deveni periculoasă, printr-o explozie neașteptată; acceptată, devine inofensivă.

Nebunia asigură două condiții necesare mulțumirii și creativității. Ea dă cuminenția împăcării cu viața, acel *amor fati*, care îl face pe om să-și accepte condiția: „Ceea ce e în cadrul său firesc nu poate fi nenorocit, afară numai dacă cineva socoate vrednic de plîns pe un om pentru că nu poate zbura ca păsările, și nici merge în patru labe ca vitele, sau că nu e înarmat cu coarne ca taurii. Cu tot atîta dreptate ar putea jeli pe un cal de cea mai bună rasă, că n-a învățat gramatică sau că nu se hrănește cu baclavale...”

Și tot Nebunia este aceea care, prin iluzie, adaugă limitelor condiției umane desăvîrșirea și eternitatea inexistente. Pe oameni, care își joacă fiecare „rolul în farsa vieții”, nebunia îi avertizează: „Dați afară iluzia și ... s-a dus de ripă piesa!” Și cît de „puțin costă sporul de fericire (datorit iluziei)!” Pe cei care, mulțumită Nebuniei, găsesc desfătare în iluzie, fericirea „îi costă foarte puțin, fiindcă e doar o închiuire...”

„Greșesc nespun aceia care cred că fericirea stă în lucrurile însele. Nu, ea atîrnă doar de părerile noastre, căci în lume e atîta întuneric și schimbare, că nu se poate ști nimic limpede...” Iar dacă viața reală include neputința și greșeli datoritoare de nemulțumire, iar fericirea este dăruită de iluzie, înseamnă că în iluzie se află adevărul. În iluzie sau, altfel, nicăieri și pretutindeni.

Elogiul Nebuniei sugerează relativitatea valorilor și nemărginirea ignoranței de care omul nu ajunge a-și da seama. Vrajmaș al certitudinilor scolastice care nu admiteau replică dată argumentului de autoritate, Erasm lasă Nebunia să înlocuiască dogma prin dualitate sau chiar pluralitate de opinii.

„... toate lucrurile omenești au două fețe, ca Silenii lui Alcibiade, așa că ceea ce la prima vedere apare ca fiind moartea, dacă privești mai adânc apare ca fiind viață, precum, dimpotrivă, ceea ce părea a fi viață este moarte; frumosul pare urât, bogăția — sărăcie lucie, infamia — glorie, știința — neștiință, vigoarea — slăbiciune, noblețea — moșie, veselia — tristețe, norocul — nenoroc, prietenia — vrăjmășie, mintuirea — năpastă...” Înțelegând complexitatea existenței și relativitatea faptelor de viață cunoscute cu respectul pentru particular și unicitate, Nebunia descoperă însăși paradoxalitatea vieții. Același fapt se poate afla în două perspective logic incompatibile. Și atunci în locul certitudinii apare îndoiala, întrebarea, ambiguitatea. Erasm, căruia Luther îi spusese în batjocură „regele ambiguității”, a lăsat, în *Elogiul Nebuniei*, cartea ambiguității supreme.

În epoci de puternică modificare a scărilor de valori, opiniile noi nu se împărtășesc direct, ci precaut, prin intermediul unei exprimări care se cere decodată: secolul al XVIII-lea va folosi convenția străinului; în Renaștere, autorul operei literare vorbește adeseori prin convenția nebunului. La adăpostul nebuniei se poate spune cu dezinvoltură adevărul: nebunul și prostul nu sînt socotiți răspunzători și, în consecință, nici vinovați, cînd își îngăduie să facă observații critice despre rînduiala socială existentă: „țineți seama și de privilegiul — ce nu e de disprețuit — al proștilor, de a fi săraci cu duhul și de a putea spune adevărul curat”, scrie Erasm în *Elogiul Nebuniei*.

Scriitorii mărturisesc uneori, prin chiar personajele lor, funcția de scut a „nebuniei”. Pe de altă parte, risul place și bucură și de aceea cîștigă și convinge mai ușor: „prostia are

o putere așa de mare, că adesea cu un simplu haz se înlătură ceea ce nu s-a putut respinge cu nici un argument”, precizează tot Erasm în *Elogiul Nebuniei*.

Personajul narator vorbește cu două voci: vocea sarcasmului evident, a satirei deschise, denunță nebunia malefică; dăunătoare fiind, ea trebuie înlăturată. La adăpostul echivocului, Erasm îndrăznește să vorbească despre adevărul rău, făcînd procesul societății contemporane: obscurantism și venalitate; teologi scolaști și dogmatici, călugări formalisti și nespălați; papi nelegiuți; contradicție dureroasă între învățătura creștină a iubirii și conduita ecleziastilor; curteni paraziti; principii vrăjmași ai intereselor obștești. Nu este de mirare că în 1542 Sorbona condamnă această scriere. În satira lui Erasm se simte influența lui Terențiu și Lucian (menționat și în dedicație). Ironia este poate mai fină, aluzia mai ascunsă; de altfel, ca într-o operă scrisă de un erudit pentru erudiți.

În aceste pagini de critică socială, unde predomină tonul satiric, ironia este mai rară și conjuncturală, iar echivocul care o caracterizează se lămurește rapid. Despre nebunia care tulbură viața socială și raporturile între oameni, Erasm vorbește direct — grav sau mușcător —, iar cînd folosește antifraza, ironia lui este caracterizată prin scurte intervale de ambiguitate.

Cînd personajul narator vorbește despre nebunia necesară, vocea i se schimbă, tonul este permanent ironic. Modul de expunere disimulează continuu opinia scriitorului și cititorul trebuie să o descifreze, iar intervalul de ambiguitate, timpul necesar acestor decodări, se prelungește.

Prins între cultul freneziei și cel al rațiunii, Erasm nu se exprimă cu precizie. De la intervalul mic de ambiguitate, rezolvată rapid, se ajunge la intervalul infinit. Erosul platonice, presimțirea nemuririi, extazul mistic, tot ceea ce privește raportul om — absolut, rămîne scaldat într-o ambiguitate perpetuă. Epilogul subliniază ambiguitatea nerezolvată; dacă vorbele au fost spuse „pe șleau”, cei ce le-au

ascultat să nu uite că le-a rostit Prosta; dar ei să-și amintească totodată și zicala: „Adesea un nerod vorbește cuminte“.

Elogiul Nebuniei încolțește în mintea lui Erasm la întoarcerea lui din Italia și anume din Roma. Și poate că gândul — „de cită ambiție, de cite iluzii, de cită vanitate și înfumurare, era plină lumea!“ — pe care i-l presupune Hui-zinga umanistului imaginat cugetînd la anii trecuți în timp ce călătorea — se îndrepta cu precădere spre ultimele locuri vizitate. Aceleași fapte care stîrniseră revolta detunătoare, dar variat exprimată, a lui Savonarola sau a lui Luther, creează probabil și în mintea lui Erasm reflecții amare asupra unor conjuncturi. Dar aceste reflecții nu se opresc aici: gândul umanistului se îndreaptă spre trăsături și situații general umane; constatările devin întrebări, ascunse sub forma unor afirmații care pierd caracterul de aserțiune prin puternica ambiguitate conținută și nerezolvată (și a cărei nepuntință de rezolvare este sugerată). Satira socială face mereu loc reflecției filozofice neexplicate, precizia — echivocului; ironia conjuncturală devine ironie existențială; sensurile se îmbogățesc la fiecare nouă lectură, deschizînd sugestii noi: *Elogiul Nebuniei* capătă contururi de poem.

Adagiile rămîn primele eseuri din literatura Europei iar *Colocviile*, scrise cu simțul dialogului viu, se transformă adeseori în mici scene, apropiate de genul dramatic. În amîndouă lucrările, observatorul vieții contemporane este și privitorul atent și penetrant al caracterului omenesc.

Moralisții Renașterii plecau, ca Erasm ori Montaigne, de la înțelepciunea antică. Preocuparea de a esențializa și de a elabora mai sintetic mișcările sufletești este fundamentală în *Adagiile* lui Erasm, în culegerea sa de parabole, publicată în 1514, în *Apoftegmele* sale. Interesul pentru gestică morală este însoțit și de intenția moralistului, ca, în calitatea sa de cunoscător al vieții, să dea învățături.

Comentariile *Adagiilor* — ale căror dimensiuni variază între cîteva rînduri și zeci de pagini — analizează sensul

unor maxime pe care, adeseori, le aplică la situații contemporane. În chip firesc se vorbește deci despre suferințe acute ale epocii — de pildă, despre ignoranța teologilor care opreau cultura tocmai pentru că ei erau neștiutori și voiau să-și păstreze autoritatea de pînă acum, dătătoare de profituri, stăvilind astfel progresul, ori despre abuzurile autorităților laice și ecleziastice care cu impozitele sau plățile cerute pentru fiecare serviciu îi lăsau și mai săraci pe cei săraci. La rîndul lor, problemele momentului sînt cercetate, cu privirea cunoscătoare de oameni a moralistului, în cadrul unor tendințe și manifestări general omenestii; șiretenia și abuzul impositorilor de pretutindeni, lăcomia și insașițetea dintotdeauna a celor bogați și puternici. De aceea, *Adagiile* sînt mărturii ale unui secol, dar și ale unor permanente. Aceste meditații asupra unor probleme pe care le învăluie fără a le epuiza, erau, probabil, primele eseuri din literatura europeană.

Cu gustul pentru observația proaspătă și autentică și pentru raționamentul practicat pe realitatea vie, iar nu desprins din texte de autoritate sau din opiniile care circulă, analiza naturii umane, schițată de Erasm, este o concluzie a studierii resorturilor psihice, cît și a fenomenului social. După o pagină de triste exclamații în fața fenomenului monstruos al războiului, care ar trebui să nedumerească pe oricine cugetă, Erasm își propune să-l examineze. „Lucrul va apărea și mai uimitor, dacă vom lăsa la o parte părerile recunoscute de toată lumea și vom scruta esența și natura însăși a lucrurilor, cercetînd separat, fie și sumar, dar cu ochiul filozofului pe de o parte, chipul omului, pe de altă parte, adevărata față a războiului“ — scrie Erasm, comentînd adagiul *Dulce bellum inexpertis* (Plăcut e războiul cui nu l-a încercat).

Adîncimea și subtilitatea se alătură și se îmbină în rîndurile moralistului Erasm. În *Elogiul Nebuniei*, el face o fină remarcă de psiholog asupra forței inhibitorii a complexelor și a fricii: „Două lucruri ne stau, mai ales, în cale, cînd e vorba să ne dăm seama cum trebuie să înfruntăm greută-

tile vieții: rușinea, care se strecoară în suflet ca un fel de negură, și teama, care, arătându-se primejdia, ne oprește de a întreprinde vreo faptă îndrăzneată. Prostia vine să ne scape într-un mod miraculos de aceste două neajunsuri.“ Erasm observase condiția împăcării cu sine a oricărui om care vrea să-i înțeleagă pe ceilalți și să trăiască în armonie cu mediul său uman. „Firea, în multe privințe mai mult masteră decît mamă bună, a sădit în oameni — mai cu seamă în cei deștepți — pornirea aceasta rea, de a fi nemulțumiți cu sine și de a admira însușirile aflate la alții. Dar aceasta face ca toate darurile, farmecele și plăcerile vieții să se strice și să piară. [...] Și ce prostie poate fi așa de mare ca aceea de a-ți plăcea ție însuși și de a te admira? Și iarăși, dacă cineva își displace sieși, ce lucru frumos, plăcut sau cuviincios poate săvîrși? Scoate acest dres (egoismul) din viață. Și deodată, creatorul va încremeni în mijlocul cuvîntării sale, muzicantul, cu măsurile lui, nu va plăcea nimănui, actorul va fi fluierat pentru jocul său, poetul va fi luat în ris cu muzele lui cu tot, pictorul se va împotmoli în arta lui, iar medicul va răbda de foame cu toate leacurile sale.“ Împăcarea cu viața presupune împăcarea cu sine și ea dăruie o cheie a înțelepciunii. Erasm vorbește despre sufletul omului cu pătrunderea moralistului, cu ambiguitatea și ironia celui care cunoaște complexitatea vieții; el știe că acceptarea propriei ființe este o necesitate vitală, dar și că natura adaugă „ceva mai mulțisoară iubire de sine“ acolo unde „a împărțit cu economie darurile“.

Erasm era aproape divinizat de cărturarii timpului său. Printre versurile care i s-au închinat se înscriu și imnul *Lui Erasm, celui mai bun, celui mai mare* (In *Erasmum Optimum Maximum*) de Melanchton, precum și ode ale lui Olahus sau H. Glareanus. „Far“ și „soare“ sînt metaforele cu care i se adresează Glareanus. Elogiile — îndeosebi ale umaniștilor germani — aproape îl excedau. În scrisoarea din 1515 către Martinus Dorpius, Erasm spunea: „Mi se aduc zilnic multe scrisori de la bărbați erudiți care îmi spun, unii — podoabă

a Germaniei, unii — soarele, alții — luna, și care mai degrabă mă copleșesc, decît mă împodobesc cu aceste titluri prea strălucitoare“. John Colet îi declară lui Erasm într-o scrisoare din 1516: „Chiar aflîndu-mă în cea mai mare mizerie, m-aș considera fericit dacă aș avea a mia parte din învățătura și înțelepciunea ta“. Într-o scrisoare din 1532, Rabelais i se adresează astfel lui Erasm: „Părinte prea iubit (*Pater amantissime*), părinte și podoabă a patriei, oblăduitor al literelor, apărător de neînvins al dreptății“. Și îi mărturisește: „tot ceea ce eu sînt și orice merit al meu, doar de la tine l-am primit (*ut quiddid sum et valeo, tibi id uni acceptum*) [...] dacă nu aș recunoaște-o în fața tuturor, aș fi cel mai ingrat dintre oamenii de astăzi și din viitor“.

Epitafurile scrise la moartea lui Erasm sînt tipărite într-o antologie, *Epitafuri alcătuite pentru D. Erasm din Rotterdam de cîțiva bărbați iluștri* (*D. Erasmi Roterodami epitaphia per clarissimos aliquid viros conscripta*, Louvain, 1537). În această antologie publică și Olahus cinci epitafuri — unul în limba greacă, celelalte în latină. Într-unul din ele, *Elegia la mormîntul lui Erasm din Rotterdam* (*Ad sepulchrum Erasmi Roterodami*), Olahus scrie: „Fi-va notată c-o piatră cernită deci ziua de astăzi, / Fiîndcă a lumii întregi scumpă podoabă răpi“.

Nici un umanist nu a avut asupra Europei culte o înfrîngere asemănătoare cu cea a lui Erasm, prin coincidența cu avîntul tiparului, datorită încrederii lui în posibilitatea influenței binefăcătoare a culturii și prin aceasta, a legăturii pe care permanent a făcut-o, între erudiție și problemele vieții contemporane.

Erasm era un precursor al veacului luminilor. În el se întrevăd, prefigurînd parcă secolul al XVIII-lea, atît gustul pentru raționalism, cît și viitoare concepții rousseau-iste: încrederea în natura funciarmamente bună a omului sau chiar ideea „contractului social“: „În toți oamenii au fost sădiți germenii științei și virtuții, o fire blîndă și pașnică, făcută pentru afecțiune reciprocă, gata a-și găsi plăcerea în a fi

iubiți și fericirea în a face bine altora" (*Jeluirea păcii...*). Sau: „numim proprietate ceea ce este numai administrație. Nu ai, apoi, același drept față de oameni liberi din natură și față de animale. Iar însuși acest drept, pe care îl ai, ți l-a dat asentimentul poporului. Dar, dacă nu mă înșel, acela care a acordat, are dreptul să și ia înapoi" (*Dulce bellum inexpertis*). Erasm, umanistul, care aparține întregii Europe erudite mai curînd decît unei singure țări, poartă în el și caracterul cosmopolit al viitorului „filozof“ din secolul al XVIII-lea. În septembrie 1522, el îi scria lui Ulrich Zwingli: „Doresc să fiu cetățean al lumii, prieten, sau, mai bine, străin tuturor“.

Cu timpul, mai multe literaturi naționale îl adoptă pe Erasm. Brunetiére scria: „El [Erasm] este al nostru, nu mai mult, ci în aceeași măsură ca al întregii Europe savante“. Incluzîndu-l pe Erasm în literatura franceză a secolului al XVI-lea, cunoscuta bibliografie a lui Al. Ciorănescu motivează astfel: „Nu putea fi exclus sub pretextul literaturii franceze, un autor străin care, în spiritul timpului, este de fapt [un autor] internațional. De pildă, Erasm.“

Dacă „intemeietorii spiritului modern sînt filologii“, deoarece, așa cum demonstra Ernest Renan, „spiritul modern, adică raționalismul, critica, liberalismul, a fost întemeiat în aceeași zi cu filologia“, apoi Erasm este incontestabil unul dintre primele spirite moderne. El este, scria Iorga, „unul dintre cele mai adînci spirite filozofice care au fost vreodată, un scriitor cu o vervă mușcătoare [...], un humorist amar și sceptic; care a zguduit întreaga organizație socială și intelectuală a timpului mai puternic decît Luther“...

Prin studiul filologic și exigența de a merge la surse (*ad fontes*) și prin atitudinea critică față de inconsecvențele și abuzurile bisericii catolice, umaniștii pregătiseră terenul Reformei. Calea filologică premergătoare Reformei duce de la *Adnotările* lui Lorenzo Valla, prin Erasm, la *Biblia* lui Luther. La începutul activității sale, Luther se considerase, pe linia fixării filologice a textelor sacre, urmaș al

lui Erasm. Erasm era atunci în culmea gloriei. Contemporanii îl numeau: „Bărbat fără de seamăn, lumină a lumii, prinț al științelor, părinte al studiilor, Pythia Occidentului“... (*vir incomparabilis, lumen mundi...*)

Era firesc ca, după ce, în 1517, își afișase tezele la Wittenberg, Luther să-și îndrepte privirile către Erasm: preocupările teologice, identitatea unora dintre opinii și reputația marelui umanist îl îndrituiau să spera și să dorească un sprijin din parte-i. Cu toate că, scriind unui prieten, în martie 1517, Luther vorbea despre marea distanță dintre Erasm și „lucrările divine“, într-o scrisoare adresată lui Erasm la 28 martie 1519, el se va strădui, înfățișîndu-se pe sine cu modestie și elogiîndu-l pe vestitul umanist, să-l convingă a se pronunța pentru Reformă. Amîndoi nutreau o similară nemulțumire și chiar indignare față de actele arbitrare ale conducătorilor bisericii. Erasm și Luther se deosebeau însă adînc în probleme esențiale. Într-o scrisoare din 16 decembrie 1524, Erasm mărturisea: „Eu am depus un ou de găină din care Luther a scos un pui de cu totul altă natură“.

Erasm era fundamental individualist, respectuos pentru cazul particular și reticent în fața instituției. Creștinismul însemna pentru el o morală a iubirii. Protestanții aveau fanatismul și intoleranța celor care se cred în posesia adevărului suprem.

În opoziția dintre Erasm și Luther se confruntă nevoia Reformei de revelație și transcendent și nevoia umanismului de cunoaștere prin mijloacele omenești ale experienței și rațiunii. Luther, care numea rațiunea „prima sursă a tuturor relelor“ (*fons fontium omnium malorum*), îl condamna cu strășnicie pe Erasm, „al cărui raționalism ridică pe om deasupra lui Christos și a diavolului“. Este drept că perspectiva luterană deschidea calea unei scrutări mai adînci a omului, căruia îi cere să se întoarcă spre sine, căutînd înlăuntrul său răul care îl locuiește. Binele, însă, el îl așteaptă din partea harului divin.

Optimismul exaltat, cîtă vreme nu fusesse încă mușcat de scepticism, îi face pe umaniști să creadă în binele aflător în om, în posibilitatea de a-l dezvolta prin cultură, în perfectibilitatea omenească prin mijloace omenești. Rațiunea este refractară oricărei forme de refuz a libertății — de la teoria predestinării pînă la opresiunea socială. De aceea, umaniștii afirmă existența liberului arbitru. Luther susținuse lipsa de libertate a omului, socotind că tot ceea ce noi făptuim este cunoscut dinainte și rînduit pentru eternitate de către o divinitate omniscientă. Cînd, la insistențele papei, Erasm se simte obligat să-și exprime totuși opinia de multă vreme așteptată, el alege o problemă în care îl putea combate pe Luther cu conștiința împăcată; opune predestinării credința în libertatea omenească, în lucrarea, apărută la Basel în 1524, *Despre liberul arbitru (De libero arbitrio)*. După ce Erasm se angajează în dispută, scriind *Despre liberul arbitru*, Luther îi mărturisește a fi aflat în el pe singurul om care, fără a-i mai vorbi despre lucrurile secundare (indulgențe, papi etc. etc.), a mers direct la esență.

Erasm amînase îndelungată vreme pronunțarea, în favoarea unora sau a altora, pe care i-o ceruseră catolicii și protestanții, așteptînd, deopotrivă, atît unii cît și ceilalți, ca el să le întărească rîndurile.

Sentimentul relativității îl determina într-o mare măsură pe Erasm să evite declarațiile categorice. După ce, în Evul Mediu, omul crezuse a-cunoaște un centru fix și o poziție imuabilă, în Renaștere, omul pierde certitudinile oferite de echilibrul anterior al unui trist sistem închis. Spiritul modern alege în locul fixității libertatea, fie aceasta și frămîntată de căutări chinuitoare, de iluzii și de îndoieli. „Mi se va obiecta că e rău să te înșeli. Dimpotrivă, cel mai mare rău e să nu te înșeli niciodată. [...] în lume e atîta întuneric și schimbare, că nu se poate ști nimic limpede“, spune Erasm în *Elogiul Nebuniei*. Adevărurile sînt relative. „Care lucru este oare fără de greșală?“ (*Quid autem vacat errore?*), se întrebă Erasm, într-o scrisoare adresată în 1517 lui J. Reuchlin.

Convingerea că adevărul nu poate fi exprimat decît de unicitatea cazului particular și spiritul de toleranță care decurge din sentimentul relativității, îl determină pe Erasm, pe lîngă mult discutata lui prudență, să nu adere la Reformă și nici la vreo altă grupare în lupta de opinii a timpului. Într-o scrisoare din 1518 el afirma, comentînd o epistolă primită: „Distins bărbat, nu cunosc în mine nici un motiv pentru care cineva ar dori să fie erasmian și detest întru totul asemenea nume de dezbinări“.

Tăcerea lui Erasm, premergătoare disputei cu Luther, exprimase și lipsa totalei aderențe la una anume dintre cele două tabere în luptă. Rezerva lui era și o formă de negare a celor două poziții: catolicismul și rigorismul luteran se arătasera la fel de fanatice, iar liberalul și tolerantul Erasm ura fanatismul; de aceea, el evita orice luare de atitudine tranșantă. În corespondența cu Melancthon, Erasm își manifestase temerea ca din reforma săvîrșită de Luther să nu apară un alt fanatism. El vedea un antagonism ireconciliabil între *bonae litterae* și Reformă: „Pretutindeni unde domnește luteranismul este pieirea literelor“, afirma Erasm într-o scrisoare din 1528 către Willibald Pirckheimer. Ca o confirmare a acestor cuvinte, într-un pamflet din 1544, Calvin avea să declare: „Aș vrea mai degrabă ca toate științele umane să fie rase de pe suprafața pămîntului, decît ca ele să fie pricină a răcirii zelului creștinilor și a îndepărtării lor de Dumnezeu“. Calvin, care îi apăra cu ferveare pe adepții, persecutați în Franța, ai reformării bisericii catolice, devine și el un persecutor. Vinovat de uciderea lui Servet și Gruet, el este, ca și Luther, intolerant și crud.

Întîrzierea cu care, în ciuda insistențelor și a presiunii psihologice, Erasm își declară opinia și faptul că o face în problema liberului arbitru, mărturisește dorința lui de rezervă ca încercare de a-și apăra independența, precum și de a evita posibilele pericole, deci și aprehensiuni, mai mult sau mai puțin justificate. Din nevoia de independență, Erasm trăiește fără domiciliu statornic — umaniștii își caută patria

doar în lumea libertății posibile —, respinge invitații și onoruri. Monarhi, ca Henric al VIII-lea al Angliei și Francisc I, regele Franței, vor să-i cîștige favoarea. Cinci universități îi propun o catedră; un papă se oferă a-l numi cardinal. Erasm refuză; orice angajare i-ar tulbura liniștea, indispensabilă lucrului, orice legătură de moment ar putea închide, ascunse acum, deci imprevizibile, niște constrîngeri viitoare; el vrea să-și poată exprima nestingherit părerile proprii.

Evitarea prilejurilor de temeri este și ea, parțial, un fel de manifestare a nevoii de independență și demnitate. În acea vreme de torturi și arderi pe rug, teama era un obstacol în plus în exprimarea categorică a unor păreri. La asemenea amenințări ale constrîngerii fizice face aluzie Erasm, cînd scrie în *Elogiul Nebuniei*: „Poate ar fi mai bine să trec sub tăcere pe teologi (...) căci soiul acesta de oameni e foarte trufaș și iute la mînie; ar putea să pornească la atac împotriva mea cu nenumăratele lor concluzii și să mă silească să retractez, iar în cazul că n-aș vrea să fac acest lucru, să mă proclame eretică. Căci cu acest fulger înspăimîntă pe oricine nu-l au la inimă.“

Este adevărat, pe de altă parte, că Erasm se temea de suferința fizică; din frică de molipsire îl întoarce, timp de două săptămîni, de la poarta lui, sub diferite pretexte, pe Ulrich von Hutten, fugăr urmărit și bolnav. Într-o scrisoare din 5 iulie 1524, Erasm spunea: „Nu au toți puterea martiriului. Mă tem că de s-ar isca vreun tumult, l-aș imita pe Petre. Mă supun papilor și principilor care dau decrete bune, căci drept este să o fac; îi rabd pe cei care fac legi proaste, pentru a fi adăpostit de primejdii.“

Erasm nu se mîndrește cu curajul fizic, pe care știe că nu îl are. Calitatea aceasta i se pare demnă de a fi urmărită de către cei care și-o arogă, dar incompatibilă cu temperamentul său de gînditor și poet dornic de tihnă. De aceea el nici nu respinge afirmația că se teme de ciumă și arată inconsistența transformării ei într-o acuzație (cf. scrisoarea citată de Huizinga la începutul cap. VI).

Chiar în timpul vieții lui Erasm, temeiurile anxietății sale creșteau, în timp ce iluzia înțelegerii și moderației posibile, cu care umanistul trăise mult timp, se spulbera. Protestanții îl acuzau de trădare și Luther îl acoperea de blasfemii, catolicii îl priveau ca pe un eretic. *Jeluirea păcii*, în traducerea franceză a lui Louis de Berquin, unul dintre corespondenții lui Erasm, este cenzurată de Sorbona; Louis de Berquin este condamnat de Sorbona și ars pe rug ca eretic. Lumea din jurul lui Erasm pare din ce în ce mai intolerantă: vechii prieteni ai tineretii, John Fisher și Thomas More sînt decapitați în 1555 pentru că nu recunosc în Henric al VIII-lea capul bisericii engleze. Umaniștii devin victime ale protestanților și catolicilor. După moartea lui Erasm, opere ale lui aveau să fie puse, izolat, la index, pînă ce, în 1558, congregația indexului va condamna întreaga lui activitate.

„De cele mai multe ori, ceea ce căutam în trecut este originea noului“.

(Johan Huizinga, *Amurgul Evului Mediu*, prefață la ediția I)

Filolog și istoric prin formație, istoric al culturii prin activitatea de cercetător și profesor, olandezul Johan Huizinga cunoștea conflictul dintre nevoia de acumulare a istoricului riguros, căruia i-ar trebui secole pentru asimilarea întregii documentații existente pînă la el și nevoia, tot atît de stringentă, de a exprima din perspectiva proprie, întotdeauna nouă, imaginea sau procesul unei trecute epoci de cultură. „Cît de mic mi se pare numărul de scrieri din secolele al XIV-lea și al XV-lea citite de mine, în comparație cu tot ce aș fi vrut să citesc; cît de mult aș fi dorit ca, pe lângă tipurile principale ale diferitelor orientări spirituale, pe care se bazează în cea mai mare parte expunerea, să mai analizez și alte tipuri!“ — scria Huizinga în prefața la *Amurgul Evului Mediu*.

Mereu nemulțumit cu informația acumulată, năzuind mereu către o sinteză cit mai cuprinzătoare a fenomenului cultural studiat, dar știind să se oprească pentru a săvârși aceea sinteză pe care într-un moment anume al acumulării și al formării sale îl poate realiza; pentru a înfăptui mai degrabă un lucru pe care îl consideră, într-o măsură, incomplet, decît a rămîne în stearpă așteptare a desăvîrșirii. Ca orice adevărat om de știință și de cultură, Huizinga avea sentimentul ignoranței sale, ignoranță care nu poate fi vreodată integral înfrîntă. Ignoranța care nu se cunoaște împinge către o muncă stearpă; dar și ignoranța care, cînd se cunoaște, își îndreaptă toate eforturile doar către scăderea celor neștiute, rămîne tot stearpă prin actul de orgoliu al celui care se vrea atotcunoascător; există însă acea ignoranță conștientă — în același timp mîndră și modestă — a celui care dorește să folosească cele știute, și să le facă roditoare. Altfel nici nu s-ar putea concepe lucrări de istoria sau filozofia culturii. „În tratarea problemelor generale de cultură ești permanent constrîns să întreprinzi incursiuni hoșești în domenii pe care tu însuși nu le-ai explorat suficient. Era în afara oricărei discuții posibilitatea de a umple golurile din cunoștințele mele înainte de a scrie. Trebuia să scriu acum ori deloc. Și voiam să scriu.“ Astfel se încheie prefața ediției originale a lucrării *Homo ludens*.

Valorile durabile ale unei culturi izvorăsc dinlăuntrul ființei celor care creează și dintr-o necesitate adîncă; ele nu sînt nici rezultatul unor convenții sociale artificiale, și nici nu pot fi datorate unor interese materiale. De aceea, amurgul Evului Mediu, sărac în valori culturale autentice, îi apare lui Huizinga, „o lume rea“ Huizinga crede că această epocă „de sfîrșit a Evului Mediu este una dintre perioadele de declin, în care viața culturală a cercurilor suspuse a devenit aproape cu totul un joc de societate“. Adevăratei culturi i se substituiau, prin lucrări compuse din afara ființei lăuntrice a celui ce creează, rezultatele unei munci depuse în primul rînd

pentru a dobîndi o remunerație: „... nobilimea [...] a dorit și a gustat aceste produse ale poetului ei plătit“ — scrie Huizinga despre versurile lui Eustache Deschamps (sfîrșitul secolului al XIV-lea).

Huizinga începea prefața la ediția I a cărții sale despre *Amurgul Evului Mediu*, astfel: „De cele mai multe ori, ceea ce căutăm în trecut este originea noului“. Această origine a noului, Huizinga pare a o cerceta începînd cu studiul formelor, ca o etapă preliminară unui eventual studiu viitor al conținutului, care îi pare mai greu. Cunoașterea formelor constituie pentru el o premisă a înțelegerii conținutului; prin cercetarea formei se îndreaptă către conținut. Prefața ediției I la *Amurgul Evului Mediu* se încheie astfel: „Formele de viață și gîndire — iată ce am încercat să descriu aici. Sesizarea conținutului esențial, care a sălășluit în acele forme, va deveni oare vreodată obiectul cercetării istorice?“

În istoria culturii, Huizinga cercetează formele de manifestare ale spiritualității unei epoci anume, în acele structuri care definesc unitatea epocii: etichetă de curte, mistică, veșminte, culori îndrăgite sau moderne. „Pentru a înțelege spiritul medieval ca o unitate și un tot, trebuie să studiem formele de bază ale gîndirii sale, cercetînd nu numai manifestările credinței și ale meditației superioare, ci în egală măsură și pe cele ale înțelepciunii vieții de toate zilele — ale practicii pure. Căci aceleași orientări mari ale gîndirii domină și în exteriorizările sale superioare, și în cele inferioare“ — scrie Huizinga în *Amurgul Evului Mediu*.

Lucrările de istorie a culturii lăsate de Huizinga alcătuiesc un întreg. Cine urmărește evoluția intereselor și ideilor lui Huizinga observă că preocupări noi par a se naște ca o consecință a altora existente anterior. Problemele care îl interesează se ivesc, ca un fel de constante, în toate lucrările.

Indicii ale viziunii omului ca *homo ludens* — scrie Huizinga în prefața la *Homo ludens* — „pot fi aflate în scrie-

rile mele începînd chiar din 1903. Aceasta a fost și tema cursului meu anual ținut în 1933 ca Rector al Universității din Leida, și apoi tema unor cursuri ținute la Zürich, Viena și Londra, în ultimul caz cu titlul: *Elementul de joc al culturii*. În *Homo ludens*, Huizinga mărturisește că, în timp ce seria sfîrșitul capitolului V (*Jocul și războiul*) din *Amurgul Evului Mediu*, el a întrezărit prima dată legătura intimă între joc și cultură, pe cînd se străduia să evoce semnificațiile codului de onoare, ale heraldicii și cavalerismului. Huizinga consideră de altfel că în *Amurgul Evului Mediu* a pospedit îndelung asupra elementului ludic al epocii, deci asupra unei probleme care avea să constituie obiectul de studiu al unui volum publicat cu 20 de ani mai tîrziu.

Personalitatea lui Erasm este și ea o permanență în studiile lui Huizinga; este evident, de pildă, că, scriind *Amurgul Evului Mediu*, el frecventa, în ediții din secolul al XVI-lea, nu doar lucrările de răsunset ale marelui umanist, ci și altele, mai puțin cunoscute. Cu gîndul spre trecut ori spre viitor — la *Criza civilizației contemporane* — Erasm îi rămîne lui Huizinga un etalon, un punct de referință: Optimismul încrederii în progres, în fericirea posibilă și realizabilă, s-ar putea menține, astfel cum gîndea Erasm, prin cunoașterea civilizației antice care ușurează înțelegerea oamenilor? — se întreba Huizinga. În această carte despre criza civilizației și culturii contemporane, menționînd existența unor explozii de nebulie — criminale sau ridicole prin candoare — Huizinga gîndește că în fața nemărginitei sminteli contemporane „marele umanist cu gîndirea nobilă și gravă, Erasm, nu ar mai putea găsi o temă pentru o expunere spirituală și surîzătoare“.

Pentru Huizinga, autor al lui *Homo ludens*, Erasm — despre care amintește aici că a arătat eroarea viziunii contradictorii a nebuliei și rațiunii, astfel cum ea fusese concepută în Evul Mediu tîrziu — se află la începutul unei ere noi, la începutul civilizației moderne, care, practicînd

cultura, abandonează formele de joc: problema cîștigului și a pierderii prin respectarea unor forme este înlocuită de concentrarea asupra unor valori etice sau a unor interese economice; formele de cultură urmăresc să corespundă unor idei sau unor realități concrete. Caracterul de joc sau de competiție, care presupune existența unor reguli, marca disputele universitare și le reducea la o întrecere a unor abilități formale, îndepărtîndu-le astfel de ceea ce procesul intelectual trebuia să fie, adică de căutarea autentică. Erasm știa aceste lucruri și se plîngea într-o scrisoare către Noël Bédier de înțelegerea îngustă a școlilor care lucrează doar cu ceea ce le-a fost încredințat de către înaintașii lor și nu țin seama, într-o controversă, de un punct de vedere diferit: „După părerea mea, nu are nici un rost ca în școli să se procedeze așa cum se procedează la jocul de cărți sau de zaruri, cînd orice încălcare a regulilor strică jocul. Într-o discuție între învățați, emiterea unei idei noi nu ar trebui să comporte nici un fel de vătămă sau risc.“ Erasm, observă Huizinga, respinge cultura practică ca joc.

„... cusurul tragic care străbate întreaga lui personalitate: să nu vrea sau să nu poată trage ultimele consecințe...“

„măreția zace ascunsă în adîncul ființei lui“

(Huizinga, Erasm)

Cartea lui Huizinga despre Erasm își propune să reconstituie personalitatea, căutările și elanurile umanistului, întorcîndu-se pe urmele epocii și ale omului. Autorul ei confruntă *Compendium vitae* și scrisori pentru a contura, dincolo de chipul sub care Erasm va fi voit mai tîrziu să se înfățișeze pe sine, tatonările reale, căile străbătute și impasurile.

Huizinga nu ascunde tentația unei atitudini critice severe față de Erasm. În dedicația către P.S. și H.M. Allen, îngriji-

torii fundamentalei ediții a corespondenței lui Erasm, Huizinga își mărturisește regretul că aceștia din urmă vor considera opiniile sale despre Erasm prea nefavorabile marelui umanist.

Uneori Huizinga îl judecă pe Erasm aspru, din perspectiva unor exigențe absolute; a se vedea aprecierea comportării lui la Paris, în timpul studiilor. Dar în acea etapă, obsecviziozitatea, curtoazia excesivă, elogiile exagerate cu care Erasm păcătuia, sînt mijloace trecătoare de a-și câștiga existența ale tînarului erudit, care, pentru a dobîndi libertatea acordată de epocă celui ce ajungea să fie recunoscut ca învățat și pentru a-și scuti, mai tîrziu, o subordonare efectivă și fără de ieșire, față de o instituție, făcea acum act de servitute pasageră și mai curînd aparentă, constînd în hiperbolizarea unei mici prețurii și a unor firave sentimente față de cîteva personalități. Căutînd să obțină favoarea acestor personalități, pe care — fie și într-o mai slabă măsură — el, oricum le stima, Erasm încerca să-și asigure în viitor independența și libertatea în fața unor instituții rigide și acaparatoare. Reproșîndu-i concesiile de acest chip, de pildă versurile evlavioase compuse pentru o bogată Doamnă care îi dădea uneori sprijin material, Huizinga exclamă la sfîrșitul capitoului VI: „Tu, autorule al vestitelor *Colloquia*, ai avut oare pe buze zîmbetul tău fin cînd ai scris aceste cuvinte? Cu atît mai rău pentru tine“.

Dar Huizinga nu compară concesiile făcute de către Erasm cu cele pe care umanistul le respinge. Cînd, într-o etapă de lipsuri materiale (Louvain, 1502—1503), i se oferă o catedră de teologie, Erasm o refuză; mai degrabă dedică o traducere cancelarului Universității și un panegiric lui Filip cel Frumos (Louvain, 1503). Tonul apologetic față de persoane puternice nu avea aceleași consecințe cu angajarea într-o muncă de susținere a ideologiei dominante, ca profesor la catedra de teologie, activitate care însemna o înfeudare pe viață, pierdere definitivă a libertății. De aceea Erasm s-a și

străduit necontenit să devină independent față de ordinul monahal căruia îi aparținea. Absolvit de obligația șederii în mînăstirea ordinului său, obținînd dreptul de a încasa beneficiile care i se ofereau, Erasm se va putea mișca în lume fără teamă de sărăcie, și, mai cu seamă, fără aprehensiunea unei privări de libertate. Erasm voise să se detașeze de o instituție care îi impunea normele sale restrictive și tot timpul vieții sale se va feri să se atașeze, oricît de ademenitoare ar fi fost oferta, de atare instituție sau titlu.

Există în scrierile lui Huizinga pericolul ca, după studierea analitică a unor laturi desprinse din fenomenul căruia acestea îi aparțin, ele să nu-i mai fie apoi reintegrate, și, astfel detașate, să servească drept caracteristică sau exemplificare a fenomenului, ori ca temei al unei judecăți de valoare. De pildă, extinzînd conceptul de joc, prin pedalarea asupra uneia dintre componentele sale, Huizinga îl plasează și acolo unde el nu se mai înfățișează ca factor cultural, iar din anume gesturi și atitudini ale lui Erasm, localizate în momente particulare din viața sa, și avîndu-și o explicație certă, el trage concluzii generale cu privire la personalitatea umanistului. Cînd Erasm îi scrie lui Zwingli că vrea să fie „un cetățean al lumii, prieten cu toți, sau mai bine un străin pentru toți“, nu o face, așa cum consideră Huizinga, pentru că e „un rezervat, un retras“, ci pentru că se teme de orice eventuală restrîngere a libertății — pentru acea bogăție imprezvizibilă de mișcări pe care o personalitate în plină efervescență poate oricînd simți nevoia să le desfășoare — printr-un angajament de fidelitate, ce ar putea să corespundă convingerilor unei perioade de viață, perioadă care, însă, la rîndu-i, poate fi doar o tranziție către altceva. De aceea, menționarea „lipsei de caracter“ (cap. XVI) mi se pare excesivă; Huizinga aplică astfel întregii personalități o gravă judecată de valoare care s-ar putea asocia eventual unui sau unor fapte izolate.

Huizinga pare a minimaliza ezitățile lui Erasm în marea problemă a Reformei. Erasm credea în complexitatea lumii,

în slăbiciunea de a o cunoaște a oamenilor, în relativitatea doctrinelor și datorită toleranței. De aceea, nu numai că, așa cum Huizinga vrea să-l *apere*, „șovăiala lui Erasm, în acele zile, între a-l renega și a-l aproba pe Luther, nu-l dezonorează“, dar ea nu este, precum Huizinga afirmă, nici „cusurul tragic care străbate întreaga lui personalitate: să nu vrea, să nu poată trage ultimele consecințe“ (cap. XVI).

Erasm nu este un șovăielnic, ci un căutător de certitudini; el vrea un adevăr — al iubirii, deci al păcii și al înțelegerii; dar acest adevăr nu se găsește în vreuna anume din căile de acțiune alese ori indicate de grupările religioase ale vremii, ci tocmai în afara acestora. De aceea, hotărîrea lui Erasm de a nu alege niciuna din aceste căi, care ar fi însemnat pentru el acceptarea unor greșeli, nu poate fi considerată nehotărîre.

Huizinga crede că Erasm nu a înțeles „adevărata natură și importanță a Reformei“ (cap. XV). Când Huizinga afirmă că Erasm „n-a putut îmbrățișa noul“ (cap. XX) — el nu spune ce anume înțelege prin „nou“. Este adevărat că Reforma a însemnat *noutatea* veacului și că ea a fost în mare măsură generată de refuzul unor erori pe care, înainte de Luther, Erasm le semnalase. Dar „noul“ era acela adus de umaniști, și el însemna mai cu seamă încrederea în rațiunea umană care se consideră liberă și, ca atare, răspunzătoare; iar libertatea de voință, Reforma o tăgăduia. „Noul“ Renașterii mai însemna și un sentiment al relativității descoperite odată cu părăsirea unui sistem de certitudini; iar Reforma voia doar o modificare a certitudinilor. Sentimentul relativității aducea după sine exigența toleranței, și Reforma era neîndurătoare cu opoziții ei.

Erasm vede un nume de hulă în epitetul „*erasmian*“, fiindcă el presupune și ipoteza unei cît de mici doze de fanatism. Cu atît mai mult îi va fi fost greu să se pronunțe pentru catolici sau protestanți. Iar partizanii înflăcărați, ai unora sau ai celorlalți, îl socotesc vrăjmaș, nu fiindcă s-ar fi declarat ca atare, ci pentru că nu și-a manifestat dușmănia față de adver-

sari. „Atîta vreme cît refuză să scrie împotriva lui Luther îl socotim luteran“, — i se adresează un apărător al catolicismului, în 1520, rectorului de la Louvain (cap. XVIII).

Huizinga îl învinuiește pe Erasm pentru a-și fi redactat scrierile în limba latină: „... o fi crezut într-adevăr că generația următoare va juca în bile pe latinește?“ — întrebă ironic Johan Huizinga pe marginea unor programe de competiții sportive scrise în latinește, omițînd faptul că Erasm adeseori alcătuia cărți cu intenția de a oferi manuale potrivite unei bune studieri a limbii latine.

Nu pare îndestul prețuită de către Huizinga arta de scriitor a lui Erasm. Erasm „nu era destul de mare pentru a face din limba sa maternă o limbă de circulație universală“ — scrie Huizinga, spre uimirea tuturor celor care citesc și admiră, fie și în traduceri, *Elogiul Nebuniei*, *Adagiile* sau *Colocviile* ori *Așezămintul ostașului creștin*.

Huizinga subestimează *Adagiile* și *Apostegmele*. El le vede construite după o manieră caducă, prea înăbușite de aluzii mitologice și prezentînd interes numai pentru erudiții pedanți ai timpului, ceea ce îl împiedică să constate permanența și lărgimea problemelor etice puse de autor. *Adagiile* și *Colocviile* lui Erasm sînt citite cu același sentiment al actualității nepieritoare, ca și *Învoătările lui Neagoe*, *Principele* lui Machiavelli sau *Eseurile* lui Montaigne. Moralistul Erasm, iar nu eruditul, pun pecetea caracteristică a acestor culegeri de sentințe înțelepte.

Poate că severitatea, mărturisită, de altfel, a lui Huizinga, decurge din lipsa, despre care vorbeam mai sus, a unei ferme viziuni de ansamblu a personalității lui Erasm; și poate că tot de aceea apare și o anume contradicție între declarația ritoasă a unor opinii nefavorabile, în dedicație sau în rechizitoriul parțial al unor gesturi ale lui Erasm și prețuirea, care fie se degajă ca o impresie de ansamblu, din lectura întregii cărți, fie reiese din elogiul entuziast, formulat sporadic de autor, în paginile monografiei sale.

TABEL CRONOLOGIC

(ERASM)

În pofida unor rezerve, prețuirea, neexplicitată suficient, a lui Erasm, apare adeseori: de pildă cînd Huizinga încheie capitolul XVI, vorbind despre independența spirituală, scumpă lui Erasm, mai presus de orice, sau cînd afirmă că „măreția zace ascunsă în adîncul ființei lui“.

CORNELIA COMOROVSKI

1415 Reformatorul ceh Jan Hus, excomunicat în 1411, este ars pe rug.

1416 Poggio Bracciolini descoperă manuscrisul tratatului *De Institutione Oratoria* a lui Quintilian.

1417 Poggio Bracciolini descoperă un manuscris al lui Lucrețiu (*De rerum natura*).

1435—1444 Lorenzo Valla scrie *Eleganța limbii latine* (*Elegantiarum latinae linguae libri VI*), publicată la Roma în 1471. Erasm va spune că de această lucrare, pe care la 18 ani el o rezumă, umanistii sînt datori să țină seama ca de unghiile și degetele de la mînă.

1449 Lorenzo Valla, fondatorul criticii biblice, termină faimoasele *Adnotări ale Noului Testament prin colatarea a diverse texte scrise în cele două limbi* (*In Novum Testamentum ex diversorum utriusque linguae codicum collatione adnotationes*), relevînd erorile de traducere din textul *Vulgatei*.

1452 Giannozzo Manetti încheie tratatul *Despre demnitatea și superioritatea omului* (*De dignitate et excellentia hominis*).

1459 Mor umanității italieni Poggio Bracciolini și Giannozzo Manetti.

1464 Moare Nicolaus Cusanus, gânditor și scriitor de origine germană și expresie latină, propovăduitor al toleranței religioase și neîmpăcat cu formalismul bisericii catolice.

1466 (?) 1469 (?) Erasm se naște la Rotterdam (27 spre 28 octombrie), fiind al doilea fiu al unei legături nelegitime (are un frate, Pieter, cu trei ani mai vîrstnic). În fragedă copilărie Erasm învață la școala din Gouda.

1469 Prima tipografie franceză (Lyon).
Se naște Niccolò Machiavelli.

1472 Moare umanistul italian Leon Battista Alberti.

1475 — 1484 Trimis la Deventer, Erasm învață la o renumită școală a unui consistoriu bisericesc. Aici îl audiază odată pe Rudolf Agricola. Părăsește școala la moartea mamei sale, în urma unei epidemii de ciumă. Curînd moare și tatăl; cei doi frați rămîn sub oblăduirea a trei tutori lipsiți de bunăvoință.

1488 Erasm, care intrase în minăstirea Steyn de lângă Gouda, la insistențele tutorilor, rostește legămîntul monahal. Aici redactează, într-o primă formă, lucrarea *Antibarbari*.

1492 Alexandru al VI-lea Borgia e ales papă.

25 aprilie Erasm este hirotonisit.

1493 Părăsește minăstirea Steyn, preluînd postul de secretar al episcopului din Cambrai, pe care

îl însoțește în deplasări. La Halsteren prelucrează *Antibarbari*, dîndu-i forma unui dialog.

1494 Moare Pico della Mirandola.

1495 toamna? Erasm pleacă la Universitatea din Paris, unde studiază teologia.

1496 Este publicată postum lucrarea lui Pico della Mirandola: *Despre demnitatea omului (De hominis dignitate)*.

Erasm tipărește la Paris un mic număr de poezii latinești.

primăvara Erasm pleacă din Paris. Popasuri în Țările-de-Jos.

toamna Erasm se întoarce la Paris. Își cîștigă existența dînd lecții și în acest scop redactează, într-o primă formă, cîteva dintre scrierile sale pedagogice: *Formule de conversație curentă (Familiarium Colloquiorum Formulae)*; *Artă de a scrie epistole (De conscribendis Epistolis)*; *Despre bogăția cuvintelor și a lucrurilor (De copia verborum ac rerum)*; *Despre metoda de studii (De ratione studii)*.

1498 vara Erasm călătorește în Holanda.

Este ars pe rug, la Florența, călugărul dominican Girolamo Savonarola, căruia dezgustul în fața corupției clericale îi inspirase proiecte de reformă morală, religioasă și politică.

1499 Căutînd ocrotitori, Erasm călătorește în Franța și Olanda.

mai Erasm pleacă în Anglia cu William Blount, lord Mountjoy.

din primăvară pînă la începutul anului următor
Prima ședere a lui Erasm în Anglia. Îi cunoaște pe John Colet și pe Thomas More. Începe să învețe limba greacă și să scrie *Adagiile*. De aici se înapoiază la Paris.

1500 Apare la Johannes Philippi, la Paris, *Adagiorum Collectanea*, dedicată lui Mountjoy. Cuprinde 800 de sentințe comentate. Pentru folosul elevilor săi concepe la Paris o lucrare cu formule de conversație curentă (viitoarele *Colocci*).

1500—1504 Erasm studiază intens limba elină.

1502 Erasm scrie *Îndrumătorul ostașului creștin* (*Enchiridion militis christiani*).

toamna Erasm pleacă la Louvain de teama ciumei.

1503 Este ales papă Iuliu al II-lea (1503—1513).

1504 vara Erasm găsește într-o bibliotecă, lângă Louvain, *Adnotările* lui Lorenzo Valla la Noul Testament. La sfîrșitul lui 1504 Erasm se află la Paris.

1505 martie Iodocus Badius (Jossé Bade) publică la Paris *Adnotările* lui Lorenzo Valla.

Retipărirea *Adagiilor* la Paris, de către Johannes Philippi.

toamna Erasm pleacă de la Paris în Anglia. Aici face traduceri din greacă în latină: un

dialog de Lucian, *Hecuba* și *Ifigenia* lui Euripide.

1505—1506 A doua ședere a lui Erasm în Anglia. Lucrează probabil la o nouă traducere, din grecește, a Noului Testament.

1506 Pleacă din Anglia către Italia, pentru a-i însoți la studii pe fiii medicului personal al lui Henric al VII-lea.

vara În drum spre Italia, ei fac un popas de două luni la Paris. Erasm publică la Iodocus Badius traduceri din Euripide și Lucian, o culegere — *Epigrammata*, o ediție nouă (nemodificată) de *Adagii*. În această a doua ediție de *Adagii* apare întîia dată forma completă a numelui la care autorul s-a fixat: Desiderius Erasmus Roterodamus.

august Trecînd Alpii călare, Erasm compune poemul *Carmen*.

1506—1509 Erasm călătorește în Italia. Itinerariul italian: Torino, Bologna, Florența, Bologna.

1506 4 septembrie Lui Erasm i se decernează la Torino titlul de doctor în teologie.

11 noiembrie Erasm se află în Bologna, cînd războinicul papă Iuliu al II-lea, care o asemiase, aliat cu francezii, își face intrarea triumfală în oraș.

La Bologna, Erasm lucrează la extinderea *Adagiilor*.

- 1507 octombrie Erasm intră în corespondență cu Aldo Manuzio. Apoi locuiește opt luni la Venetia, unde colaborează cu Manuzio, în a cărui tiparniță își publică *Adagiile* sporite.
- 1508 septembrie Apar *Adagiile* într-o ediție mărită. octombrie-decembrie Erasm colaborează cu Manuzio la o ediție de opere din Plaut, Terențiu și tragediile lui Seneca.
- La sfârșitul anului, Erasm acceptă să-i fie profesor fiului natural al regelui Iacob al IV-lea al Scoției (Padova, apoi Siena).
- 1509 La începutul anului, Erasm vizitează Roma.
- primăvara Se urcă pe tronul Angliei Henric al VIII-lea.
- iulie Erasm părăsește Roma. Trecînd Alpii către Elveția concepe *Elogiul Nebuniei*.
- primăvara În Anglia, găzduit de Thomas More, Erasm scrie *Elogiul Nebuniei* în cîteva zile.
- 1509—1514 Cu o scurtă întrerupere, în 1511, a treia ședere în Anglia.
- 1511 Erasm merge la Paris, unde încredințează *Elogiul Nebuniei* spre tipărire lui Gilles Gourmont (cîteva luni mai tîrziu, în august, cartea este retipărită la Strasbourg) și se întoarce în Anglia. La Cambridge ține prelegeri de teologie și elină. Erasm lucrează la ediția critică a Noului Testament și a operelor lui Ieronim.
- 1512 Erasm publică lucrarea *Despre bogăția cuvintelor și a lucrurilor* (*De copia verborum ac rerum*).

1513 Moare papa Iuliu al II-lea.
Este ales papă Leon al X-lea (1513—1521).

Erasm scrie satira *Iulius exclusus e coelis*.

1514 iulie Erasm părăsește Anglia.

Susținîndu-l pe Reuchlin în controversa cu Pfefferkorn, umanistii publică *Scrisori ale unor oameni de seamă* (*Clarorum virorum epistolae*).

Erasm publică *Parabola*, culegere de pilde, sentințe, aluzii poetice și biblice.

1514—1516 Erasm locuiește la Basel.

1514 august Erasm se stabilește la Basel. În tiparnița lui Johannes Froben, el tipărește cîteva traduceri din scurte scrieri ale lui Plutarh.

1515 Moare Aldo Manuzio.
Francisc I — rege al Franței.

Apare la Froben o lucrare a lui Erasm despre sintaxa latină. Erasm începe să se preocupe de publicarea scrisorilor sale mai importante. Scurtă călătorie în Anglia.

vara În tiparnița lui Froben, la Basel, Erasm lucrează la traducerea Noului Testament.

1515—1516 La Basel, Holbein cel Tânăr, în vîrstă de 18 ani, desenează ilustrații marginale la text, pe un exemplar al *Elogiului Nebuniei* în ediția Froben.

1516 În primele zile ale anului apare, în tipografia lui Froben, *Novum Instrumentum*; cartea, îngri-

jită de Erasm, cuprinde textul grecesc, revizuit, al Noului Testament, adnotări și o traducere a textului în latinește.

(*inceputul anului*) În calitate de consilier (onorific) al viitorului Carol Quintul, atunci încă tânăr prinț, Erasm scrie *Îndrumarul unui principe creștin* (*Institutio Principis Christiani*), lucrare pe care o publică în același an.

Apar, la Froben, nouă volume cu operele lui Ieronim; primele patru sînt editate de Erasm, celelalte cinci sînt doar corectate și prefăcute de el.

vara Scurtă călătorie în Anglia; locuiește la Thomas More, revede pe Colet, Warham, Fisher.

(*sfîrșitul anului*) Într-o scrisoare, George Spalatinus, bibliotecar și secretar al lui Frederic, prinț elector al Saxoniei, îi exprimă lui Erasm cîteva rezerve — sugerate de Luther — asupra unor comentarii ale sale la Noul Testament. Erasm nu dă nici o atenție acestei scrisori.

1517 ianuarie Absoluția papală. Papa Leon al X-lea îl absolvă pe Erasm de încălcările legislației ecleziastice și de obligația de a purta rasa ordinului său, îi îngăduie libertate de mișcare în afara minăstirii, precum și dreptul de a încasa beneficii bisericești.

februarie Erasm refuză invitația la Paris, a lui Francisc I.

primăvara Nouă călătorie a lui Erasm în Anglia.

9 aprilie În urma absoluției papale se săvîrșește în Anglia dezlegarea oficială și definitivă a lui Erasm de constrîngerile monahale

iulie Erasm se stabilește la Louvain.

Se tipărește la Louvain, în primă ediție, *Elogiul căsătoriei* (*Encomium matrimonii*), lucrare scrisă de Erasm în timpul șederii sale la Paris, pentru Mountjoy. (Retipărită de Froben în 1518.)

Apare volumul II din *Scrisori ale unor oameni obscuroi* (*Epistolae obscurorum virorum*), satiră a teologilor care îl atacaseră pe Reuchlin în controversa cu Pfefferkorn (vol. I — 1515).

31 octombrie Luther afișează cele 95 de teze ale sale pe ușa bisericii din Wittenberg.

1517—1521 Șederea de patru ani a lui Eras. : la Louvain.

1518 martie Erasm îi trimite lui More tezele lui Luther.

Într-o scrisoare, Erasm se arată favorabil lui Luther.

mai Erasm pleacă din Louvain la Basel, pentru a tipări acolo o ediție revizuită a Noului Testament (ediția a doua).

Froben editează *Enchiridion* și *Institutio Principis Christiani*.

Beatus Rhenanus editează, fără știrea lui Erasm, *Familiarium Colloquiorum Formulae*.

21 septembrie Erasm se înapoiază la Louvain grav bolnav.

1519 Se publică în apărarea lui Reuchlin, *Scrisori ale unor oameni iluștri (Epistolae illustrium virorum)*.

28 martie Prima scrisoare adresată de Luther lui Erasm; elogii și o încercare de a-l atrage de partea sa.

30 mai Erasm răspunde acestei scrisori, exprimând atitudinea sa de neutralitate față de cele două tabere adverse și subliniind importanța de a ocroti cultura (*bonae litterae*) atacată.

Erasm tipărește la Louvain o ediție îmbogățită din *Familiarium Colloquiorum Formulae*.

1520 iulie Făcînd parte din suita lui Carol Quintul, Erasm participă la întîlnirea acestuia, de la Calais, cu Henric al VIII-a și Francisc I.

1521 Este ales papă Adrian al VI-lea.
Martin Luthér este excomunicat.

28 octombrie Erasm pleacă din Louvain.

15 noiembrie Erasm sosește la Basel.

1521—1529 Erasm locuiește la Basel.

1522 martie Apare la Froben o ediție revizuită de Erasm a *Formulelor*.

Se tipărește *Arta de a redacta scrisori (De conscribendis epistolis)*, concepută de Erasm la Paris, în timpul studiilor.

Moare umanistul german Johannes Reuchlin, bun cunoscător al limbilor greacă și ebraică. Erasm îl numise „podoabă a Germaniei“ (*Germaniae nostrae*

decus). Controversa dintre el și Johannes Pfefferkorn reprezenta conflictul între teologie și umanism.

1523 Holbein execută trei portrete ale lui Erasm.

1523—1524 Apare trei ediții ale *Formulelor*, sporite cu noi dialoguri.

1524 septembrie Apare *Diatriba despre liberul arbitru (De libero arbitrio diatribe)*.

1525 Jeluirea păcii- (*Querela pacis*), în traducerea franceză a lui Louis de Berquin, este condamnată de Sorbona.

Moartea lui Thomas Muntzer, ideolog al marelui război țărănesc din Germania (1524—1525), teolog erudit și reformator, influențat inițial de ideile lui Luther, eare va contribui însă la înăbușirea crîncenă a războaielor țărănești.

1526 Se schimbă titlul lucrării *Formule...*; el devine *Volum de convorbiri pe teme curente (Familiarium Colloquiorum Opus)*.

1527 Moare Niccolò Machiavelli.

Sorbona condamnă ca eretice 32 de propozițiuni din *Colocvii*. Erasm face un testament în care prevede tipărirea operelor sale complete la Froben.

1528 Moare Albrecht Dürer.

Este publicat *Curteanul (Il Cortegiano)* în care Baldasare Castiglione întrupează un ideal uman al culturii renascentiste.

Erasm publică *Dialog despre pronunțarea corectă a limbii latine și grecești (De recta Latini*

Graccique sermonis pronuntiatione dialogus) și *Ciceronianus*.

1529 Louis de Berquin, care tradusese scrieri condamnate ale lui Erasm, este ars pe rug.

13 aprilie Erasm părăsește definitiv orașul Basel, unde se instaurase Reforma și pleacă la Freiburg in Breisgau.

1529—1535 Erasm locuiește la Freiburg.

1529—1532 Holbein execută la Basel o altă serie de portrete ale lui Erasm — probabil, în majoritate, fără model.

Apare o ediție din *Adagii* cu un portret al lui Erasm (medalion xilografură) de Holbein.

1530 Olahus începe să-i scrie lui Erasm.

1531 Moare Ulrich Zwingli.

1532 Este publicat *Principele* (II. principe) de Machiavelli.

1533 Erasm scrie o disertație *Despre plăcuta concordie a Bisericii* și o altă *Despre pregătirea pentru moarte*.

1534 Erasm face un inventar al bunurilor sale. Își vinde biblioteca unui aristocrat polonez.

Actul de supremație al lui Henric al VIII-lea; abolirea puterii papale în Anglia.

Prima ediție a *Bibliei* traduse de Luther; pentru întocmirea ei, Luther folosisese Noul Testament editat de Erasm în 1516.

1535 John Fisher și Thomas More sînt decapitați.

iunie Erasm pleacă la Basel ca să lucreze în tipografia lui Froben și rămîne aici pînă la moarte.

Erasm publică, la Froben, *Ecclesiastes*, un îndrumar al predicatorului creștin; pregătește o nouă ediție din *Adagia* și o ediție în limba latină din Origene.

(sfîrșitul anului) Erasm începe să scrie ultima sa lucrare, intitulată *Despre puritatea Bisericii creștine*, în care face comentariul psalmului 14.

1536 ianuarie Închină această lucrare unui vameș care, cunoscut într-o călătorie din 1518, îl rugase să-i dedice comentariul unui psalm.

12 februarie Erasm formulează ultimele dorințe.

12 iulie Erasm moare la Basel.

*

Calvin publică la Basel lucrarea sa capitală *Așezămintul religiei creștine* (*Christianae religionis institutio*).

1537 Se publică, la Louvain, o antologie, *Epitafuri alcătuite pentru D. Erasm din Rotterdam de cîțiva bărbați iluștri* (*D. Erasmi Roterodami epitaphia per clarissimos aliquod viros conscripta*). Cinci dintre ele — unul în limba greacă, celelalte patru în latină — sînt compuse de Olahus.

1540 Moare umanistul spaniol Juan Luis Vives. Sorbona condamnă *Elogiul Nebuniei*.

1541 Calvin publică lucrarea sa capitală, amplificată, tradusă de el însuși în limba franceză: *Institution de la religion chrestienne*.

- 1543 Moare Hans Holbein cel Tânăr.
- 1546 Moare Martin Luther.
- 1553 Moare François Rabelais.
- Victimă a lui Calvin, Michel Servet este ars pe rug la Geneva.
- 1558 Congregația indexului condamnă întreaga activitate a lui Erasm.
- 1564 Moare Jean Calvin.
- 1592 Moare Montaigne; în *Eseurile* sale, relativismul Renașterii timpurii devine scepticismul amurgului.
- 1600 17 februarie Giordano Bruno este ars pe rug, după ce fusese condamnat ca eretic.
- 1599—1626 Tommaso Campanella stă în închisoare, condamnat pentru rebeliune și erezie, după ce fusese torturat de șapte ori în timpul interogatoriilor.
- 1633 Galileo Galilei, cercetat de Inchiziție pentru tezele sale „eretice” despre mișcarea pământului, este determinat să abjure.
- 1703—1706 *Desiderii Erasmi Opera Omnia*, ed. I. Clericus, 10 t.; Lugduni Batavorum (Leida).
- 1765 Apare prima ediție care împarte *Elogiul Nebunii* în capitole.
- 1906—1938 Des. Erasmus Roterodamus: *Opus epistolarum (1484—1532)*. Denuo recognitum et auctum per P. S. Allen/ et H. M. Allen (Tom I—IX), London, Edinburgh, ... Oxford University Press. Oxonii: In Typographeo Clarendoniano, 1906—1938.
- 1924 Apare monografia lui Johan Huizinga despre Erasm.

- 1935 Apare monografia lui Stefan Zweig: *Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam*. Wien: Herbert Reichner.
- 1940 Dr. Karl Schlechta: *Erasmus von Rotterdam*. Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag.
- 1955 Siro Attilo Nulli: *Erasmus e il Rinascimento*. Roma: Einaudi editore.
- 1961—1962 *Opera omnia* in decem tomas distincta, emendatiora e auctiora, ad optimas editiones... Recognovit Ioannes Clericus. (Unveränderter reprographischer Nachdruck der Ausgabe Leiden, 1703.) Hildesheim: Georg Olm.
- 1969 Apare volumul întâi din *Opera omnia* Desiderii Erasmi Roterodami... Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- George Uscătescu: *Erasmus*. Madrid: Editura Nacional. În 1970, acestei lucrări i se decernează Premiul național de literatură „Menéndez Pelayo”.

C. C.

TABEL CRONOLOGIC

(JOHAN HUIZINGA)

- 1872 7 decembrie Johan Huizinga se naște la Groningen.
- 1897 După studii de litere și filologie, făcute la Groningen și Leipzig, Huizinga este numit profesor de istorie la colegiul din Haarlem, unde funcționează până în 1905.
- 1903 Huizinga obține titlul de agregat la Universitatea din Amsterdam.
- 1905 *Originile orașului Haarlem (De Opkomst van Haarlem)*. Huizinga este numit profesor de istorie la universitatea din Groningen.
- 1912 *Din preistoria conștiinței noastre naționale (Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef)*.
- 1915 Huizinga devine profesor la Universitatea din Leida.
- 1919 *Amurgul Evului Mediu (Herfsttij der Middeleeuwen)*.

1924 Erasmus.

1929 *Explorări în istoria culturii (Cultuur-historische verkenningen).*

Este ales președinte al secției filologico-istorice de la Academia regală de științe din Amsterdam.

1935 *În umbra zilei de mâine. Un diagnostic al suferinței spirituale a epocii noastre (In de Schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onze tijd),* o lucrare cunoscută și sub titlul *Criza civilizației.*

1939 *Homo ludens.*

Izbucnește al doilea război mondial.

În timpul ocupației germane în Olanda, Huizinga este inițial reținut într-un lagăr de concentrare; apoi este alungat din țară.

1945 1 februarie Johan Huizinga moare (De Steeg).

C. C.

*Si quis Erasmus non potest amare ut Christianum infirmum, sumat in eum quem volet affectum: ego alius quam sum esse non possum.*¹

Erasm către Marcus Laurinus, 1 februarie 1523

Soților P. S. și H. M. Allen
Autorul

Dedicându-vă această carte, am sentimentul că vă ofer un buchet de flori culese în propria voastră grădină. Singura mea scuză este că ați cuprins întregul domeniu. Astăzi, nimeni nu mai poate să-l studieze pe Erasm, fără să calce pe potecile croite de lucrarea voastră *Opus Epistolarum Erasmi*, care este un model de ediție erudită, ba mult mai mult decât atât: un adevărat *thesaurus* istoric a tot ceea ce ține de marile mișcări spirituale ale epocii umanismului și Reformei. Cel ce vrea să-l studieze pe Erasm se simte în siguranță, atîta vreme cît îl călăuziți voi, cu informarea voastră certă și precisă; cînd ajunge în locurile încă nedestelenite de migăloasa voastră muncă, vede deocamdată în fața lui un ținut sălbatic.

Cînd scrii o scurtă biografie a lui Erasm, principala dificultate este să cauți a nu te pierde în imensa bogăție de material. Trebuie să te autolimitezi tot timpul și să omiți lucruri

¹ Dacă cineva nu poate să-l îndrăgească pe Erasm ca pe un creștin neputincios, atunci să simtă față de el ce va voi: eu nu pot fi altfel decât sint (lat.). — Acest citat, ca și toate celelalte texte latinești din cuprinsul lucrării, au fost traduse de Gr. Tănăsescu.

care nu prea suportă să fie omise. Nu încap în două că ceea ce nu veți găsi aici reprezintă mai mult decât ceea ce veți găsi. Numai urmărindu-l cu cea mai mare grijă pe Erasm am izbutit să respect cerințele unei compoziții echilibrate. A trebuit să mă mulțumesc numai cu vreo câteva rânduri pentru fiecare din marile evenimente care alcătuiesc fundalul vieții lui Erasm. Toți prietenii și dușmanii lui, atât de familiari vouă, au fost nevoiți să rămână în umbră. Nici chiar Thomas More¹, Pieter Gilles, Froben² și Beatus Rhenanus³ n-au putut fi evocați decât în treacăt, fără a mai vorbi despre Hutten⁴, Budaeus⁵, Pirkheimer⁶, Beda și atîția alții.

De un lucru îmi pare rău: veți găsi, cu siguranță, că părerea mea despre Erasm este prea nefavorabilă. N-am putut să-l înfățișez decât așa cum l-am văzut; sînt însă gata să admit că, după tot ceea ce s-a spus, părerea voastră mai înclinată spre simpatie este, poate, mai apropiată de adevăr, pentru că se întemeiază pe cunoașterea și dragostea unei munci de o viață.

¹ *Thomas More* (1478—1535), umanist englez, autorul *Utopiei*. A fost decapitat din ordinul lui Henric al VIII-lea, pentru că nu a vrut să recunoască puterea spirituală a regelui. A fost canonizat în 1935 (n.tr.).

² *Johannes Froben* (1460—1527), tipograf german, stabilit la Basel, unde a fondat (1491) o tipografie, renumită în vremea sa. (n.tr.).

³ *Beat Bild* (1485—1547), zis *Beatus Rhenanus* (după numele localității sale de origine: *Rheinau bei Schlettstadt*). A lucrat la diferiți tipografi și editori. Forma *Beatus Rhenanus* este latinească. Uzanțele epocii impuneau (în cercurile oamenilor cultivați) latinizarea numelor și prenumelor. De aceea, în prezenta lucrare, cele mai multe personaje apar cu numele lor latinesc (n.tr.).

⁴ *Ulrich von Hutten* (1488—1523), umanist german (n.tr.).

⁵ *Guillaume Budé* (1467—1540), umanist francez (n.tr.).

⁶ *Willibald Pirkheimer* sau *Pirkheimer* (1470—1530), umanist german, consilier imperial al lui Maximilian I și apoi al lui Carol Quintul (n.tr.).

Și pentru a reveni încă o dată la metafora mea: aș fi mulțumit dacă ați găsi aici unele flori aranjate într-un mod care să vă placă sau unele buruieni ale căror însușiri nu le cunoșteți.

*Martie 1925.*¹

¹ În ediția originală olandeză, această prefață-dedicație este dată în limba engleză (n. tr.)

În urma invitației domnului Edward Bok¹, din Philadelphia, am scris, pentru colecția *Great Hollanders*² o scurtă biografie a lui Erasm. La început nu am avut de gînd să dau la lumină lucrarea și sub înfățișarea ei olandeză. Am considerat-o mai degrabă un studiu preliminar pentru o serie de cercetări mai aprofundate cu privire la Erasm și la epoca lui. Dar acum, după ce faptul a fost consumat, mă tem că n-am să ajung, poate, niciodată, să-mi realizez intenția, așa încît m-am lăsat convins de stăruințele depuse de doi dintre cei mai buni cunoscători olandezi ai lui Erasm — pater Bonaventura Kruitwagen și profesorul J. Lindeboom — să revin asupra hotărîrii mele inițiale.

Ceea ce m-a îndemnat să public o ediție olandeză a fost în primul rînd faptul că prietenul meu Tjeenk Willink n-a pregetat să-i sperie pe cititorii olandezi publicînd numeroasele note pe care în ediția americană am fost nevoit să le sacrific, așa încît aici am posibilitatea să-mi documentez susținerile.

¹ *Edward William Bok* (1863—1930), scriitor și editor american, de origine olandeză (n.tr.).

² *Olandezii de seamă* (engl.). (n. tr.) — New York and London, Charles Scribner's Sons (n.a.).

De o importanță cel puțin la fel de mare a fost pentru mine și următorul fapt: între forma olandeză, în care mi-am turnat creația, și textul englez, am simțit tot timpul acea ireducibilă deosebire de nuanțe, pe care niciodată priceperea și zelul unui traducător¹ n-o poate elimina cu totul. În plus, mi s-a oferit prilejul acum să fac niște mici modificări în unele puncte, unde exprimarea inițială mi s-a părut a fi prea aspră. Cititorul care va binevoi să compare ediția de față cu cea engleză, va constata că în paginile ce urmează părerea mea critică privitoare la marele nostru compatriot este atenuată, dar într-o măsură aproape imperceptibilă.

*Leida*², martie 1924

¹ Cu recunoștință și melancolie îl pomenesc aici pe excelentul traducător Frits Hopman (n.a., adăugată în 1936 la ediția a III-a.).

² *Leida*: oraș în Olanda, în provincia administrativă Holanda de Sud. Numele olandez: *Leiden*. — Pentru numele geografice care au o formă românească uzuală și consacrată, am folosit acea formă. Pentru celelalte, am folosit forma originală. Pentru cele belgiene care au o formă olandeză (flamandă) și una franceză, am folosit-o pe cea franceză (n.tr.).

Țările de Jos în secolul al XV-lea. Dominația burgundă. Olanda de nord, zonă izolată din toate punctele de vedere. Devoțiunea modernă: Frații vieții în comun și Congregația de la Windesheim. — Nașterea lui Erasm. Rudele lui. Numele lui. Anii de școală la Gouda, Deventer și 's-Hertogenbosch. Intră la minăstire¹.

La mijlocul secolului al XV-lea, Holanda² făcea parte de-abia de douăzeci de ani din teritoriul pe

¹ Prescurtări folosite în note: A = Allen, *Opus Epistolarum Erasmi*, citat după numărul și rîndul scrisorii; de ex.; A.16.12 = Allen, vol. I, ep. 16, rînd. 12, pag. 90. LB = Erasmus, *Opera omnia*, ediția din Leida, 1703—1706, citat după volum, coloană și parte de pagină; de ex. LB.X.1219F = *Opera*, vol. X, col. 1219, partea de jos. LBE = aceeași operă, vol. III, care conține scrisorile, citat pentru simplificare după coloană, nu după număr (n.a.). — (Toate notele de subsol la care nu se indică altă proveniență sînt ale autorului).

² *Holanda* (numele olandez *Holland*): cea mai importantă dintre țările (landurile) de jos: avea întinderea cea mai mare, așezarea geografică cea mai favorabilă (la mare și la gurile marilor fluviu) și nivelul economic și cultural cel mai ridicat. Datorită acestei situații preponderente, numele statului centralizat de mai târziu se trage, în multe limbi, din numele Holandei: Olanda. Teritoriul fostului comitat Holanda este împărțit azi în două provincii administrative ale Olandei: *Noord-Holland* (Holanda de Nord) cu capitala *Haarlem* (în această provincie administrativă se află orașul Amsterdam) și *Zuid-Holland* (Holanda de Sud), cu capitala *Haga* (în această provincie administrativă se află orașele Rotterdam, Leida, Gouda, Delft, Dordrecht etc.). Erasm nu era olandez,

care ducii Burgundiei¹ izbutiseră să-l unifice sub stăpînirea lor. Acest teritoriu era un conglomerat de landuri, jumătate dintre ele cu populație franceză, ca Burgundia, Artois², Hainaut³, Namur⁴ și jumătate cu populație olandeză, ca Flandra⁵, Brabant⁶, Zelanda⁷, Holanda. Cu mult înainte de epoca burgundă, Holanda și Zelanda, care se orientaseră către sud și către vest într-o măsură sensibil mai mare decît părțile răsăritene ale Olandei de nord, fuseseră atrase cele dintîi în sfera de influență a politicii burgunde. Ducii burgunzi, de îndată ce au devenit stăpîni în Holanda și Zelanda, și-au îndreptat de

ci holandez; Olanda, în sensul de azi al cuvîntului, nu exista încă din punct de vedere politic, iar ca noțiune abia începuse să se înfiripe (n. tr.).

¹ *Burgundia* a fost ducat independent de la 1364 pînă la 1477 (n. tr.).

² *Artois*: fost comitat, situat între bazinul parizian și cîmpia flamandă. Azi este teritoriu francez. Capitala: *Arras* (n. tr.).

³ *Hainaut*: fost comitat; numele olandez: *Henegouwen*. Partea de sud este franceză (din 1659); partea de nord formează azi provincia administrativă belgiană *Hainaut* (capitala: *Mons*) (n. tr.).

⁴ *Namur*: fost comitat; numele olandez: *Namen*. Azi este provincie administrativă belgiană (capitala: orașul *Namur*) (n. tr.).

⁵ *Flandra*: fost comitat (din anul 883). Numele francez: *Flandre* sau *Flandres*; numele olandez: *Vlaanderen*. Este împărțită azi în două provincii administrative ale Belgiei: *Flandra occidentală* (cu capitala *Bruges*) și *Flandra orientală* (cu capitala *Gand*). În mod impropriu se dă azi numele de *Flandra* întregii părți nordice (olandofone) a Belgiei (n. tr.).

⁶ *Brabant*: fost ducat. Împărțit azi în trei provincii administrative: *Brabantul de Nord* (în limba olandeză: *Noord-Brabant*), se află în sudul Olandei (capitala: *'s-Hertogenbosch*); *Anvers* (în limba olandeză: *Antwerpen*) se află în nordul Belgiei (capitala: orașul *Anvers*); *Brabant*, în centrul Belgiei (capitala: *Bruxelles*) (n. tr.).

⁷ *Zelanda*: fost ducat. Numele olandez: *Zeeland*. Azi este provincie administrativă a Olandei (capitala: *Middelburg*) (n. tr.).

acolo privirile înspre răsărit și nord: la Utrecht¹, Filip cel Bun² îl instalase în scaunul episcopal pe bastardul său David, iar cucerirea Friziei³, moștenire rămasă din politica dusă de casa de Bavaria-Hainaut⁴, părea că nu mai e decît o chestiune de timp și de prilej. Ducatul Gelre⁵ își mai păstra intactă independența, fiind legat, mai mult decît celelalte ținuturi din Olanda de nord, de teritoriile germane vecine și, prin ele, de Imperiul german.

Țările de Jos nordice (denumirea colectivă „Țările de Jos“ era încă la începutul ei în vremea aceea)⁶ aveau, în mai toate prvințele, caracterul

¹ *Utrecht*: oraș în Olanda, capitala provinciei administrative omonime (n. tr.).

² *Filip cel Bun* (1396—1467): ducele Burgundiei (1419—1467), fiul lui Ioan fără Frică (n. tr.).

³ *Frizia*: fost ducat. Numele olandez: *Friesland*. Partea ei occidentală alcătuiește azi provincia administrativă olandeză *Friesland* (capitala: *Leeuwarden*) (n. tr.).

⁴ *Casa de Bavaria-Hainaut*: fondată prin căsătoria Margaretei de Hainaut cu Ludovic al V-lea de Bavaria (1282—1347), împărat germanic (1314—1347) (n. tr.).

⁵ *Gelre*: fost ducat. Formează azi provincia administrativă olandeză *Gelderland* (capitala: *Arnhem*) (n. tr.).

⁶ *Țările de Jos*: denumire colectivă pentru unitățile politice distincte, existente pînă la mijlocul secolului al XVI-lea pe teritoriul actual al Olandei, Belgiei și Luxemburgului. Cuvîntul „țări“ are aici aceeași accepțiune ca în expresia „țările germane“, adică *landuri*. Ele aveau o întindere teritorială și o situație politică intermediară între cea a feudelilor mărunte de la începutul evului mediu și cea a statelor naționale actuale. După scuturarea jugului spaniol, Țările de Jos (foste ducate, comitate etc., mai mult sau mai puțin independente) au alcătuit o republică federativă, numită *Țările* (Landurile) *de Jos Unite*, cunoscută la noi sub denumirea de *Provinciile Unite*. Napoleon I. a desființat republica federativă și a înființat Republica Batavică (stat centralizat), care a devenit apoi Regatul Olandez (stat monarhic centralizat), sub sceptrul lui Ludovic Bonaparte (fratele împăratului). După prăbușirea imperiului napoleonian, Congresul de la Viena (1815)

unei zone exterioare. De cîteva secole, autoritatea împăraţilor germani devenise, acolo, aproape iluzorie. Sentimentul, în curs de concretizare, al unei unităţi naţionale germane, Holanda şi Zelanda nu-l mai împărtaşeau aproape deloc. Prea multă vreme, în politica lor, gravitaseră înspre lumea franceză. Începînd din 1299, în Holanda domnise o dinastie francofonă. Într-adevăr, casa bavareză, care urmasă la mijlocul secolului al XIV-lea casei de Hainaut, nu numai că nu restabilise unirea Holandei şi Zelandei cu Reichul, ci — dimpotrivă — se franţuzise repede şi ea, sub influenţa Parisului, şi fusese cuprinsă în scurt timp de braţele hrăpăreţe ale Burgundiei, care şi-o ataşase apoi cu totul, printr-o dublă căsătorie.

Aceste ținuturi erau exterioare şi din punctul de vedere bisericesc. Creştinate tîrziu, ele rămăseseră, ca zonă de frontieră, unite sub un singur episcop, cel de la Utrecht. Ochiurile plasei organismului bisericesc erau aici mai lăbărtate decît aiurea. Universitate nu exista. Pentru olandezii de la nord, Parisul era şi rămînea centrul doctrinei şi al ştiinţei, chiar şi după ce politica perfect conştientă a ducilor burgunzi crease, în 1425, universitatea de la Louvain¹. Privite din oraşele bogate ale Flandrei şi Brabantului — landuri devenite acum inima puterii burgunde — Holanda şi Zelanda erau nişte ținuturi amărite, populate de corăbieri şi ţărani. Moravu-

a recunoscut existenţa unui stat olandez monarhic centralizat, sub dinastia de Orania. Din această Olandă Mare s-a desprins, prin răscoală şi război de secesiune, la 1830, Belgia (recunoscută în 1831). Fostele landuri de jos sînt azi, unele dintre ele aproximativ cu aceleaşi frontiere, diviziuni administrative (numite provincii) ale Olandei sau Belgiei (n.tr.).

¹ *Louvain*: oraş în Belgia, în provincia administrativă Brabant. Numele olandez: *Leuven* (n.tr.).

rile cavalerieşti, cărora ducii Burgundiei încercau să le dea o strălucire nouă, nu voiseră să prindă rădăcini în sinul nobilimii holandeze, decît într-o măsură redusă. Literatura curtenească — domeniu în care Flandra şi Brabantul imitaseră cu un deosebit zel exemplul francez — nu fusese îmbogăţită de către holandezi cu o contribuţie vrednică a fi amintită.

Ceea ce începuse să înflorească în Holanda, înflorea pe ascuns şi nu era de natură să atragă asupra acestei ţări privirile creştinătăţii. Anume: înflureau o navigaţie activă şi un comerţ intens, în cea mai mare parte comerţ de tranzit, cu care Holanda începuse să concureze Hansa¹ germană şi care o pusese într-un contact permanent cu Franţa şi cu Spania, cu Anglia şi cu Scoţia, cu Scandinavia, cu Germania de nord şi cu zona renană, de la Colonia² în sus. Şi mai înflorea pescuitul scrumbiilor, o îndeletnicire minoră, dar izvor de mare bunăstare, precum şi o industrie în plin avînt, în domeniul ţesătoriei, al fabricării berei şi al construcţiilor navale, în numeroase oraşe mici.

Nici unul dintre oraşele holandeze şi zelandeze, — nici Dordrecht, Leida, Haarlem, Middelburg, Amsterdam — nu se puteau măsura, nici pe departe, cu Gand, Bruges³, Lille⁴, Anvers sau Bruxelles. Oraşele holandeze şi zelandeze erau încă prea mici, iar ţara prea izolată, ca să poată deveni un centru artistic sau ştiinţific. Cine se dovedea aici a fi mai

¹ *Hansa* germană: ligă de oraşe libere comerciale, fondată în 1241. A dăinuit pînă în secolul al XVII-lea (n.tr.).

² *Colonia*: oraş în Germania, pe Rin, în landul Nordrhein-Westfalen. Numele german: *Köln [am Rhein]* (n.tr.).

³ *Bruges*: oraş în Belgia, capitala provinciei administrative Flandra Occidentală. Numele olandez: *Brugge* (n.tr.).

⁴ *Lille*: oraş în Franţa, în departamentul Nord („Flandra franceză“) (n.tr.).

talentat, era atras, în mod irezistibil, spre marile focare de cultură lumească și spirituală. Claes Sluter ¹, de fel din Haarlem, a lucrat mai întâi la Bruxelles, apoi în Burgundia, în slujba ducilor, și n-a lăsat țării sale de origine nimic din arta sa. Dirk Bouts ², de asemenea din Haarlem, s-a mutat la Louvain, oraș care păstrează cele mai bune din operele lui; ceea ce a lăsat orașului său natal s-a pierdut.

Încercările anonime, care aveau să înscrie pentru vecie numele orașului Haarlem în istoria descoperirii artei tiparului, nu s-au datorat unei însemnătăți deosebite a acestui oraș ca piață a cărții.

Începînd din ultimul sfert al secolului al XIV-lea, o mișcare spirituală, inițiată în orașele de pe IJsel ³, scosese în evidență, mai mult decît pînă atunci, caracterul național comun al ținuturilor de la nord. Era o mișcare de adîncire și de interiorizare a vieții religioase. Strădania lui Geert Groote ⁴ se concretizase în două forme strîns înrudite: casele fraterilor, unde Frații vieții în comun ⁵ locuiau împreună, fără să se despartă cu totul de lume, și congregația

¹ Claes Sluter: sculptor burgund (1345?—1405) (n.tr.).

² Dierick (sau Dirk) Bouts: pictor flamand (1415?—1475) (n.tr.).

³ IJsel: rîu în Olanda (de fapt este brațul nordic al deltei Rinului). — Grupul *ij* fiind, în limba olandeză, o notație grafică a diftongului *ei*, este inseparabil, așa încît la începutul numelor proprii (sau la început de frază) ambele componente (*i* și *j*) sînt majuscule (n.tr.).

⁴ Geert Groote (în limba franceză: *Gérard le Grand*): mistic olandez (1340—1384) (n.tr.).

⁵ Frații vieții în comun: concretizarea în practică a Devoțiunii moderne (n.tr.).

mînăstirii Windesheim ¹, din ordinul canonicilor regulamentari ai Sfîntului Augustin. Din ținuturile ijsleze, mișcarea s-a întins repede, la răsărit spre Vestfalia ², la nord spre Groningen ³ și spre părțile frizone, la apus spre Holanda. Pretutindeni se zideau case de frateri și se înființau sau se anexau mînăstiri. Cînd se vorbea despre această mișcare i se spunea „cucernicia de azi“, *Devotio moderna* ⁴. Era o nouă stare de spirit și o nouă practică, nicidecum o nouă doctrină. După oarecare îndoială, caracterul strict catolic al mișcării a fost recunoscut repede de către autoritatea bisericească. Scopurile ei erau seriozitatea și moralitatea, simplitatea și sirguința, și mai ales o continuă interiorizare a simțirii și gîndirii religioase. Frații și surorile își găseau cîmp de activitate, pe de o parte în îngrijirea bolnavilor și în binefacere, iar pe de alta în învățămînt și în arta scrierii. De ordinele franciscane și dominicane — care cunoșteau, cam în aceeași epocă, o renaștere a activității lor, și care se orientau mai mult către predică — devoțiunea modernă se deosebea în primul rînd prin eforturile sale pe linie pedagogică. Windesheimerii și ieronimienii (alt nume al Fraților vieții în comun) considerau că sarcina lor supremă nu este adusă la îndeplinire decît în spațiul restrîns al sălii de clasă și în liniștea chiliei de scris. Curînd, școlile Fraților au început să atragă elevi

¹ Windesheim: mănăstire de lngă Zwolle (Olanda), primul sediu monastic al Fraților vieții în comun. Adăpostită la început în barăci; construcția propriu-zisă s-a ridicat între 1391 și 1424. Cu vremea a ajuns centrul unei întregi rețele de 32 mînăstiri, devenind *Congregație*. Membrii ei practicaau împărtășania zilnică (n.tr.).

² Vestfalia: land în nord-vestul Germaniei (n.tr.).

³ Groningen: fost comitat, azi provincie administrativă a Olandei. (Capitala: orașul Groningen) (n.tr.).

⁴ Devoțiunea modernă (lat.).

de la distanțe tot mai mari. Aici, în Olanda de nord și în Germania de Jos, s-au pus astfel, mai devreme decît aiurea, temeliele unei anumite culturi, cu răspîndire generală în cercurile burgheziei înstărite. O cultură cu un caracter foarte strîmt, strict scolar și clerical, dar care, tocmai de aceea, era în măsură să pătrundă în pături populare largi. Literatura religioasă produsă chiar de windesheimeri se mărginește în principal la cărțile pilduitoare și la biografiile unor persoane din propriul lor cerc. Opera lor se caracterizează mai mult prin tonul ei grav, decît prin îndrăzneala sau noutatea gîndirii.

Locuitorii din aceste ținuturi treceau drept grosolani și neciopliți, lipsiți de măsură la mîncare și la băutură. Dar, în același timp, numeroși străini care au stat pe acolo au fost frapați de evlavie sinceră a poporului. Aceste țări erau, încă de pe atunci, așa cum au rămas pînă azi: cam egocentrice și nesociabile, apte mai degrabă să contemple lumea și s-o mustre, decît s-o uimească prin scilipirile minții.

Rotterdam și Gouda nu erau cele mai de frunte dintre orașele comitatului Holanda. Amîndouă erau tirgușoare mai puțin importante decît Dordrecht, Haarlem și Leida, sau decît Amsterdam, care înflorea văzînd cu ochii. Nu contau nici ca centre culturale. La Rotterdam s-a născut Erasm în noaptea de 27 spre 28 octombrie a anului 1466, sau poate abia a anului 1469¹. Nelegitimitatea acestei naș-

¹ Data e sigură; anul nu este irefutabil. Studiul lui A. Hyma, *The Youth of Erasmus* (Tinerețea lui Erasm) a făcut să crească probabilitatea ipotezei 1469. Erasm obișnuia să-și serbeze ziua nașterii la 28 octombrie, cu toate că în *Compendium Vitae* spune că s-a născut „în *vigilia Simonis et Iudae*“ (în noaptea lui Simon și a Iudei).

teri a așternut un văl de mister asupra originii și rudelor sale. Poate că el însuși a aflat abia tîrziu și treptat împrejurările nașterii sale. Extrem de sensibil în legătură cu această pată biografică, și-a dat mai multă osteneală ca să ascundă taina, decît ca s-o dezvăluie. Imaginea pe care și-a făurit-o despre ea în anii maturității era romantică și duioasă¹. Pe tatăl său îl vede ca pe un nobil care, în speranța căsătoriei, avusese legături cu fiica unui medic. Părinții și frații nobilului, indignați, încearcă să-l determine să se facă preot, dar el se sustrage planurilor lor, plecînd din țară înainte de nașterea copilului. Se duce la Roma și își cîștigă existența copiind manuscrise. Familia îi trimite vestea falsă că iubita lui a murit; de durere, se face preot și se dedică trup și suflet religiei. Înapoiat în patrie, află că fusese înșelat. Se ferește de a mai avea relații cu ea, căci acum n-o mai poate lua în căsătorie, dar își dă toată osteneala să-i asigure fiului său o creștere cît mai bună. Mama continuă să-și crească feciorul, pînă cînd o moarte timpurie o desparte de el. Cîrînd o urmează în mormînt și tatăl băiatului. După cum își amintește Erasm, el nu avea decît doisprezece sau treisprezece ani cînd i-a murit mama. Se poate însă aproape dovedi² că acest eveniment n-a putut avea loc înainte de 1483, așadar cînd el trebuie să fi trecut de 16 ani, dacă se reține anul 1466 ca an al nașterii. Simțul său cronologic a fost întotdeauna slab.

Din păcate, azi e lucru stabilit că Erasm știa și el, perfect de bine, că nu toate amănuntele acestei relatări erau conforme cu realitatea. După toate probabilitățile, tatăl lui se preoțise încă înainte de

¹ *Compendium vitae*, A. nr. II, vol. I, p. 47.

² Vezi: A. I, appendix II, p. 579 ss.

legătura căreia el îi datora existența. În orice caz, nu din nerăbdarea unor logodnici, ci dintr-o legătură nelegitimă de lungă durată, se născuse, cu trei ani înainte, alt copil. Erasm a fost crescut împreună cu acest frate mai mare, numit Pieter.

Din prea puținele date privitoare la rudele lui Erasm nu rezultă decât contururile nelămurite ale unei familii burgheze numeroase: tatăl lui avea nouă frați, toți căsătoriți, iar bunicii dinspre tată și unchii dinspre mamă au ajuns la vârste foarte înaintate. E ciudat că o descendență destul de numeroasă, alcătuită din veri, nu s-a lădat mai târziu cu înrudirea ei cu marele Erasm. Trebuie oare să presupunem că întreaga familie s-a stins încă de la generația următoare?

Împrejurarea că în cercurile burgheze ale vremii numele de familie erau oricum, numai fixe nu, îngreunează cercetările cu privire la rudele lui Erasm. De obicei, omul purta propriul său nume și pe cel al tatălui, dar se întâmpla des și ca un asemenea nume patronimic să se fixeze și să rămână ca nume de familie al generației următoare. Erasm îl numește pe tatăl său Gerardus, iar pe fratele său Petrus Gerardus, în timp ce într-un act papal i se spune Erasmus Rogerii. Poate că pe tată îl chema Rotger Gerrit¹ sau Gerrits².

Cu toate că Erasm și fratele lui se născuseră la Rotterdam, există multe indicii că familia tatălui lor era de fel nu din Rotterdam, ci din Gouda. În orice caz, avea relații strinse cu persoane din Gouda, după cum vom arăta mai jos în mod mai amănunțit.

¹ *Gerrit* sau *Geert*: formele olandeze ale prenumelui masculin Gerard (n.tr.).

² *Gerrits* (= al lui *Gerrit*): formă eliptică uzuală, pentru *Gerritszoon* (= fiul lui *Gerrit*). Terminația -s reprezintă genitivul saxon (n.tr.).

Erasm a fost numele lui de botez¹. Alegerea nu e cituși de puțin ciudată, deși cam neobișnuită. Sfântul Erasm era unul dintre cei paisprezece Ajuțători, al căror cult se bucura, tocmai în secolul al XV-lea, de mare cinste. Poate că la alegerea numelui a contribuit și credința populară că intervenția sfântului Erasm conferă bogăție. Până în epoca în care s-a familiarizat mai bine cu limba elină, Erasm a folosit forma *Herasmus*. Mai târziu i-a părut rău că atunci când a eliminat litera H, n-a adoptat totodată forma mai corectă și mai plăcută *Erasmus*²; de câteva ori se numește pe sine așa³, iar pe finul lui, fiul lui Johannes Froben, deși botezat Johannes Erasmus, îl numește numai *Erasmus*.

Din considerații estetice similare își va fi schimbat curînd barbarul *Rotterdamensis* în *Roterodamus*, iar mai târziu în *Roterodamus*, pe care îl accentua, poate, că *proparoxytonon*⁴. Desiderius a fost un adaos adoptat chiar de el, pe care l-a folosit abia în 1496; se poate admite că acest nume i-a fost sugerat de lectura operelor autorului său preferat, sfântul Ieronim, printre corespondenții cărui se număra și un oarecare Desiderius. Așadar, avem dreptul să afirmăm că atunci cînd forma completă *Desiderius Erasmus Roterodamus* apare pentru prima dată (în ediția a doua a lucrării *Adagia*, tipărită de Jodocus Badius⁵, Paris, 1506), Erasm,

¹ Tradiția conform căreia numele lui ar fi fost de fapt *Geert Geertszoen* nu are nici un temei cert.

² A. nr. IV, vol. I, p. 70.

³ A. 539.11, 463.70.

⁴ A. 298 intr., p. 1: ὁ προπαροξύτωνος (n.a.). — *Proparoxytonon*: cuvînt cu accentul tonic pe antepenultima silabă (n.tr.).

⁵ *Jodocus Badius* (în limba franceză: *Jossé Bade*): unul dintre primii tipografi umaniști (1462–1537), de origine flamandă (n.tr.).

ajuns la vîrsta de aproape patruzeci de ani, se găsise pe sine.

Împrejurările nu l-au ajutat să-și afle drumul în viață. În fragedă copilărie — crede că nu avea nici patru ani — a mers la școală, la Gouda, împreună cu fratele lui. Avea nouă ani cînd tatăl lui l-a trimis la Deventer¹, ca să urmeze acolo la renumita școală a consistoriului bisericii Sfîntul Lebuinus. Mama lui l-a însoțit pînă acolo. Șederea lui la Deventer trebuie să fi durat din 1475 pînă în 1484², cu o întrerupere, în timpul căreia a fost copil de cor la domul din Utrecht. În scrierile lui Erasm revin mai tîrziu, în repetate rînduri, amintiri din vremea petrecută la Deventer. Cele referitoare la învățătura primită acolo nu prea denotă recunoștință: „școala era încă barbară pe atunci“ — așa zice.³ Se foloseau vechile manuale medievale, despre a căror naivitate și prolixitate cu greu ne putem face o idee. Unii profesori făceau parte din Frăția vieții în comun. Unul dintre ei, Johannes Synthen, avea oarecare înțelegere pentru antichitatea clasică, în forma ei pură. Către sfîrșitul șederii lui Erasm, a venit în fruntea școlii Alexander Hegius, un prieten al lui Rudolf Agricola⁴. Hegius se înapoiasse din Italia; compatrioții săi se uitau la el cu gura căs-

¹ *Deventer*: oraș în Olanda, în provincia administrativă Overijsel, pe riul IJssel (n.tr.).

² Afirmația categorică a lui Erasm, că avea 14 ani cînd a plecat din Deventer, nu se explică — dacă se ia ca bun anul 1466 ca an al nașterii — decît presupunînd că mai tîrziu a confundat plecarea lui temporară de la Deventer la Utrecht cu încheierea definitivă a șederii lui la Deventer.

³ A. nr. II, 34, vol. I, p. 48.

⁴ *Rudolf Agricola*: filozof, pictor, poet și muzician olandez (1443—1485) (n.tr.).

cată, ca la o minune a erudiției. În zilele de sărbătoare, cînd directorul ținea o cuvîntare în fața întregii școli, Erasm avea prilejul să-l audă pe Hegius, iar o dată l-a văzut și auzit chiar pe celebrul Agricola în persoană, ceea ce a produs asupra lui o impresie puternică și persistentă.

Moartea mamei lui, în urma unei epidemii de ciumă care bîntuia prin oraș, l-a silit să părăsească brusc școala din Deventer. Tatăl lui i-a rechemat, pe Erasm și pe fratele lui, înapoi la Gouda, dar a murit și el la scurt timp după aceea. Trebuie să fi fost un om cult. După spusele lui Erasm, tatăl lui știa grecește, audiase în Italia mulți umanisti renumiți și îi copiasse pe toți autorii clasici. A lăsat o bibliotecă de oarecare valoare.

Erasm și fratele lui au rămas atunci sub oblăduirea a trei tutori, a căror preocupare și ale căror intenții le-a înfățișat mai tîrziu într-o lumină nu prea favorabilă. În ce măsură a exagerat, e foarte greu de stabilit. Faptul că tutorii — printre care un anume Pictet Winckel, învățător la Gouda, ocupa locul cel mai important — nu prea prețuiau noul clasicism, atît de iubit încă de pe atunci de pupilul lor, nu poate fi pus la îndoială. „Altă dată, dacă vrei să-mi mai scrii într-o formă atît de elegantă, anexează și un comentariu“ — i-a răspuns cu arțag învățătorul, la o epistolă pentru întocmirea căreia tînarul Erasm, în vîrstă de paisprezece ani, își dăduse toată osteneala¹. Nu încapе îndoială că tutorii socoteau, cu deplină sinceritate, că sînt pe placul Domnului dacă încearcă să-i determine pe cei doi tineri să se călugărească, dar e la fel de sigur că acesta era pentru ei și mijlocul cel mai comod de a scăpa de sarcina lor de tutori. Mai tîr-

¹ A. 447.87.

ziu, Erasm a declarat că întreaga activitate a tutorilor fusese o acțiune grosolan de interesată, care nu urmărise decât să acopere propria lor gestiune necinstită și a considerat-o drept un reprobabil abuz de putere și de autoritate. Mai mult decât atât: lucrurile acestea au întunecat, în ochii lui, în anii de mai târziu, imaginea propriului său frate, cu care pe atunci mai avea relații cât se poate de cordiale.

Deci Winckel i-a trimis pe cei doi tineri, acum în vîrstă de 16 - 21 ani, din nou la școală, de data aceasta la 's-Hertogenbosch, unde au locuit chiar în Casa fraterilor, de care ținea școala. Aici nu mai era nici urmă din strălucirea școlii de la Deventer. Fraterii nu aveau alt țel — zice Erasm — decât să le frizeze aptitudinile, folosind bătaia, muștrările și asprimea, ca să-i predisună pentru minăstire. Tocmai de aceea — este el de părere — erau pe placul tutorilor; cu toate că tinerii erau copti pentru universitate, tutorii au căutat să-i țină departe de ea. Băieții au pierdut astfel mai bine de doi ani.

Unul din cei doi profesori, de care dăduse acolo, un anume Rombout, care îl simpatiza foarte mult pe tinărul Erasm, a încercat să-l convingă să se alăture Frăției vieții în comun. „Păcat că nu l-am ascultat” — a suspinat Erasm mai târziu. Pentru că fraterii nu rosteau legăminte irevocabile, ca cel care îl aștepta acum.

O epidemie de ciumă i-a silit pe cei doi frați să plece din 's-Hertogenbosch și să se înapoieze la Gouda. Erasm suferea de friguri, ceea ce i-a slăbit rezistența de care avea acum atîta nevoie. Căci tutorii (unul din trei murise între timp) au pus în acțiune toate mijloacele ca să-i determine pe cei doi tineri să intre la minăstire. Aveau și toate motivele — susține Erasm — pentru că administraseră prost averea modestă a pupililor lor și nu le convenea să dea

socoteală. Mai târziu a zugrăvit în culorile cele mai negre tot ce era în legătură cu această perioadă întunecată a vieții sale, afară de propria sa persoană. Pe sine se descrie ca pe un băiat de nici șaisprezece ani (trebuie să fi avut cel puțin optsprezece), debilitat de friguri, dar totuși hotărît, îndărătnic și înzestrat cu o judecată rece. Își convinsese fratele să fugă împreună și să se înscrie amîndoi la o universitate. Unul din tutori este un tiran mărginit, celălalt (fratele lui Winckel, un negustor) este un lingușitor ușuratic. Pieter, cel mai vîrstnic dintre cei doi tineri, cedează cel dintîi și intră în minăstirea Sion de lângă Delft (a ordinului canonicilor regulamentari ai sfîntului Augustin), unde tutorile îi găsise un locșor. Erasm continuă să reziste. Abia după o vizită făcută la minăstirea Steyn, sau Emmaus, de lângă Gouda (a aceluiași ordin) — unde și-a găsit un fost coleg de școală de la Deventer, care i-a zugrăvit laturile frumoase ale vieții monahale — a cedat și Erasm și a intrat la minăstirea Steyn. Acolo, curînd după aceea, probabil în 1488, și-a rostit legămîntul.

Erasm, canonic augustin la minăstirea Steyn de lângă Gouda. Prietenii lui. Scrisorile către Servatius. Umanismul în minăstiri. Poezia latină. Aversunea față de viața monahală. Părăsește minăstirea Steyn ca să intre în serviciul episcopului din Cambrai: 1493. — Jacobus Battus. Antibarbari. Primește învoirea să plece la Paris pentru studii: 1495.

Abia mult mai târziu, sub influența regretului chinuitor de a-și fi rostit legământul monahal și în urma eforturilor făcute pentru a scăpa de călugărie, imaginea tuturor acestor oameni și întâmplări a luat în mintea lui alt aspect. Fratele său Pieter, căruia îi mai scria de la Steyn pe un ton foarte cordial, devenise un om de nimic, spiritul lui rău, o luidă. Colegul de școală fusese de asemenea un trădător, care acționase îndemnat numai de interese personale și care alesese el însuși calea minăstirii numai din trândăvie și dintr-o puternică înclinare pentru plăcerile burții¹.

Scrisorile trimise de Erasm de la Steyn nu trădează cituși de puțin acea profundă aversiune față de viața monahală, pe care mai târziu încearcă să ne-o prezinte ca resimțită de el încă de la început.

¹ Pe lângă *Compendium vitae*, A. nr. II, vol. I, p. 47, și scrisoarea din 1516 către un secretar apostolic, A. 447, mai avem azi, în legătură cu toate acestea, și scrisoarea din 1524, probabil către Geldenhauer, A. 1436, descoperită de doamna Allen la Basel, și care confirmă în mod categoric autenticitatea, disputată cîndva, a lucrării *Compendium vitae*.

Firește, se poate admite că supravegherea superiorilor l-a împiedicat să scrie tot ce avea pe inimă și că în fundul sufletului său a existat tot timpul năzuința după libertate și după un mediu mai cultivat decît cel pe care i-l putea oferi minăstirea Steyn; dar cite ceva din lucrurile bune cu care îl încîntase cîndva fostul coleg, trebuie totuși să fi găsit la minăstire. Afirmția lui, că *Elogiul vieții monahale*¹, datînd din epoca aceea, l-ar fi scris numai și numai „pentru a fi pe placul unui prieten, care voia să prindă în plasă pe un nepot al lui“², este o naivă justificare ulterioară, a cărei inadmisibilitate Erasm n-a vrut s-o recunoască niciodată.

La Steyn a găsit destul de multă libertate și oarecare hrană pentru mintea lui flămîndă de Antichitate, ca și prietenia unor oameni cu aceleași inclinații spirituale ca și el. Pe colegul de școală care îl determinase să se călugărească nu-l mai pomeneste. Prietenii lui, la Steyn, au fost colegii de minăstire Servaas Rotger din Rotterdam și Willem Harmens din Gouda. Al treilea prieten, Cornelis Gerard din Gouda, numit de obicei Aurelius (un fel de latinizare a numelui Goudanus³), era mai în vîrstă decît Erasm și stătea mai mult la minăstirea Lopsen de lângă Leida. Corespondența cu acești prieteni lasă impresia unor relații agreeabile, din care gluma spumoasă nu lipsea.

Din această corespondență și anume dintr-un singur grup de scrisori, cele către Servatius⁴, se conturează chipul unui Erasm pe care nu-l vom

¹ Apărut în 1521 sub titlul *De contemptu mundi epistola* (*Scrisoare despre disprețul pentru lume*), L. B. V, 1239; vezi A. 1194 intr.

² A. nr. I, vol. I, p. 18.

³ În limba olandeză *goud* înseamnă aur (n.tr.).

⁴ A. 4—9, 13, 15.

mai regăsi ulterior: un tânăr cu o hipersensibilitate mai mult decât feminină, stăpinit de o languroasă nevoie de prietenie sentimentală. Erasm revărsă asupra lui Servatius toate acordurile unui îndrăgostit plin de ardoare. De câte ori îi apare în minte imaginea prietenului său, îl podidesc lacrimile. Citește și recitește mereu scrisoarea dulce a prietenului său. Dar e întristat de moarte și peste măsură de neliniștit: prietenul nu agreează acest atașament exuberant. „Ce vrei de la mine?” — întreabă el. „Ce-i cu tine?” — răspunde celălalt. Erasm nu suportă ca înclinarea lui să nu fie răsplătită cu aceeași măsură. „Nu fi atât de rezervat; ci spune-mi: ce-i cu tine? Toată nădejdea mi-am pus-o numai în tine. Am devenit cu totul al tău, până într-atîta, încît mie nu mi-ai lăsat nimic din mine însumi. Doar îmi cunoști sfîciunea (*pusillanimitatem*), care, dacă n-are pe cine să se sprijine și să se bizuie, mă cufundă în deznădejde, în așa hal, încît viața începe să-mi pară o povară.”¹

Acest devotament pătimaș nu-l vom mai regăsi niciodată la Erasm. A fost nevoit să-l uite, prin dezvoltare. Pentru înțelegerea caracterului lui, așa cum ni se înfățișează mai târziu, nu e lipsit de importanță să reținem că fusese cîndva un sentimental.

Aceste scrisori au fost considerate ca fiind un simplu exercițiu literar; tonul de languroasă slăbiciune și absența totală a oricărei reticențe nu sînt deloc în concordanță cu grija atentă de a așterne un vîl gros peste intimitatea sa sufletească, grijă pe care, mai târziu, Erasm n-a neglijat-o niciodată. Allen lasă problema nerezolvată², dar înclină totuși să considere scrisorile ca efuziuni sincere. Și de ce

¹ A. 8.64.

² A. I, p. 584.

n-ar fi? O asemenea prietenie exuberantă pare să se acorde foarte bine cu firea lui Erasm și, în plus, se încadrează perfect în epocă.

În cercurile mondene din secolul al XV-lea, prietenii sentimentale făceau parte din manierele distinse, la fel ca la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Perechi de prieteni care se îmbrăcau la fel și care își împărțeau camera, patul și inima, se găseau la toate curțile. Legarea și practicarea unor prietenii intime nu era apanajul aristocrației. Corespondența prietenească dintre călugări avea, încă din secolul al XII-lea, acest ton de sentimentalism puternic. Relațiile prietenești intime făceau parte și din caracteristicile specifice ale devoțiunii moderne. De altfel, nu sînt ele oare o trăsătură proprie pietismului, aproape prin natura lor? A se observa reciproc, cu o intimă simpatie, a-și iscodi reciproc emoțiile și a le nota, era — la Frații vieții în comun și la monahii windesheimerieni — o îndeletnicire obișnuită și prețuită. Și cu toate că minăstirile Steyn și Sion nu țineau de congregația Windesheim, spiritul devoțiunii moderne domnea și acolo, în aceeași măsură.

Rareori, poate, a indicat Erasm, într-o formă mai pură, fondul caracterului său, decât atunci cînd îi declară lui Servatius: „Spiritul meu e așa fel, încît, în viața aceasta, nimic n-aș pune mai presus decât prietenia, nimic n-aș dori mai intens, nimic n-aș ține mai fierbinte să păstrez”. Ulterior, îl mai găsim încă o dată stăpinit de o asemenea afecțiune fanatică, deși nu se exprimă cu privire la ea în mod atât de frapant ca în cazul Servatius. „Tinerii — mărturisește însuși Erasm mai târziu — obișnuiesc să se lase cuprinși de înclinații arzâ-

toare (*fervidos*) față de unii colegi.¹ Exemplul perechilor de prieteni din Antichitate, ca Ōreste și Pilade, Damon și Fintias, Tezeu și Piritous, ba chiar David și Ionatan, a avut, poate, și el, o oarecare influență.²

Un tînăr duios din fire, cu multe trăsături feminine, plin de sentimentele și de fantezia literaturii clasice, căruia dragostea îi era interzisă și care s-a văzut, împotriva voinței sale, plasat într-un mediu grosolan și rece, ajunge cu ușurință să-și exagereze înclinațiile.

A fost nevoit să și le tempereze. Lui Servatius, o prietenie atît de acaparatoare și de exigentă nu-i era pe plac. Poate cu prețul a mai multă umilință și rușine decît reiese din scrisorile sale, tînărul Erasm s-a consolât, iar de atunci încolo și-a supravegheat mai atent simțămintele. Sentimentalul Erasm face loc curînd unei figuri cu totul diferite: latinistul intelectual, care e învățătorul prietenilor săi mai bătrîni, discută cu ei despre poezie și literatură, le dă sfaturi cu privire la stilul lor latinesc și, la nevoie, îi și muștră.³

Posibilitatea de a se familiariza cu noua modă, cea a antichității latine, nu pare să fi fost, la Deventer și chiar în mînăstire, atît de redusă, cum vrea Erasm mai tirziu să ne facă să credem. Numărul de autori latini, pe care îi citise încă din anii aceia, nu e deloc mic.

Într-o scrisoare către Cornelis Aurelius⁴, își ia ca modele, pentru arta poetică, pe următorii autori: Virgiliu, Horațiu, Ovidiu, Juvenal, Stațiu, Marțial, Claudian, Persiu, Lucan, Tibul, Propertiu. Pentru

¹ A. 447.320.

² A. 17.41, 83.126.

³ A. 12, 15.

⁴ A. 20.97.

proză: Cicero, Quintilian și Terențiu¹. Dintre umanistii italieni îl cunoștea mai bine pe Lorenzo Valla², ale cărui *Elegantiae* erau în ochii lui o operă deschizătoare de drumuri pentru „*bonae litterae*”; dar nici Filelfo³, Aeneas Sylvius⁴, Guarino⁵, Poggio⁶ și alții nu-i erau necunoscuți.⁷ Din literatura creștină veche era familiarizat mai ales cu Hieronymus⁸.

E de mirare că o educație ca cea primită de Erasm — în școlile „devoțiunii moderne”, cu orientarea lor ultrapuritană, cu disciplina lor severă, urmărind zdrobirea personalității — a putut produce un spirit ca cel pe care îl dovedește el în epoca sa de viață monastică: spiritul umanistului desăvîrșit. Tot interesul lui este îndreptat spre compunerea de poezii în limba latină și spre puritatea stilului său latinesc. Ar fi o muncă aproape zadarnică să căutăm manifestări de cucernicie în corespondența sa cu Cornelis din Gouda și cu Willem Harmens.

Cu toții minuiesc cu o elegantă facilitate cei mai dificili metri latini și cei mai rafinați termeni din mitologie. Materia lor e bucolică sau erotică; dacă e sacră, atunci stilul clasicist ia un caracter religios. Starețul mînăstirii vecine Hem, la cererea

¹ Caracterul metric al textului lui Terențiu nu fusese încă descoperit.

² *Lorenzo Valla* (1405—1457): umanist, latinist, exeget și filozof italian (n.tr.).

³ *Francesco Filelfo* (1398—1481): umanist italian (n.tr.).

⁴ *Aeneas Sylvius Piccolomini* (1405—1464): erudit italian, papă (1458—1464) sub numele de Pius al II-lea (n.tr.).

⁵ *Guarino* (corect: *Guarini*) din *Verona* (1370—1460): elenist italian (n.tr.).

⁶ *Gian Francesco Poggio Bracciolini* (1380—1459): scriitor italian (n.tr.).

⁷ A. 23.73..

⁸ Sfîntul *Ieronim* (331?—420), părinte al Bisericii, apologet, autorul *Vulgatei* (n.tr.).

căruia Erasm îl proslăvise în versuri pe arhanghelul Mihail, n-a avut curajul să afișeze oda safică respectivă: era atît de „poetică“ după părerea lui, încît părea grecească.¹ „Poetică“ însemna, în vremea aceea, „clasicistă“. Însuși Erasm a fost de părere că îi dăduse o formă atît de simplă, încît părea scrisă în proză. „Atît de sterpe erau acele vremuri“ — suspină el mai tîrziu.

Acești tineri poeți se simțeau păzitorii unei noi lumini în mijlocul prostiei și barbariei care îi oprima. Fiecare dintre ei considera producțiile celorlalți pur și simplu nemuritoare, așa cum face orice grup de poeți tineri, și visau pentru Steyn un viitor de faimă poetică, în stare să rivalizeze cu cea a orașului Mantua². Din partea anturajului lor, alcătuit din monahi neciopliți și mărginiți (ei așa îi vedeau), nu se alegeau nici cu recunoaștere, nici cu încurajare. Înclinarea puternică a lui Erasm, de a se crede urmărit și nedreptățit, a conferit acestei situații coloritul martirizării talentului asuprit. I se plinge lui Cornelis, într-un frumos metru horatian, arătîndu-i cît de mult îl îndurerează faptul că poezia e disprețuită³: starețul îi poruncește să-și trimeată la odihnă pana deprinsă să scrie versuri; invidia atotdistrugătoare din juru-i îl silește să se lase de poezie. Domnește o barbarie îngrozitoare; țara își bate joc de arta aducătoare de lauri a divinului Apolo: omul din topor îi comandă poetului doct versurile. „Chiar dacă aș avea atîtea guri cîte stele licăresc în nopțile senine pe firmamentul tăcut, sau atîtea cîte petale de trandafir sînt împrăștiate pe pămînt de vîntul calduț de primăvară, n-aș putea

să depling toate relele sub care se înăbușă în vremea noastră sfînta poezie. Nu mai scriu versuri: am obosit.“

Cornelis a pus în formă de dialog efuziunile lui Erasm, ceea ce l-a făcut pe celălalt să fie din nou peste măsură de fericit.

Chiar dacă, în această artă, nouăzeci la sută nu este decît ficțiune retorică și imitație servilă, entuziasmul care îi însuflețea pe tinerii poeți nu trebuie subapreciat. Cît de înălțător este, cînd ai învățat latina din manualele cele mai absurde, după metoda cea mai stupidă, s-o descoperi totuși, în toată puritatea ei, ca s-o poți minui apoi în ritmul seducător al unei prozodii artistice, cu precizia superbă a structurii ei și cu limpezimea sonorității ei — situația aceasta să n-o judecăm cu prea multă ușurință, noi, care, orice s-ar spune, sîntem în bună parte surzi, ca niște morți, pentru frumusețea limbii latine.

*Nec si quot placidis ignea noctibus
Scintillant tacito sydera culmine,
Nec si quot tepidum filante Favonio
Ver suffundit humo rosas,
Tot sint ora mihi...¹*

E oare de mirare că se simțea poet cel care putea face asemenea versuri? Sau cel care putea cînta primăvara, împreună cu prietenul său, într-un poem dialogat, lung de cincizeci de distihuri?² Lucrare școlară, dacă vreți; un sirguincios exercițiu literar, atîta tot. Dar e plin de prospețimea și de vigoa-

¹ A. nr. I, vol. I, p. 3; LB. V. 1321.

² A. 49.106.

³ LB. VIII. 567.

¹ Oricîte stele aprinse scinteiază în nopțile plăcute pe culmea liniștită, oricîte roze căldura dulce a verii le face să crească din pămînt, la adierea vîntului prielnic, pe toate le-oi numi... (lat.).

² LB. VIII. 565.

rea care înmuguresc, ca să spunem așa, pe însăși tulpina limbii latine.

Din aceste stări de spirit s-a născut cea dintâi operă mai cuprinzătoare, pe care Erasm a întocmit-o și al cărei manuscris l-a pierdut, pentru ca abia cu mulți ani mai târziu să-l regăsească, numai în parte, și să-l poată publica: *Antibarbari*, lucrare începută încă la Steyn, după cum susține Allen.¹ Ce-i drept, forma în care a apărut în cele din urmă cartea I din *Antibarbari* oglindește o fază ceva mai târzie din viața lui Erasm, de după plecarea lui din mănăstire. Tonul agreabil al acestei apărări spirituale a literaturii profane nu mai este, nici el, cel al poetului de la Steyn. Dar idealul unei vieți libere și nobile, închinată relațiilor de prietenie și studiului nestingherit al autorilor din Antichitate se infiripase în sufletul lui încă de pe când se afla între zidurile mănăstirii.

Cu trecerea anilor, aceste ziduri au început, probabil, să-l înăbușe tot mai mult. Nici corespondența erudită și poetică, nici pictura, cu care se îndeletnicea în tovărășia unui anume Sasboud², nu i-au putut înduleci povara vieții monahale și cea a unui anturaj meschin și ostil. Conform datărilor atente și bine studiate ale lui Allen, din ultima perioadă a vieții monahale a lui Erasm nu s-a păstrat nici o scrisoare. Și-a întrerupt oare corespondența el însuși, din apatie? I-au interzis-o superiorii? Sau nedumerirea noastră se datorește pur și simplu întâmplării? Nu știm nimic despre împrejurările

¹ A. 30.16, nota.

² A. I. 16.12; cf. IV, p. XX și vezi LB.IV. 756, unde, trecându-și în revistă anii tinereții, spune și următoarele: „*Pingere dum meditor tenuis sine corpore formas*“ (În timp ce mă frământ să zugrăvesc chipuri fragile, fără carne și oase).

și despre starea de spirit în care a primit Erasm hirotonisirea, la 25 aprilie 1492, din minile episcopului din Utrecht, David de Burgundia. Poate că acest fapt avea o oarecare legătură cu dorința lui de a părăsi mănăstirea. El însuși a mărturisit mai târziu că n-a oficiat liturghia decît arareori. Prilejul de a pleca de la Steyn l-a găsit Erasm în oferta ce i s-a făcut, de a prelua postul de secretar al episcopului din Cambrai¹, Henric de Mons. Această ofertă i-o datora faimei lui de latinist și literat, pentru că episcopul l-a luat în slujba sa cu gândul la o călătorie la Roma, unde spera să primească pălăria de cardinal. A fost obținută autorizația episcopului din Utrecht, cea a starețului mănăstirii și cea a generalului ordinului. Despre o plecare definitivă, firește, nu putea fi vorba; ca slujitor al episcopului, Erasm a continuat să poarte rasa ordinului său. Își pregătise plecarea în cea mai mare taină. E mișcătoare o singură imagine care ne-a parvenit: prietenul și colegul său întru poezie Willem Harmens, care îl așteaptă zadarnic în afara orașului Gouda, ca să-și mai vadă o dată prietenul când va străbate orașul, în drumul lui către miază-zi.² Se pare că discutaseră amândoi să plece împreună de la Steyn, dar Erasm nu-l informase pe celălalt că i se ivise o șansă. Willem a fost nevoit să se consoleze cu literatura de care putea dispune la Steyn.

Erasm, pe atunci în vîrstă de douăzeci și cinci de ani — sau mai mult, căci anul plecării lui de la mănăstire a fost, după toate probabilitățile,

¹ Cambrai: oraș în Franța, în departamentul Nord („Flandra franceză“). Numele flamand: *Kamerijk* (n.tr.).

² A. 33.10.

1493 — a pășit astfel pe drumul unei cariere foarte obișnuite și foarte căutate în vremea lui: cea a intelectualului care trăiește la umbra celor mari. Patronul lui era un membru al uneia dintre numeroasele familii nobile din Olanda de sud ajunse la situații înalte pentru că se pusese în slujba Burgundiei, cu care erau legate și prin interese. Familia Glimes stăpânea Bergen op Zoom¹, care, situat între delta râului Escaut² și cea a râului Meusa³, forma una din verigile de legătură dintre țările de jos nordice și cele sudice. Henric, episcopul din Cambrai, fusese numit de curînd cancelar al Ordinului Lîna de Aur, cea mai de vază demnitate ecleziastică la acea curte, care — deși, acum, în fapt, habsburgică — continua să se numească „burgundă“. Slujirea unei personalități cu atîta greutate făgăduia onoruri și avantaje aproape nelimitate. Altul în locul lui, cu oarecare răbdare, cu oarecare umilință și cu oarecare elasticitate de principii, ar fi ajuns și episcop. Dar Erasm n-a fost niciodată omul care să-și tragă spuza pe turtă.

Slujba la episcop s-a dovedit a fi sub așteptări. Erasm era nevoit să-l însoțească pe prelat în multiplele lui deplasări de la o reședință la alta: Mons, Bruxelles, Malines⁴. Avea sarcini grele; de ce natură erau, nu știm. Călătoria la Roma, punctul culminant al năzuințelor oricărui preot și oricărui om

¹ *Bergen op Zoom*: oraș în Olanda (în provincia administrativă Brabantul de Nord) (n.tr.).

² *Escaut*: rîu care udă Franța, Belgia și Olanda. Trece prin Cambrai, Valenciennes, Tournai, Gand, Anvers. Numele olandez: *Schelde* (n.tr.).

³ *Meusa*: rîu care udă Franța, Belgia și Olanda. Trece prin Verdun, Sedan, Namur, Liège. Numele olandez: *Maas* (n.tr.).

⁴ *Malines*: oraș în Belgia (în provincia administrativă Anvers). Numele flamand: *Mechelen* (n.tr.).

studios, nu s-a făcut. Episcopul, după un interes cordial, manifestat în primele luni față de noul secretar, devenise mai puțin condescendent decît se așteptase Erasm. Și așa se face că-l vedem curînd pe Erasm, din nou, într-o stare de spirit care numai veselă nu era. „Soarta cea mai vitregă“ — așa își definește el existența. Se plinge că această situație îi răpește cu totul vechea vioiciune a spiritului. Pri-lejuri de a studia nu are. Acum îl invidiază pe prietenul Willem, care, la Steyn, în chiliuța lui, poate să compună versuri frumoase, fiind favorizat de „stele norocoase“. El, Erasm, nu are altceva de făcut decît să plîngă și să ofteze; soarta i-a și tocit mintea și i-a secat sufletul în așa măsură, încît nu-i mai place nimic din ceea ce îi plăcuse cîndva să studieze.¹

Se simte aici și o oarecare exagerare retorică și nu trebuie să luăm prea în serios nostalgia lui după minăstire, dar este totuși foarte limpede că în ultima vreme căzuse pradă unei stări depresive relativ puternice. Contactul cu viața politică și cu ambițiile ei, probabil că l-au dezamăgit pe Erasm. El nu se pricepuse niciodată la astfel de lucruri. Realitatea crudă îl speria și îl întrista. Silît să se ocupe de asemenea probleme, nu vedea în jurul lui decît amărăciune și confuzie. „Unde e veselia sau liniștea?... Ori încotro îmi îndrept ochii, nu văd decît nefericire și cruzime. Și, înconjurat de o asemenea agitație și tevatură, vrei să găsești liniștea pentru lucrarea Muzelor?“

Adevărata liniște, Erasm n-avea s-o găsească niciodată. Citea și scria numai în grabă, „tumul-tuarie“, cum spune chiar el în repetate rînduri. Dar totodată trebuie să fi citit și să fi scris cu o

¹ A. 39.138.

patimă fără seamăn, cu o nemaipomenită capacitate de asimilare. În timpul șederii lui la episcop, a vizitat minăstirea Groenendael de lângă Bruxelles, unde pe vremuri locuise și scrisese Ruusbroec¹. Despre Ruusbroec, Erasm poate că n-a auzit vorbindu-se acolo și cu siguranță că nici n-ar fi gustat prea mult scrierile marelui mistic. Dar a găsit în biblioteca minăstirii operele sfintului Augustin² — și le-a devorat. Monahii de la Groenendael au rămas uimiți văzându-l citi e de zelos; pînă și în camera de culcare lua cărțile cu el.³

În perioada aceea a mai găsit timp și pentru scris. La Halsteren, lângă Bergen op Zoom, unde episcopul avea o vilă, a revăzut lucrarea *Antibarbari*⁴, începută la Steyn, și a prelucrat-o în formă de dialog. Face impresia că încearcă să se despăgubească de viața agitată pe care o duce, refugiindu-se într-o atmosferă de liniște idilică și de conversație rafinată. Ne pune în față scena care ar rămas pentru el întotdeauna (mai tîrziu o va mai folosi în repetate rînduri) idealul bucuriei de a trăi: o grădină sau un pavilion afară din oraș, unde, binecuvîntați de fericirea unei zile frumoase, se adună cîțiva prieteni, pentru a sta de vorbă, cu seninătate platonice, la o masă frugală sau în timpul unei plimbări; despre lucruri ale minții. Personajele pe care le aduce pe scenă sînt, în afară de el însuși, cei mai buni prieteni ai săi: este, în primul rînd,

prietenul admirabil și credincios, pe care l-a cunoscut la Mons, anume Jacobus Batt¹, învățător, apoi și secretar al primăriei acelui oraș; și mai este vechiul său prieten din Steyn, Willem Harmens, de al cărui viitor literar Erasm a continuat să se mai ocupe puțin. Sosit pe neașteptate din Holanda, Willem îi întîlnește pe ceilalți, cărora li se mai alătură primarul și medicul șef al orașului Mons. Pe un ton calm și cam glumeț, conversația se îndreaptă spre prețuirea poeziei și a literaturii — a celei latine, bineînțeles. Acestea nu sînt în contradicție cu ade-vărata evlavie, așa cum susține o barbară lipsă de înțelegere. Pentru a dovedi acest lucru, vin în ajutor o sumedenie de martori, și printre ei, în primul rînd sfîntul Augustin, din a cărui lectură recentă se regăsesc urme aici, apoi sfîntul Ieronim, cunoscut de Erasm mai de mult și, la urma urmei, mai înrudit cu el din punct de vedere spiritual. În maniera vechilor romani, toți declară în mod solemn război dușmanilor culturii clasice: „O, voi, goșilor, cu ce drept nu ocupați numai provinciile latine (adică artele liberale), ci și capitala (adică latinitatea însăși)?!“

Atunci cînd speranțele puse în episcopul din Cambrai s-au transformat în dezamăgire, Batt a fost acela care l-a ajutat pe Erasm să găsească o ieșire. El însuși făcuse studii la Paris; acolo spera acum și Erasm să se poată duce, de vreme ce Roma îi scăpase din mînă. După ce a fost obținut consimțămîntul episcopului, împreună cu promisiunea unei burse, Erasm a pornit spre cea mai faimoasă din toate universitățile, spre Universitatea din Paris, probabil în toamna anului 1495. Acest noroc i-l datora lui Batt.

¹ Preafericitul *Jan van Ruusbroec*, zis „Admirabilul“: teolog și scriitor mistic flamand (1293—1381), inițiatorul Devoțiunii moderne (n.tr.).

² Sfîntul *Augustin* (354—430): teolog, filozof, moralist, dialectician; episcop de Hippona; fiul sfintei Monica; părinte al Bisericii latine, „doctor al harului“ (n.tr.).

³ A. vol. I, p. 590.

⁴ LB. X. 1691.

¹ *Jacob Batt* (1464?—1502) (n.tr.).

Universitatea din Paris. Școli și tradiții filozofice și teologice. Colegiul Montaigu. Antipatia lui Erasim față de scolastică. Relațiile cu umanistii: Robert Gaguin, 1495. Dificultăți materiale. Prima formă a citorva dintre scrierile sale pedagogice. Călătorii în Holanda și înapoi. Batt și Doamna de Veere. Cu lordul Mountjoy spre Anglia, 1499.

Universitatea din Paris¹ era, într-o măsură mai mare decât orice alt loc din lumea creștină, teren de ciocniri și de lupte între diferite păreri și partide. Viața universitară din Evul — Mediu era în general extrem de agitată și de tumultuoasă. Înseși formele relațiilor științifice conțineau un element iritant: viața era un șir de dispute aproape neîntrerupt, tot mereu aveau loc alegeri, iar studenții erau dezordonați. La aceste obiceiuri generale se mai adăugau certuri vechi și noi între tot felul de ordine, școli și grupuri. Diferitele Colegii se combăteau între ele, iar preoții seculari erau în dezacord cu cei regulamentari. Tomiștii² și scotiștii³, numiți cu un termen comun „cei vechi“, se certau la Paris, de o jumătate de secol, cu terminaștii sau modernii,

¹ Vezi: A. Renaudet, *Préréforme et Humanisme à Paris, 1494—1514*.

² Adepții doctrinei sfântului Toma d'Aquino (1225—1274) (n.tr.).

³ Adepții doctrinei filozofului și teologului scoțian Ioan Scot Erigenul (sec. al IX-lea) (n.tr.).

adică adepții lui Ockam¹ și Buridan², filozofii scolastici din secolul al XIV-lea. La 1482, între cele două grupuri s-a încheiat un fel de pace. Ambele școli se aflau, de altfel, la extreme. Ajunseseră la dispute tehnice sterile, la o manie de a sistematiza și subdiviza, la o metodică bazată pe termeni și cuvinte, din care știința și filozofia nu mai aveau nici un avantaj. La Paris, colegiul teologic al dominicanilor și cel al franciscanilor erau în decădere; învățămîntul teologiei se practica în Colegiul secular al Navarei și în cel al Sorbonei, dar tot în maniera veche.

Tradiționalismul general nu împiedicase ca, începînd din ultimul sfert al secolului al XV-lea, umanismul să pătrundă și la Paris. Latina elegantă și gustul poeziei clasice aveau și aici partizanii lor infocați; tot așa și neo-platonismul, apărut în Italia. Umanistii din Paris erau în parte italieni, ca de pildă Girolamo Balbi³ și Fausto Andrelini⁴, dar ca șef al lor era socotit pe atunci un francez, Robert Gaguin⁵, general al ordinului Maturinilor sau Trinitarienilor⁶, diplomat, poet francez și uma-

¹ William Occam sau Ockam (1295?—1350?): teolog englez; profesor la Oxford; excomunicat (1328); precursor al empiriștilor englezi (n.tr.).

² Jean Buridan (1300?—1358?): erudit francez, scolastic nominalist, rector (1327) al Universității din Paris (n.tr.).

³ Girolamo Balbi (1450?—1535), umanist italian; profesor la Sorbona. Acuzat de erezie, a fugit în Anglia (n.tr.).

⁴ Publio Fausto Andrelini (1460?—1518), umanist italian; profesor la Universitatea din Paris. I s-a dat titlul de „poet regal“ (n.tr.).

⁵ Robert Gaguin (1433—1501): umanist și diplomat francez (n.tr.).

⁶ Maturinii sau Trinitarienii: monahi din Ordinul Sfintei Treimi (fondat în 1198), care avea drept țel răscumpărarea creștinilor aflați în robie în statele musulmane din nordul Africii (n.tr.).

nist. În afară de neo-platonism a pătruns, venind tot din Italia, o cunoaștere mai justă a lui Aristotel. Cu puțin înainte de sosirea lui Erasm se înapoiase Jacques Lefèvre d'Étaples¹ din Italia, unde îi vizitase pe platonisti, ca Marsilio Ficino² și Pico della Mirandola³, și pe restauratorul lui Aristotel, anume Ermolao Barbaro⁴.

Cu toate că teologia teoretică și filozofia teoretică, la Paris, erau în general conservatoare, tendința spre reforme n-a fost totuși nici acolo mai mică decît aiurea. Autoritatea marelui cancelar al Universității, Jean Gerson⁵, din jurul anului 1400, nu fusese încă uitată. Dar dorința de reformă nu însemna cituși de puțin înclinarea spre o abatere de la doctrina Bisericii; ea urmărea în primul rînd reorganizarea și purificarea ordinelor monastice și apoi stîrpirea generală a abuzurilor a căror existență în sinul Bisericii o recunoștea și o deplîngea însăși Biserica. Acest spirit de reformă a vieții ecleziastice se accentuase de curînd la Paris datorită pătrunderii mișcării olandeze a „devoțiunii moderne“. Cel mai de seamă dintre promotorii ei era Jan Stan-donck, din Malines, educat de Frații vieții în comun la Gouda și imbibat cu spiritul lor în forma lui cea mai strictă. Era un ascet mai fanatic chiar

¹ Jacques Lefèvre d'Étaples (1450?—1537): teolog francez, umanist, precursor al calvinismului (n.tr.).

² Marsilio Ficino (1433—1499): umanist italian, traducător și propagator al lui Platon (n.tr.).

³ Giovanni Pico della Mirandola (1463—1494): umanist, filozof și poet italian (n.tr.).

⁴ Ermolao Barbaro (1453—1493), umanist și om politic italian; profesor de filozofie la Universitatea din Padova (n.tr.).

⁵ Jean Charlier din Gerson, zis Jean Gerson, zis „doctorul preacreștin“ (1363—1429?): profesor universitar și teolog francez (n.tr.).

decît ar fi impus spiritul sever, dar totuși moderat, al windesheimerilor. Pe o rază foarte întinsă, în afara cercurilor bisericești, devenise proverbial pentru abstenențele lui; renunțase definitiv la consumul cărnii.¹ Provizor² al Colegiului Montaigu, introdusese acolo regulile cele mai aspre cu putință, păzite cu ajutorul unor pedepse grele pentru cea mai mărunță abatere. Înființase, ca anexă a Colegiului, un cămin pentru studenții săraci, unde aceștia duceau în comun o viață semi-monastică.

Acestui om i-l recomandase episcopul din Cambrai pe Erasm. Cu toate că Erasm n-a intrat în comunitatea studenților săraci (se apropia de treizeci de ani), a avut acolo parte de toate lipsurile sistemului. Ele i-au otrăvit prima epocă a șederii la Paris și i-au insuflat o antipatie definitivă pentru abstenențe și rigorism. Oare de aceea venise el la Paris, ca să resimtă din nou, într-o formă accentuată, influențele triste și apăsătoare din tinerețe?

Scopul cu care se dusese Erasm la Paris fusese în primul rînd să obțină titlul de doctor în teologie, ceea ce nu i-ar fi venit prea greu. Ca regulamentar era scutit de a urma în prealabil facultatea de „Artes“. Datorită studiilor sale anterioare și fiind înzestrat cu o uimitoare inteligență și cu o remarcabilă putere de muncă, a izbutit să se pregătească într-un timp scurt pentru examenele și disputațiile cerute. Dar scopul urmărit nu și l-a atins la Paris. Șederea lui acolo, care a durat, cu întreruperi, pînă în 1499 și care a fost reluată mai tîrziu, a însemnat pentru el o epocă de greutate și necazuri, de luptă pentru existență, cu toate mijloacele umilitoare care în vremea aceea erau inevitabile — dar și de succes,

¹ Jean Molinet, *Faictz et dictz*, f. 62.

² Director de studii (n.tr.).

un succes care începuse să mijiască, însă fără să-i dea cu adevărat satisfacție.

Prima cauză a eșecurilor sale a fost fizică: îi era cu neputință să suporte viața aspră de la Collège Montaigu. Ouăle stricate și dormitoare infecte nu le-a mai putut uita niciodată. Acolo — spunea el — s-a ales cu sămînța suferințelor sale fizice de mai tîrziu. În *Colloquia* a pomenit, cu toată scirba, de sistemul de abstenențe, lipsuri și pedepse al lui Standonek. N-a stat acolo, de altfel, decît pînă în primăvara anului 1496.

Între timp își începuse studiile de teologie. Audia lecții despre *Biblie* și despre *Cartea Proverbelor*, care se mai bucura încă de cea mai largă folosință, dintre manualele de teologie medievale. I s-a dat voie și lui să țină la Colegiu citeva prelegeri despre *Sfînta Scriptură*. A ținut și citeva predici, în cinstea unor sfinți, probabil la abația Sfînta Genoveva, situată în apropiere. Dar inima lui nu lua parte la toate acestea. Subtilitățile scolasticii decrepite nu-i puteau fi pe plac. Aici i s-a statornicit în minte — care, deși foarte cuprinzătoare, judeca întotdeauna nedrept tot ceea ce nu era în vederile ei — antipatia pentru întreaga scolastică, pe care a condamnat-o în totalitate. „Aceste studii îl pot face pe om înfumurat și certăreț, dar înțelept? Ele istovesc spiritul cu o anumită subtilitate rece și seacă, fără să-l fecundeze cît de cît sau să-i dea viață. Teologia, care fusese îmbogățită și îmbogățită de elocvența celor vechi, ele o desfigurează prin bîlbîiala lor și prin petele stilului lor impur. Ele încurcă totul, încercînd să lămurească totul.“¹ Cuvîntul „scotist“ a devenit la Erasm o invectivă comodă pentru a stigmatiza pe orice scolastic, ba

¹ A. 408.22.

chiar orice lucru depășit și învechit. Ar prefera să piardă întreaga operă a lui Scotus, decît cărțile lui Cicero sau Plutarh. Citindu-i pe aceștia, simte că devine un om mai bun, în timp ce lectura scolasticilor îl revoltă și nu-l predispune pentru adevărata virtute, ci îl ațîță la dispută.¹

Va fi fost, desigur, lucru anevoios, pentru Erasm, să regăsească la Universitatea din Paris, în tradiționalismul arid care domnea acolo, splendoarea filozofiei și teologiei scolastice. Din disputațiile pe care le-a audiat la Sorbona, nu s-a ales cu nimic altceva decît cu dorința de a-i lua peste picior pe doctorii în teologie, sau, cum îi numește el întotdeauna, ironic, cu titlul lor onorific: pe „Magistri nostri“². Stă, căscînd, printre „sacrii scotiști“, cei cu fruntea încruntată, cu ochii holbați și cu fața tristă — și, întors acasă, îi scrie tînărului său prieten Thomas Grey³ o fantezie ireverențioasă. Îi povestește cum doarme, împreună cu teologii de la Sorbona, somnul lui Epimenide. Epimenide s-a trezit după 47 ani, dar cei mai mulți dintre teologii noștri de azi nu se vor mai trezi niciodată. Ce-o fi visat Epimenide? Ce altceva decît subtilitățile scotiștilor: *quidditates*, *formalitates* și celelalte! Epimenide însuși s-a reincarnat în Scotus, sau, mai bine zis, Epimenide a fost un prototip al lui Scotus. A scris totuși și cărți teologice și a pus în ele astfel de noduri silogistice, încît nici el însuși nu le-ar fi putut descurca vreodată. Sorbona păstrează pielea lui Epimenide, acoperită cu litere enigmatice, ca un oracol, pe care n-ai voie s-o privești decît după

¹ *Convivium religiosum*, Coll. LB. I, 682 B.

² Învățătorii noștri (lat.).

³ A. 64.

ce ai purtat cincisprezece ani titlul de „Magister noster“.

Nu sîntem departe aici de „Sorbonistres“ și de „Barbouillamenta Scoti“ din scrierile lui Rabelais. „Se susține — așa își încheie Erasm butada — că nimeni nu poate înțelege misterele acestei științe, dacă a avut cît de cît treabă cu Muzele sau cu Grațiile. Tot ce ne-am însușit din *bonae litterae* trebuie mai întîi să uităm; dacă ai băut din apele Heliconului, trebuie să le scuipi îndărăt. Îmi dau toată osteneala să nu spun nimic pe latinește, nimic plăcut sau de duh; și am început să fac progrese: sînt speranțe că într-o bună zi îl vor admite pe Erasm.“

Nu numai ariditatea metodei și sterilitatea sistemului au stîrnit antipatia lui Erasm pentru scolastică, ci și însușirile proprii sale minți, care, cît era ea de vastă și de ascuțită, nu părea înclinată să pătrundă adînc în speculații filozofice și dogmatice. Căci nu numai scolastica îi repugna; nu l-au atras nici neo-platonismul, nici neo-aristotelismul, pe care le preda Lefèvre d'Étaples. A rămas deocamdată un umanist cu orientare estetică și cu un substrat de convingere biblică și morală, care se întemeia în primul rînd pe lectura autorului său preferat: sfîntul Ieronim. Multă vreme încă, Erasm s-a considerat pe sine, și s-a și declarat, poet și „orator“. (În locul acestui din urmă cuvînt, noi am spune: literat.)

Numaidecît după prima lui sosire la Paris, trebuie să fi căutat să intre în legătură cu cartierul general al umanismului literar. Într-o scrisoare lungă, plină de elogii (nepăstrată), însoțită de o poezie foarte afectată, călugărul holandez necunoscut s-a prezentat generalului, nu numai al trinitarienilor, dar totodată și al umanismului parizian: Robert Gaguin. Omul celebru i-a răspuns cu foarte

multă bunăvoință. „Din încercarea dumitale lirică deduc că ești un om cult; prietenia mea îți este deschisă, dar să nu întreci măsura cu laudele, căci par lingușire.“ Abia începuse corespondența, cînd Erasm a găsit un prilej excelent de a-i face maestrului un serviciu și totodată, la umbra numelui acestuia, de a se face cunoscut pe sine publicului cititor. Faptul este în același timp important pentru că ne oferă posibilitatea de a consemna pentru prima dată legătura care trebuie să fi existat în permanență între carieră de literat și de erudit a lui Erasm și condițiile tehnice pe care le aducea cu sine tinăra artă a tiparului.

Gaguin, priceput în toate, avea tocmai atunci în tipografie un manual latinesc de istorie a Franței: *De origine et gestis Francorum Compendium*¹. Era prima încercare de prelucrare umanistă a istoriei în Franța. Tipograful a terminat culesul la 20 septembrie 1495, dar din cele 136 file au mai rămas două goale, ceea ce, potrivit concepțiilor epocii, nu se admitea. Gaguin era bolnav și n-a putut da nici un ajutor. Rărind materia, s-a umplut fila 135, punîndu-se și o poezie a lui Gaguin, caseta editorială și două poezii omagiale, una a lui Faustus Andrelinus, iar cealaltă a altui umanist. A mai lipsit totuși materie; atunci Erasm a luat asupra sa fila 136 și a dat o lungă scrisoare plină de laude, care a completat tot spațiul gol.² În felul acesta, numele și stilul lui au devenit deodată cunoscute în cercul foarte larg al publicului care se interesa de opera de istorie a lui Gaguin. Astfel și-a dobîndit

¹ *Compendiu despre originea și faptele francezilor* (lat.).

² A. 43, p. 145, unde sînt expuse cu o deosebită perspicacitate amănuntele cazului și se trag concluzii cu privire la cronologia șederii lui Erasm la Paris.

totodată un nou drept la ocrotirea lui Gaguin, căruia, evident, nu-i scăpaseră însușirile excepționale ale stilului lui Erasm. Lui Gaguin, desigur, nici nu i-a trecut prin minte că într-o bună zi lucrarea sa de istorie nu va mai fi pomenită decât aproape numai pentru că-i servise de trambulină lui Erasm.

Erasm, admis acum în suita lui Gaguin, intrase astfel în lumea umaniștilor parizieni, ceea ce însă nu-i netezise drumul spre renume, care de curind începuse să treacă prin atelierul de imprimărie. I-a cerut lui Gaguin o părere despre *Antibarbari*. Acesta i-a laudat lucrarea, dar n-a propus editarea ei. Din lucrările lui Erasm n-a văzut lumina tiparului la Paris decât, în 1496, un mic mănunchi de poezii latinești, dedicat lui Hector Boys, un scoțian, pe care îl cunoscuse la Montaigu¹. Dar scrierile mai importante, la care a lucrat în timpul șederii sale la Paris, n-au văzut nici una lumina tiparului decât mult mai târziu.

Relațiile cu oameni ca Robert Gaguin și Faustus Andrelinus îi vor fi făcut o cinste deosebită, dar avantaje directe nu i-au adus. Sprijinul episcopului din Cambrai era mai slab decât ar fi dorit. În primăvara anului 1496, Erasm s-a îmbolnăvit și a plecat din Paris, mai întâi la protectorul său, episcopul, care l-a primit foarte prietenos la Mons și unde s-a putut întrema, apoi în Holanda, la prietenii săi. Ca să rămână acolo — zice el. Prietenii însă l-au îndemnat să se înapoieze la Paris, ceea ce a și făcut în toamna anului 1496. A dus cu el niște poezii ale lui Willem Harmens și o scrisoare a acestuia către Gaguin. Pentru poezii a găsit un tipograf, iar Erasm l-a pus pe prietenul și colegul său într-o poezie în contact și cu Faustus Andre-

¹ A. 47.

linus. Așadar nu-l preocupa numai propria sa carieră literară.

Poziția unui om care vrea să trăiască din munca intelectuală era, în epoca aceea, departe de a fi comodă și nu întotdeauna demnă. Era nevoit să trăiască ori din prebende eclesiastice, ori din subvențiile unor protectori de vază, de preferință din ambele categorii de venituri. Dar o asemenea prebendă nu era ușor de obținut, iar protectorii erau nesiguri și adesea îl lăsau pe protejat mofluz. Editorii nu plăteau onorarii mai importante decât scriitorilor renumiți. De cele mai multe ori, autorul primea câteva exemplare și atita tot. Avantajul lui provenea din faptul că dedica lucrarea vreunui personaj sus-pus, care îl răsplătea, eventual, cu un dar gras. Erau scriitori care își făcuseră obiceiul de a dedica aceeași lucrare, pe rând, unor persoane diferite. Erasm a respins categoric, mai târziu, o asemenea bănuială și a notat cu precizie câți dintre cei onorați cu o dedicație nu i-au dat nimic sau foarte puțin.¹

Așadar, pentru un om în situația lui Erasm, totul era să găsească un Mecena. Mecena era aproape sinonim cu patron. Sub adagiul *Ne bos quidem pereat*², Erasm a descris modul cel mai nimerit de a găsi un Mecena.³

Dacă, prin urmare, comportarea lui în anii aceia ne apare adeseori dominată de o nedemnă „Streberei”⁴, nu trebuie s-o măsurăm cu metrul decenței noastre actuale. Au fost anii lui slabi.

¹ A. nr. I, vol. I, p. 5.

² Nici chiar boului să nu-i vrei pieirea (lat.).

³ Ad. 3401, LB. II, c. 1051.

⁴ Strădanie [continuă] de a parveni (germ.)

Înapoiat la Paris, nu s-a mai instalat la Collège Montaigu. A încercat să-și câștige existența dînd lecții unor tineri bogați. A avut ca elevi doi fii de negustor din Lübeck: Christian și Heinrich Northhoff, care locuiau la un anume Augustin Vincent. Compunea pentru ei scrisori frumoase: spirituale, vioaie, cam afectate.¹ În același timp instruia doi tineri englezi: pe Thomas Grey și Robert Fisher. Pentru Grey a resimțit o simpatie atît de pătimașă, încît a avut neplăceri cu mentorul acestuia, un scoțian. Erasm a fost peste măsură de indignat din pricina jignitoarei neîncrederi a scoțianului.² Parisul a exercitat asupra lui, bineînțeles, influența sa bine cunoscută: l-a rafinat. Stilul lui epistolar devine prețios, *pétillant* în mod voit; acum Erasm afișează dispreț față de producțiile sale grosolane din tinerețe, realizate în Holanda. Dar între timp încep să prindă viață, din pana lui neobosită, la început numai pentru cîțiva (căci nu fuseseră încă tipărite), operele a căror influență avea să se reverse mai tîrziu asupra întregii lumi civilizate. Pentru frații Northhoff a scris micul manual de conversație cultă (în latină): *Familiarium Colloquiorum Formulae*, nucleul celebrelor *Colloquia*.³ Pentru Robert Fisher a compus prima schiță a lucrării *De conscribendis epistolis*⁴, marele tratat despre arta de a scrie scrisori (tot latinești) și probabil și parafraza la *Elegantiae* ale lui Valla, adică un tratat despre latina pură, care fusese pentru Erasm, în tinerețe, farul culturii. Scurta disertație *De copia verborum ac*

¹ A. 61.

² A. 58 ss.

³ A. vol. I, p. 304.

⁴ A. 71.

*rerum*¹ era de asemenea un instrument pentru începători, menit să-i ajute la alegerea cuvintelor și la abundența expresiilor, și de asemenea nucleul unei opere mai mari. *De ratione studii*, o călăuză pentru organizarea studiilor, făcea parte din aceeași categorie.²

Ducea o existență nesigură și neliniștită. Episcopul nu-l subvenționa decît într-o măsură redusă. Erasm se simțea bolnav și în permanență abătut.³ Făcea tot felul de planuri să plece în Italia, dar nu prea vedea șanse de realizare. În vara anului 1498 a făcut o nouă călătorie în Holanda și l-a vizitat și pe episcop. În Holanda, prietenii nu erau prea mulțumiți de studiile lui. Existau temeri că la Paris se vîrse în datorii; se vorbea despre el în termeni mai puțin favorabili ca înainte.⁴ Episcopul, în febra unei apropiate deplasări în Anglia, în misiune diplomatică, era nervos și nu mai contenea cu reproșurile. Erasm și-a dat seama, din ce în ce mai limpede, că trebuie să-și caute alt protector. Poate că protectorul lui ar putea fi stăpîna domeniului Veere, anume Anna van Borselen, în slujba căreia se afla pe atunci credinciosul și săritorul său prieten Battus, ca educator al fiului ei, la castelul Tournehem, situat între Calais și Saint-Omer.

Înapoiat la Paris, Erasm și-a reluat viața dinainte, care pentru el era o robie odioasă.⁵ Battus îi făcuse rost de o invitație la Tournehem, dar Erasm nu putea încă să-și lase baltă treburile de la Paris. Îl avea pe atunci ca elev pe tînărul lord Mountjoy, William Blount. Deci era nevoit să țină doi pepeni

¹ *Despre bogăția cuvintelor și a lucrurilor* (lat.).

² A. 23.106. 260 intr., 66 intr.

³ A. 74.75.

⁴ A. 81.8, 83.

⁵ A. 80.9.

intr-o mină. Pe Battus l-a rugat să-i pregătească terenul la Anna de Veere¹, iar lui Willem Harmens i-a dat sarcina să-i scrie lui Mountjoy scrisori în care să laude dragostea sa pentru literatură. „Trebuie să-i spui cită satisfacție oferă literele, trebuie să mă lauzi pe mine și să te prezinți în termeni binevoitori și pe tine. Crede-mă, Willem, ar fi un avantaj și pentru bunul tău nume. El e un om cu multă autoritate printre ai lui; ai să ai pe cineva care să-ți difuzeze scrierile în Anglia. Te rog încă o dată și încă o dată, dacă ții la mine, fă din toată inima așa cum te povățuiesc.”²

La începutul anului 1499 a avut loc făgăduita vizită la castelul Tournhem, urmată de o nouă călătorie în Holanda. Anna de Veere era socotită acum protectoarea lui. În Holanda și-a vizitat prietenul, pe Willem Harmens, și i-a spus că are de gînd să plece după Paști la Bologna. Era o călătorie agitată; se grăbea să se înapoieze la Paris, ca să nu scape nici una din șansele pe care i le putea oferi simpatia lui Mountjoy. Lucra intens la diferitele scrieri pe care le avea începute³, atît de intens cît îi îngăduia sănătatea, după anevoioasa călătorie făcută în timpul iernii. Se străduia din răspuțeri să adune banii necesari pentru călătoria în Italia, călătorie amînată acum pentru luna august. Dar pesemne că Battus nu i-a putut procura atîta cît sperase el, așa încît prin mai Erasm a abandonat brusc proiectul călătoriei în Italia și a plecat cu Mountjoy, la cererea acestuia, în Anglia.

¹ *Anna de Burgundia*, doamna ținutului Veere (1469?—1518).

² A. 81. 42—55.

³ A. 95.22.

IV

Prima ședere în Anglia, 1499—1500. Oxford. John Colet. Năzuințele lui Erasm se îndreaptă spre teologie. Pînă atunci fusese în primul rînd literat. Fisher și More. — Incident la Dover, la plecarea din Anglia. Înapoiat în Franța, întocmește *Adagia*. — Ani de griji și lipsuri.

Prima ședere în Anglia, care a ținut din primăvara anului 1499 pînă la începutul anului 1500, a devenit pentru Erasm o perioadă de profunde transformări. A sosit acolo ca poet erudit, ca protejat al unei fețe simandicoase, cu gîndul să intre în contact, mai îndeaproape, cu lumea mare, care știa să prețuiască și să răsplătească meritele literare. A plecat de acolo cu nevoia intimă ca pe viitor să-și pună talentele în slujba unor țeluri mai serioase, în măsura în care împrejurările aveau să-i îngăduie acest lucru. Cauza acestei schimbări a fost faptul că în Anglia a găsit doi prieteni noi, mult superiori, din toate punctele de vedere, celor pe care îi întîlnise pînă atunci pe drumul vieții sale: John Colet¹ și Thomas More.

În tot timpul acestei șederi în Anglia, Erasm este, pentru firea lui, „in high spirits”². La început

¹ *John Colet* (1467—1519): teolog englez. Acuzat de erezie, abia a scăpat de rug (n.tr.).

² În plină însuflețire (engl.).

nu se manifestă la el decât tinărul literat, dornic de succese mondene și a cărui minte trebuie neapărat să selipească. Viața aristocratică, din care, la episcopul din Cambrai și la doamna de Veere, nu văzuse încă, bineînțeles, decât puțin, se pare că i-a plăcut destul de mult. „Și aici, în Anglia — îi scria el, pe un ton vesel, lui Faustus Andrelinus — am făcut oarecari progrese. Erasm, cel pe care îl cunoști, este acum un vânător aproape priceput, un călăreț nu prea rău, un curtean nu lipsit de experiență. Salută mult mai politicoș, zimbește mai prietenos. Dacă ești deștept, vii și tu încoace.“ Și îl tachinează pe ușuraticul poet vorbindu-i despre fetele nostime din Anglia și despre obiceiul lor lăudabil de a însoți cu sărutări orice compliment.¹

Lui Erasm i-a fost dat să facă acolo cunoștință și cu membri ai familiei regale. De la moșia lui Mountjoy, de lângă Greenwich², More l-a luat cu el în plimbare la Eltham, palatul în care erau crescuți tinerii prinți. Acolo l-a văzut, în mijlocul întregii curți, pe tinărul Henric, viitorul Henric al VIII-lea³, un băiat de nouă ani, cu două surioare și cu un prințisor purtat încă în brațe. Erasm s-a simțit jenat că nu are nimic de oferit; ajuns acasă, a compus (nu fără efort, pentru că în ultima vreme nu mai scrisese versuri) un panegiric la adresa

¹ A. 103. Cf. *Chr. matrim. inst.*, LB. V. 678 și *Cent nouvelles nouvelles*, 2.63, „*ung baiser, dont les dames et demoiselles du dit pays d'Angleterre sont assés libérales de l'accorder*“ (un sărut, pe care doamnele și domnișoarele din numita țară englezească sînt destul de filotime ca să-l dăruiască).

² *Greenwich*: oraș în Anglia, azi suburbie a Londrei. Meridianul observatorului din Greenwich a fost luat ca meridian de origine (n.tr.).

³ *Henric al VIII-lea* (1491—1547): rege al Angliei (1509—1547). A rupt cu Biserica Catolică și s-a proclamat șef al Bisericii Anglicane (1535) (n.tr.).

Angliei, pe care l-a oferit, cu o frumoasă dedicație, priințului.¹

În octombrie, Erasm era la Oxford, unde la început nu s-a simțit bine², dar unde avea să vină curînd și Mountjoy. Fusesse recomandat lui John Colet, care a declarat, amabil, că nu mai are nevoie de nici o recomandatie, pentru că îl cunoaște pe Erasm din scrisoarea lui către Gaguin, publicată în lucrarea de istorie a acestuia, și că acordă o înaltă prețuire erudiției lui³. În timpul restului șederii lui Erasm la Oxford a urmat un intens schimb de păreri, oral și epistolar, care pentru spiritul multilateral al lui Erasm a constituit, într-o măsură neobișnuit de mare, o adevărată călăuză.

John Colet, cam de aceeași vîrstă cu Erasm, își găsisese drumul spiritual mai devreme decât el și în mod mai ordonat. Născut din părinți înstăriți (tatăl lui era un magistrat londonez, care fusese de două ori Lord Mayor⁴), își putuse face studiile, foarte comod, în Italia și în Franța. Atras în escapade pe tărîmul literaturii, de o minte mai puțin scripitoare decât cea a lui Erasm, își îndreptase din capul locului atenția spre teologie. Îi cunoștea pe Platon⁵ și pe Plotin⁶ (dar nu în versiunea greacă), îi studiase foarte serios pe vechii părinți ai Bisericii, iar scolastica nu-i era nici ea străină — ca să nu mai vorbim de cunoștințele lui în materie de

¹ A. 104, 113.148, „*e somno decenni*“ (dintr-un somn de zece ani) este o exagerare; cf. nr. I, vol. I, p. 6: poezia LB.X. 1859.

² A.105.4.

³ A. 106.5.

⁴ Primarul Londrei (engl.).

⁵ *Platon*: filozof grec (428—348 î.e.n.) (n.tr.).

⁶ *Plotin*: filozof neoplatonician din Alexandria (205—270?) (n.tr.).

matematici, drept, istorie și poeți englezi. În 1496 se stabilise la Oxford. Fără să posede nici un titlu universitar teologic, se ocupa acolo cu comentarea epistolelor sfântului apostol Pavel. Cu toate că, din pricina necunoașterii limbii eline, nu putea aborda decât *Vulgata*¹, încerca totuși să pătrundă sensul original al textului *Bibliei*, recuzându-i pe comentatorii mai târzii.

Colet era o fire profund serioasă, care, veșnic în lupta cu tendințele temperamentului său viguros, știa să-și frineze orgoliul și dorința de plăceri. Avea simțul umorului, ceea ce îl apropia indiscutabil de Erasm. Era un entuziast. Când apăra o teză teologică, entuziasmul făcea ca vocea lui să sune altfel, ca ochii lui să privească altfel, iar întreaga lui ființă lua o înfățișare sublimă.²

Din relațiile cu acest om s-a născut prima dintre scrierile teologice ale lui Erasm. La sfârșitul unei discuții despre temerile lui Cristos în grădina de la Getsemani — cu care prilej Erasm luase apărarea punctului de vedere uzual, că teama de suferință a lui Cristos a rezultat din natura lui omenească — Colet l-a îndemnat să mai mediteze asupra acestei probleme. Au schimbat câteva scrisori cu privire la subiectul respectiv și, în cele din urmă, Erasm a pus pe hirtie ambele puncte de vedere, în forma unei *Disputatiuncula de tedio, pavore, tristicia Jesu (O mică discuție despre temerile, groaza și tristețea lui Isus)*³. Aici tonul este serios și cucernic, dar cu adevărat plin de ardoare și de emoție, nu e. Literatul nu și-a cedat încă teologului locul. „Vezi deci,

¹ *Vulgata*: versiunea latină a *Bibliei*, în uz în Biserica catolică. Reforma a repudiat-o (n.tr.).

² A. 116.29.

³ A. 108—111, LB. V. 1265.

Colet — își încheie Erasm prima scrisoare, luându-se oarecum peste picior pe sine însuși — cum țin seama de decor, dacă sînt în stare să închei o asemenea dispută cu basme poetice (folosise cîteva metafore mitologice); „dar vorba lui Horațiu: *Naturam expelles furca, tamen usque recurret* ¹.

Poziția ambiguă pe care o mai păstra Erasm, chiar și în sinea lui, reiese mult mai limpede dintr-o relatare pe care i-a făcut-o ² noului său prieten, frizonul Johannes Sixtinus, poet latin ca și el, despre altă dispută cu Colet, la o masă, probabil în sala mare a Colegiului Sf. Magdalena, unde, printre oaspeți, se afla poate și Wolsey³. Confratelui său Erasm îi scrie degajat, puțin cam prețios, ca „poet“. Este o masă, așa cum îi plăcea lui atât de mult și așa cum a înfățișat-o el atât de des, mai târziu, în *Colloquia*: societate cultă, mincare bună, băutură cu măsură, conversație aleasă. Colet prezida; la dreapta lui stătea priorul Charnock, de la St. Mary's College, unde locuia Erasm; la stînga lui, un teolog, al cărui nume nu-l dă, susținător al scolasticii; lîngă acesta, Erasm, „pentru ca la ospăț să nu lipsească poetul“. S-a discutat despre natura vinei lui Cain, datorită căreia a ajuns nesuferit în ochii Domnului. Colet susținea părerea conform căreia Cain îl jignise pe Dumnezeu, pentru că nu avusese încredere în bunătatea Creatorului și cultivase pămîntul avînd încredere numai în propria sa sirguință, în timp ce Abel păzea oile, mulțumit cu ceea ce creștea de la sine. Teologul l-a combătut cu silogisme, Erasm cu argumente

¹ Natura, chiar de-ai alunga-o cu furca, tot nu se deține pe ea însăși (lat.).

² A. 116.

³ *Thomas Wolsey*: cardinal englez (1473?—1530) (n.tr.).

„retorice“. Dar Colet s-a aprins și i-a dat gata pe amindoi. În sfârșit, după ce discuția ținuse destul de mult și devenise mai serioasă decât s-ar fi convenit la o masă — „eu, ca să-mi joc rolul meu, adică cel al poetului, și ca în același timp să tratez și problema în discuție și să învelesc și masa cu o povestire veselă, am spus: «E o poveste foarte veche; trebuie căutată în autorii cei mai vechi. Am să vă istorisesc ce am găsit în literatură pe această temă, dar mai întâi să-mi făgăduiți că n-o să luați spusele mele drept un basm».“

Și începe o povestire foarte spirituală, despre o condică străveche, în care citise, chipurile, că numitul Cain — care îi auzise deseori pe părinții săi vorbind despre vegetația superbă din rai, unde spicele erau înalte cât la noi arinii — îl convinsese pe arhanghelul păzitor al porții raiului să-i dea câteva boabe din grul din rai. Lui Dumnezeu puțin i-ar păsa, numai să nu se atingă de mere. Alocuțiunea cu care îl instigă pe arhanghel împotriva Atotputernicului este o capodoperă a geniului lui Erasm. „Îți place chiar atât de mult să stai colo la poartă cu ditamai sabia? Noi am început de curând să folosim pentru treaba asta cînii. Pe pămînt nu e prea rău și are să fie încă și mai bine: o să învățăm să lecuim și bolile. La ce vor fi folosind asemenea cunoștințe, nu-mi dau prea bine seama. Dar și în problema asta, sirguința neobosită învinge orice piedică.“ În felul acesta a fost dus în ispită paznicul. Dar cînd Dumnezeu a văzut rezultatul minunat al științei agronomice a lui Cain, l-a pedepsit.

Un compromis mai subtil între Geneză și mitul lui Prometeu nu imaginase încă nici un umanist.

Și totuși, cu toate că Erasm se mai comporta încă, printre literați, ca literat¹, inima lui nu mai era la literatură. Una dintre particularitățile istoriei spirituale a lui Erasm este că nu cunoaște nici o criză violentă. Pe Erasm nu-l găsim niciodată pradă acelei aprige lupte interioare, prin care trec oamenii cei mai de seamă. Trecerea lui de la o atitudine spirituală literară la una religioasă nu are cîtuși de puțin caracterul unui proces de convertire. În viața lui nu există nici un drum al Damascului. Trecerea are loc încetul cu încetul, cu oscilații, și nu se desăvîrșește niciodată. Mulți ani, încă, Erasm poate să se înfățișeze, după pofta inimii, sau după interes, fie ca literat, fie ca teolog, fără să-i putem reproșa că se prefacă. El e omul la care straturile mai adînci ale sufletului vin încet-încet la suprafață, ba chiar omul care se înalță pînă la nivelul propriei sale conștiințe etice, mai mult datorită cursului evenimentelor, decât unui impuls irezistibil.

Intenția de a se dedica exclusiv problemelor religioase a manifestat-o încă de timpuriu. „Sînt hotărît — îi scrie el lui Cornelis din Gouda², pe vremea cînd se afla la mînăstire, — să nu mai scriu de aci înainte versuri care să nu aibă mirosul slăvirii sfinților sau al sfințeniei însăși.“ Aceasta era însă o evlavioasă intenție juvenilă de moment. În toți anii premergători primei sale călătorii în Anglia, constatăm în scrierile lui Erasm, și mai ales în scrisorile lui, o tendință lumească. Aceasta nu-l părăsește decât în clipele de boală sau de oboseală. Atunci îi displace lumea, își disprețuiește propria ambiție și dorește să trăiască într-o sfîntă liniște,

¹ A. 101.11, 112, 113.

² A. 28.8.

meditînd asupra *Sfintei Scripturi* și deplingîndu-și vechile rătăcirii.¹ Dar acestea sînt manifestări ocazionale, care nu trebuie luate prea în serios.

Abia cuvîntul și exemplul lui Colet au prefăcut înclinarea spre studii a lui Erasm în voință fermă și durabilă, în țel de viață. Colet l-a îndemnat² ca, așa cum interpreta el însuși epistolele apostolului Pavel, să comenteze și Erasm, la Oxford, cărțile lui Moise³ sau pe proorocul Isaia. Erasm refuză: n-ar putea. Aici și-a spus cuvîntul o pătrundere și o cunoaștere de sine superioare celor ale lui Colet. Comentariile intuitive ale textelor biblice, făcute de Colet, fără cunoașterea limbii de bază, nu puteau fi pe placul lui Erasm. „Nu procedezi cuminte, dragă Colet, vrînd să storci apă din piatră seacă (pentru a folosi cuvintele lui Plaut). Cum să fiu atît de nerușinat, să vreau să-i învăț pe alții ceea ce n-am învățat nici eu? Cum să-i încălzesc pe alții, în timp ce eu însumi tremur și dîrdîi de frig?... Te plîngi că ți-am înșelat așteptările. Dar eu nu ți-am făgăduit niciodată așa ceva; te-ai înșelat singur, prin faptul că nu m-ai crezut cînd ți-am spus adevărul cu privire la mine. Nu că am venit aici ca să predau poezia sau retorica; ele au înecat să mă încînte de cînd au încetat să-mi fie de trebuință. Am refuzat această din urmă îndeletnicire, pentru că e mai prejos de țelul vieții mele, iar pe cealaltă pentru că e mai presus de puterile mele. Dar dacă am să-mi dau seama vreodată că dispun de puterile necesare, atunci am să aleg și eu drumul dumitale și am să închin apărării teologiei o muncă, dacă nu eminentă, cel puțin conștiincioasă“.

¹ A. 74.4, 75.6.

² A. 108.74.

³ *Cărțile lui Moise* sau *Pentateucul*: primele cinci cărți ale *Bibliei* (n.tr.).

Concluzia pe care a tras-o Erasm în primul rînd a fost că trebuie să învețe grecește, mai bine decît putuse învăța pînă atunci.

Între timp, șederea în Anglia se apropia de sfîrșit; trebuia să se întoarcă la Paris. Spre sfîrșitul acestei șederi i-a scris în termeni exaltați fostului său elev Robert Fisher¹, care se afla în Italia, despre satisfacția pe care o găsisese în Anglia. Un cer extrem de plăcut, un cer sănătos (era foarte sensibil în această privință) și atîta umanitate și erudiție — nu din cea decrepită și banală, ci din cea măreață, veritabilă, antică, latinească și grecească — încît aproape că nu mai simte nevoia să plece în Italia. În Colet avea impresia că-l aude pe Platon însuși. Cine nu i-ar admira pe Grocin, cunosătorul limbii eline, sau pe Linacre, medicul erudit? Și care minte a fost vreodată mai mlădioasă, mai plăcută sau mai fericită decît cea a lui Thomas More?

Un incident cît se poate de neplăcut, a cărui victimă a fost Erasm la plecarea de pe teritoriul englez, în ianuarie 1500, a avut, din păcate, drept urmare, nu numai că a întunecat amintirea frumoasă a insulei fericite, dar a pricinuit și o nouă frîngere a liniei carierei lui și a lăsat în urmă, în sufletul lui hipersensibil, un spin care l-a tot înțepat mereu după aceea, pînă la bătrînețe.

Subzistența pe care și-o cîștigase la Paris în anii anteriori fusese precară. Subvenția episcopului încetase, probabil, cu totul, cea a Annei de Veere nu venise încă, decît anevoie, iar pe cea a lui Mountjoy nu se putea conta prea mult. În asemenea împrejurări, un fond modest, un măr cu care să-și astîmpere setea, avea, pentru Erasm, o valoare

¹ A. 118.

imensă. O astfel de pușculiță luase cu el din Anglia: douăzeci de lire sterline.¹ O lege a lui Eduard al III-lea², repusă nu de mult în vigoare de către Henric al VII-lea³, interzicea exportul de aur și de argint, dar More și Mountjoy îl asiguraseră pe Erasm că poate să-și ia cu el banii, fără nici o primejdie, numai să nu fie în valută engleză. La Dover a constatat că vameșii erau de altă părere. Numai șase pence (o singură monedă) i s-a dat voie să păstreze; restul a rămas la vamă și a fost, probabil, confiscat.

Șocul suferit a contribuit, poate, ca să-l facă să se creadă atacat de tilhari și asasini și în cursul călătoriei de la Calais la Paris.⁴ Pierderea banilor l-a prăvălit din nou în prăpastia grijilor legate de nevoia de a-și câștiga piinea cea de toate zilele și l-a silit să se apuce din nou de meseria de „bel esprit”⁵, care îi repugna, și să facă din nou toate demersurile umilitoare, necesare pentru a găsi protectori de vază, dispuși să-i plătească scinteile minții. Dar incidentul a avut și o consecință mult mai rea: i-a tulburat echilibrul mintal și i-a rănit demnitatea.

Totuși, acest incident avea să ofere lumii și, pînă la urmă, și lui Erasm, un mare avantaj: ei i-a dăruit *Adagia*⁶, iar lui faima, al cărei punct de plecare aici a fost.

¹ A. 279.12.

² *Eduard al III-lea* (1312—1377): rege al Angliei (1327—1377), cuceritorul Scoției (n.tr.).

³ *Henric al VII-lea* (1457—1509), rege al Angliei (1485—1509). (n.tr.).

⁴ A. 119.

⁵ Literat (fr.).

⁶ Vezi mai jos, p. 64.

Simțămîntul care îl răscolea pe Erasm în legătură cu necazul de la Dover era minia amară și dorința de răzbunare. „Se întîmplă cu mine — îi scrie el cu vreo cîteva luni mai tîrziu¹ lui Battus — așa cum se întîmplă de obicei: rana primită în Anglia începe să doară abia acum, cînd s-a învechit, și cu atît mai rău, cu cît nu am nici o posibilitate să-mi iau revanșa.” Și după alte șase luni²: „S-o lăsăm baltă. Are să mi se ivească odată și odată un prilej să-mi scot pîrleala.” Între timp, însă, un instinct mai sănătos îl făcuse să-și dea seama că englezii, pe care abia îi cunoscuse într-o lumină atît de favorabilă, n-aveau nici o vină în acel incident, iar prietenii lui cu atît mai puțin. Lui More și Mountjoy, ale căror informații inexacte fuseseră cauza confiscării, nu le-a purtat ranchiună niciodată. Totodată, interesul, pe care îl vedea întotdeauna înveșmîntat în haina virtuții, îi spunea că ar face bine să nu rupă tocmai acum relațiile cu Anglia, și că întîmplarea de la Dover era un excelent prilej de a le consolida. El însuși a expus toate acestea mai tîrziu, cu naivitatea care transformă adesea scrierile lui în spovedaniî, chiar cînd el, de fapt, vrea să ascundă sau să deghizeze adevărul.³

„Cînd m-am înapoiat la Paris jefuit, mi-am dat seama că mulți s-ar fi așteptat să procedez așa cum obișnuiesc literații, adică să mă răzbun cu pana de ceea ce am pățit, scriind ceva veninos împotriva regelui Angliei sau împotriva Angliei. Totodată, mă temeam ca William Mountjoy, știind că din pricina lui îmi pierdusem eu banii, să nu fie îngrijorat că va pierde simpatia mea. De aceea, ca să înșel

¹ A. 123.

² A. 135.64.

³ A. nr. I, vol. I, p. 16.

așteptările acelor oameni și totodată să fac să se înțeleagă în mod limpede că nu sînt atît de nedrept încît să reproșez regelui o pagubă personală, sau atît de nesăbuit, încît din pricina unei pierderi de nemica toată să mă expun pe mine sau să-i expun pe prietenii mei din Anglia dizgrației regelui, și totodată pentru ca să-i dau prietenului meu Mountjoy o dovadă că simpatia ce-i port nu e mai mică decît înainte, m-am hotărît să dau la lumină ceva, cît mai repede cu putință. Întrucît nu aveam nimic gata, am adunat în grabă, după cîteva zile de lectură, o culegere de *Adagia*, bănuind că o asemenea cărticică, dacă e reușită, ar putea ajunge, măcar pentru utilitatea ei, în mîinile oamenilor de litere. În felul acesta am arătat că prietenia mea nu s-a răcit cîtuși de puțin. Apoi, într-o poezie pe care am anexat-o, am mărturisit că nu sînt supărat pe rege sau pe țară pentru banii ce-mi fuseseră luați. Ceea ce pusesem la cale n-a căzut în pămînt sterp. Cumpătarea și sinceritatea mi-au făcut atunci mulți prieteni în Anglia, oameni învățați, drepecți și influenți.“

A izbutit în felul acesta să-și înăbușe necazul, așa încît mai tirziu, cînd amintirea a venit din nou la suprafață, a fost în măsură să declare ¹: „Îmi pierdusem deodată întreaga avere, ceea ce însă nu mi-a produs cîne știe ce deprimare, încît m-am înapoiat la cărțile mele cu atît mai vioi și mai plin de ardoare“. Dar prietenii lui știau cît de adîncă era rana. „Acum (anume la știrea urcării pe tron a lui Henric al VIII-lea) cred că ți-a pierit deodată din inimă toată amărăciunea“ — îi scria Mountjoy în 1509. ²

¹ A. 279. 14.

² A. 215.

Au fost ani grei, cei de după înapoierea în Franța. Era hărțuit de chinuitoare griji bănești și era nevoit să-și folosească în fel și chip talentele și cunoștințele de literat. Trebuia să fie din nou „homo poeticus“ sau „rhetoricus“. Scrise iarăși scrisori spilcuite, pline de mitologie și de cerșetorie discretă. ¹ Ca poet își făcuse un nume, ca poet se putea aștepta la ajutoare. Între timp, imaginea înălțătoare a activității sale teologice era vie, în fața lui, îndemnîndu-l să fie energic și stăruitor. „E de necrezut — îi scrie el lui Battus ² — cum ard de dorința de a-mi termina lucrările și în același timp de a dobindi o anumită iscusință la limba greacă, pentru a mă dedica apoi cu totul științei sacre, spre care sufletul meu năzuiește încă de mult. Cu sănătatea mă simt destul de bine, așa încît anul acesta (1501) trebuie să-mi încordez toate forțele, pentru ca ceea ce am dat la tipărit să vadă lumina și pentru ca, prin felul nostru de a trata problemele teologice, să-i trimitem la spînzurătoare, așa cum merită, pe toți criticii noștri, care sînt foarte numeroși. Dacă mai am trei ani de trăit, voi fi mai presus de orice pizmă.“

Aici vorbește un spirit care realizează lucruri mari, cu toate că nu e impulsionat numai de o evlavie autentică. Începe să considere că sarcina lui este renovarea adevăratei teologii ³. Dar această manifestare de înalt idealism și de încredere în sine se află într-o scrisoare, în care îi dă indicații credinciosului Battus, cum trebuie s-o ducă de nas pe Doamna de Veere, ca să dea bani.

¹ A. 126.154, 134.4, 140.14, 144, 145.72.

² A. 138.45.

³ A. 139.43.

Între timp cîte necazuri, cîte griji mărunte, cîte şiretenii, pentru o bucată de pine! Se săturase pînă peste cap de Franța și nu avea dorință mai fierbinte decît s-o părăsească.¹ O parte a anului 1500 a petrecut-o la Orléans. Adversitățile îl fac să fie meschin. Din scrisorile lui aflăm, incomplet, povestea relațiilor lui cu un anume Augustin Vincent Caminade, un umanist de importanță minoră², carea primea tineri în gazdă. E prea lungă ca să fie expusă aici, dar e remarcabilă pentru psihologia lui Erasm, pentru că ne dovedește cît de bănuitor începuse să fie față de prietenii săi. Probabil că în acele zile a locuit fără plată la un anume avocat Jacobus Voecht, din Anvers³, căruia izbutise să-i procure un pensionar gras în persoana unui frate nelegitim al episcopului din Cambrai. Episcopul însuși — susține Erasm, care acum îl numește „Antimaecenas“ — îl pune pe Standonck să-i supravegheze îndeaproape, la Paris, orice mișcare.⁴

E foarte multă ciudă în scrisorile din acea epocă. Față de prietenii săi, Erasm e neîncrezător, iritabil, pretențios, uneori grosolan. Nu prea îl mai poate suporta pe Willem Harmens, din pricina epicureismului și lipsei lui de energie, care lui Erasm îi erau desigur străine. Dar cel mai mult ne indispoaze tonul adoptat față de bravul Battus. Îi aduce elogii mari, desigur, iar Erasm îl va face și pe el nemuritor. Dar cum se mai supără cînd Battus nu-i poate îndeplini imediat cererile urgente! Cît de obraznice,

¹ A. 120.34.60.

² Și-a încheiat cariera ca pensionar al orașului Middelburg.

³ Și acesta a fost mai tîrziu pensionar al orașului său natal.

⁴ A. 135.13

aproape nerușinate, sînt instrucțiunile în care îi indică lui Battus ce trebuie să-i spună Doamnei de Veere, ca să obțină protecția ei pentru Erasm. Și cît de anemice sînt manifestările jalei lui, cînd moartea i-l răpește, în prima jumătate a anului 1502, pe credinciosul Battus!¹

Face uneori impresia că s-a răzbunat pe Battus pentru că a fost nevoit să se arate acestui prieten adevărat, în clipe de nevoie, mai gol decît i-ar fi plăcut să se arate cuiva, sau pentru că-și renegase, față de Anna van Borselen, pentru un bacșiș mizer, cele mai profunde convingeri și gustul cel mai fin. O elogiase în acel greoi stil burgund, care era comun caselor domnitoare din Țările de Jos și pe care el trebuie să-l fi urît. Măgulise evlavlia ei rigidă. „Vă trimit cîteva rugăciuni cu care, precu... cu niște descîntece, să puteți chema pe pămînt, împotriva voinței ei, ca să spunem așa, nu luna, ci pe ea, pe cea care a născut soarele dreptății.“² Tu, autorule al vestitelor *Colloquia*, ai avut oare pe buze zimbetul tău fin cînd ai scris aceste cuvinte? Cu atît mai rău pentru tine.

¹ A. 135, 138, 139, 146, 170.

² A. 145.139.

Adagia: importanța lor și a operelor similare din anii următori. Erasm ca propagator al culturii clasice. Latina. Înstrăinarea de Holanda. Erasm ca olandez.

Și între timp a venit celebritatea, și tocmai ca rod al acelor studii literare, care — după spusele lui — încetaseră să-i fie dragi. În anul 1500 a apărut la Johannes Philippi, la Paris, lucrarea pe care Erasm o întocmise în urma necazului suferit la Dover și pe care i-o dedicase lui Mountjoy: *Adagiorum Collectanea*. Era o culegere de aproximativ 800 de maxime, extrase din autorii latini antici și explicate pentru folosința celor care țineau să-și însușească un stil latin elegant. În dedicație, Erasm a atras atenția asupra folosului pe care orice autor poate să-l tragă, atât pentru înfrumusețarea stilului cit și pentru întărirea argumentației, din posibilitatea de a dispune de un stoc de sentințe, consacrate de vechimea lor. Un astfel de instrument ajutător voia el să ofere. Ceea ce a oferit a fost însă mult mai mult. A difuzat spiritul Antichității într-un cerc mult mai larg decât izbutise să-l difuzeze primul umanism.

Umaniștii dinaintea lui mai folosiseră încă tezaurul Antichității în mod cam monopolist, ca să facă paradă de anumite cunoștințe, la care marea masă

nu avea acces, și ca să apară ca niște fenomene de știință și eleganță. Erasm, cu irezistibilul său instinct pedagogic și cu dragostea sa sinceră pentru omenire și pentru cultura ei generală, a adus spiritul clasic (așa cum se putea el oglindi în sufletul unui creștin din secolul al XVI-lea) în mijlocul oamenilor. Nu al tuturor oamenilor, pentru că, datorită limbii latine, influența lui directă se limita la grupul celor cultivați, adică la clasele mai înalte. El n-a fost singurul care a făcut acest lucru, dar nimeni nu l-a făcut pe o scară atât de amplă și în mod atât de eficient.

Erasm a transformat spiritul clasic într-un bun cultural curent. Umanismul a încetat să mai fie un monopol al citorva. Beatus Rhenanus relatează¹ că autorul, când se pregătea să publice *Adagia*, a fost nevoit să audă spunându-i-se: „Erasme, tu dezvălui tainele noastre“. Dar el voia tocmai ca marea carte a Antichității să stea deschisă pentru toți.

Operele lui Erasm în domeniul literaturii și pedagogiei, dintre care cele mai importante au fost elaborate încă în epoca șederii lui la Paris, deși majoritatea au apărut abia mult mai târziu, au însemnat o adevărată prefacere a modului de exprimare și a dialecticii, în general. Trebuie să repetăm fără încetare: el n-a fost singurul; nenumărați alți autori au lucrat atunci în aceeași direcție. Dar e de-ajuns să privim puhoiul de ediții din *Adagia*, *Colloquia* etc. ca să înțelegem că el a însemnat, în această privință, mult mai mult decât toți ceilalți. Erasm este singurul nume din marea ceată a umaniștilor care a rămas cu adevărat cunoscut în lumea întreagă. Ceea ce e foarte mult.

¹ A. nr. IV, 414, vol. I, p. 67.

Anticipăm aici, intrucitva, desfășurarea vieții lui Erasm, ca să enumerăm operele cele mai importante din această categorie. Numărul de *Adagia* a sporit, cu cîtiva ani mai tîrziu, de la cîteva sute la cîteva mii, cuprinzînd acum, în afară de înțelepciunea latină, și pe cea elină. În 1514 a publicat, în aceeași manieră, o culegere de pilde: *Parabola*. Era o realizare parțială a ceea ce își propusese cîndva pentru a completa *Adagia*: metafore, zicători, aluzii, alegorii poetice și biblice, totul tratat în mod asemănător.¹ În ultimii ani ai vieții a publicat un mozaic similar de anecdote spirituale și de cuvinte și fapte impresionante, din înțelepciunea Antichității: *Apophtegmata*. Alături de acestea se aflau manualele, elaborate tot în formă de culegeri, dar de natură mai mult gramaticală: despre stocul de expresii, *De copia verborum et rerum*, despre întocmirea scrisorilor, ca să nu mai vorbim de lucrările mai puțin importante. Printr-o serie de traduceri latinești din autori greci, Erasm a creat și celor care nu voiau să se cațere pînă în vîrfurile muntelui posibilitatea de a privi întreaga panoramă. Și, ca pentru a oferi o probă de ceea ce se poate face cu această erudiție, a dat, ca modele inimitabile ale aplicării tuturor cunoștințelor respective, *Colloquia* și acel imens torent de scrisori, care au izvorît zilnic din pana lui.

Toate acestea la un loc înseamnă: Antichitatea (în cantitatea și calitatea în care era accesibilă în secolul al XVI-lea), expusă ca într-un magazin și putînd fi cumpărată cu amănuntul. Fiecare putea lua de la Erasm ceea ce îi convenea. Găseai la el de toate și în numeroase modele. „Puteți să-mi citiți adagiile în așa fel — zice Erasm (despre edi-

ția adăugită de mai tîrziu)¹ — încît, de îndată ce ați terminat unul, să credeți că ați citit toată cartea.“ El însuși a întocmit indicele lucrării, pentru a-i înlesni folosirea.

În lumea erudită a scolasticii nu putea avea un cuvînt de spus decît cel care stăpînea tehnica sistemului de gîndire și modul de exprimare, cu toate rafinamentele respective, și care era experimentat în comentarea *Bibliei*, în logică și în filozofie. Între modul de exprimare al scolasticii și cel al limbilor naționale scrise spontan se căsea o prăpastie uriașă. Umanismul, de cînd cu Petrarca, a pus în locul construcției strict silogistice a demonstrației, forma degajată a frazei antice, libere, sugestive. Prin aceasta, a făcut ca limba învățaților să fie mai apropiată de modul de exprimare al vieții de toate zilele și, chiar cînd s-a servit el însuși tot de limba latină, a înălțat limbile naționale pînă la propriul său nivel.

Bogăția de material nu este la nimeni atît de abundentă ca la Erasm. Cîtă înțelepciune de viață, cîtă morală, totul susținut de acea incontestabilă autoritate a celor vechi, totul exprimat în acea formă frumoasă, luminoasă, al cărei secret îl deținea Erasm! Și cîtă cunoaștere a realității lucrurilor, în toate acestea! Nelimitata năzuință spre realități neobișnuite și nemărginita capacitate de a le asimila este una din caracteristicile principale ale spiritului Renașterii. Oamenii nu se mai săturau de cazuri izbitoare, de particularități ciudate, de curiozități și de anomalii. Nu se vedea încă nici o urmă din acea dispepsie spirituală a perioadelor tîrzii, care nu mai biruiesc realitatea și cărora aceasta nu le mai place; lumea gusta totul din plin.

¹ A. 211.20.

¹ A. 531.288.

Totuși Erasm, și cei asemenea lui, ca pionieri ai culturii, nu se aflau oare pe un drum greșit? Realitatea pe care o urmăreau era oare cea adevărată? Latinitatea lor plină de orgoliu nu era oare o eroare fatală? Iată una din cele mai spinoase probleme din istoria civilizației.

Cititorul de azi, care s-ar cufunda în *Adagia* sau în *Apophtegmata* cu scopul de a-și îmbogăți astfel propria viață (căci pentru acest scop fuseseră scrise și în aceasta constă valoarea lor), va avea curînd sentimentul că trebuie să-și spună: ce ne pasă nouă, altfel decît din punctul de vedere strict filozofic sau istoric, de toate aceste nesfîrșite particularități ale unor figuri obscure din societatea antică, de toți acești frigieni și tesalieni? Pe mine nu mă privesc. Și — va continua el — de fapt nu-l priveau nici pe contemporanul lui Erasm. Istoria violentă a secolului al XVI-lea nu s-a desfășurat după o frază clasică sau într-o atitudine clasică, nu se bazează pe concepții de viață clasice și pe interese clasice. Oamenii aceia n-au fost frigieni sau tesalieni, n-au fost Agesilauși sau Dionîși. Erasm și cei asemenea lui au creat, cu aceste opere, o lume spirituală situată în afara timpului.

Și timpul a trecut pe lingă ei? — Aceasta e problema, pe care nu vom încerca s-o rezolvăm aici: cît de puternică a fost adevărata influență a umanismului asupra mersului lumii?

În orice caz, Erasm și cei asemenea lui au întărit în cel mai înalt grad caracterul internațional al culturii, care, datorită limbii latine și Bisericii, se păstrase în tot timpul Evului Mediu. Cînd au crezut că pot face din limba latină un instrument pentru folosința internațională curentă, i-au supraestimat forța. A fost, desigur, o idee nostimă și un exercițiu amuzant, să întocmești, într-un mediu internațional

ca cel alcătuit de lumea studentască pariziană, programe de competiții sportive în latinește, cum sînt cele oferite de *Colloquiorum formulae*. Oare Erasm o fi crezut într-adevăr că generația următoare va juca în bile pe latinește?

Fără îndoială, s-a creat astfel o mare comoditate în relațiile intelectuale, într-un cerc atît de larg, cum nu se mai pomenise în Europa de la căderea imperiului roman. Acum nu mai făceau studii clasice numai fețele bisericești și ici-colo cite un literat, ci toți fiii de burghezi și de nobili care se pregăteau pentru funcții publice; toți făceau acum studii clasice și îl întâlneau în drumul lor pe Erasm.

Fără latină, nici chiar Erasm n-ar fi ajuns o celebritate mondială. Nu era destul de mare pentru a face din limba sa maternă o limbă de circulație universală. Noi, compatrioții rotterdamezului, ne spunem, fără să vrem: un talent ca Erasm, cu spiritul lui de observație, cu finețea lui de exprimare, cu verva și bogăția lui verbală, ce n-ar fi putut face pentru literatura olandeză! Închipuiți-vă *Colloquia* scrise în olandeza suculentă din secolul al XVI-lea! Ce-ar fi însemnat pentru literatura noastră, dacă în loc să spicuiască, să adune și să comenteze clasicele *Adagia* ar fi luat ca bază proverbele din limba populară? Acestea se folosesc intens și ele, de secole, și sînt culese cu asiduitate. Nouă, un asemenea proverb ne place, poate, mai mult decît dictoanele, adeseori cam răsuflete, pe care le recomandă Erasm.

Un astfel de raționament este însă ne-istoric: asemenea scrieri, și încă în limba olandeză, nu erau nici ceea ce împunea epoca, nici ceea ce putea să dea Erasm. În plus, este lesne de înțeles și din punctul de vedere psihologic, că Erasm n-a putut să scrie decît în latină. În mintea lui atît de gingașă, limba națională ar fi conferit tuturor lucrurilor un

caracter mult prea direct, mult prea personal, mult prea real. El avea nevoie de acel vâl subțire, cu alură de vag, de îndepărtat, pe care limba latină îl așternea pe orice. Erasm s-ar fi cutremurat, dacă ar fi venit în contact cu asprimea viguroasă a unui Rabelais sau cu violența rustică a germanei lui Luther.

Înstrăinarea de limba sa maternă începuse pentru Erasm încă din epoca în care învățase să citească și să scrie. Înstrăinarea de țara sa natală a început de când a părăsit minăstirea Steyn. Ea a fost stimulată, într-o măsură destul de importantă, de uimitoarea ușurință cu care minuia limba latină. Datorită faptului că se putea exprima în latină la fel de bine sau chiar mai bine decât în limba sa maternă, Erasm a fost lipsit de sentimentul că nu se simte la largul lui și că nu poate spune tot ce are pe suflet decât printre ai lui, — sentiment care pe cei mai mulți muritori îi atașează de patria lor. Încă un moment psihologic l-a făcut, de asemenea, să se înstrăineze de Holanda. După ce și-a dat seama, la Paris, de perspectivele oferite de propria sa capacitate, i s-a cuibărit în suflet convingerea că Holanda îl ignoră, îl suspectează și îl defăimează. Poate că această convingere a avut și oarecare motive. În parte, a fost, cu siguranță, o reacție a unui amor propriu rănit. În Holanda se știau prea multe despre el. Acolo fusese cunoscut altfel: mic și slab. Acolo fusese nevoit să asculte de alții, el, care ar fi vrut să fie liber și mai presus de orice constrângere. Aversiunea față de îngustimea de spirit, grosolanția și lipsa de măsură, pe care le cunoscuse acolo, s-a prefăcut, la el, într-o impresie generală dezaprobatore, cu privire la felul de a fi al holandezilor.

De atunci încolo a început să vorbească despre Holanda, de obicei, cu un anumit dispreț, ca un fel de scuză. „Văd că te mulțumești cu fama holan-

deză“ — îi scrie el vechiului său prieten Willem Harmens¹, care se hotărâse să-și închine toate puterile, ca și Cornelis Aurelius, istoriei țării sale natale.² „În Holanda, aerul îmi priește — scrie el în altă parte³ — dar chefurile la toartă, care se fac acolo, mă supără; și unde mai pui oamenii din topor, incuți, disprețul violent pentru studii, nici un rod al erudiției, invidia cea mai cumplită.“

Despre imperfecțiunea scrierilor sale din tinerețe se scuză astfel: „Ca tânăr n-am scris pentru urechi consentine, ci holandeze, adică dintre cele mai încuiate.“⁴ Sau, în altă parte: „se pretinde elocvență unui holandez, adică unuia care e mai mult decât un beotian.“ Sau: „dacă istorioara nu prea are haz, gîndește-te că e o istorioară holandeză“. ⁵ În aceste spuse se amesteca și oarecare falsă modestie.

După 1496, n-a mai vizitat Holanda decât mai mult în călătorii pripite, iar după 1501 se pare că n-a mai călcat pe acolo. Propriilor săi compatrioți din străintate le dădea sfatul să nu se mai întoarcă în Holanda.⁶

Din când în când îl mai încerca totuși un simțămînt duios pentru pămîntul său natal. Tocmai atunci cînd, pentru a explica *Auris Batava* a lui Marțial, în *Adagia*⁷, i s-a ivit prilejul să dea friu liber disprețului său, ne dă un elogiu elocvent a tot ceea ce îi

¹ A. 178.18.

² După cum se știe, Aurelius este alcătuitorul lucrării *Divisiechroniek* și a unei *Batavia*; Willem Harmens a lucrat la o istorie latinească a Holande, pe care n-a terminat-o și din care n-a apărut decât un fragment.

³ A. 159.59.

⁴ A. 113.54. „Consentinis“ după Cicero, Fin. I, 3.7.

⁵ A. nr. I, vol. I, p. 15.5.40, *Adag.*, nr. 2001, LB, II, c. 713F, nr. 2148, c. 757F, A. 1238.45, 996.43, *Coll.*, LB, I, 760 E.

⁶ A. 1832.22, 1966.21.

⁷ *Adag.*, nr. 3535, LB, II, c. 1083.

era mai scump în Holanda, „o țară pe care trebuie s-o respect și s-o cinstesc fără încetare, căci ea mi-a dăruit lumina vieții. Fie să-i pot face și eu cinste, căci nu mi-e rușine cu ea.“ Pretinsa grosolanie a holandezilor le face mai degrabă cinste. „Dacă o « ureche batavă » înseamnă aversiune față de obscenitățile lui Marțial, n-ar fi rău ca toți creștinii să aibă urechi holandeze! Dacă le cercetăm obiceiurile: nici un popor nu e mai înclinat spre omenie și bunăvoință, mai puțin fiores sau crud. Din fire, holandezii sînt sinceri, iar perfidia și ostentația le sînt străine. Ce-i drept, sînt cam dornici de plăceri și cam întrec măsura la mîncare, dar aceste însușiri izvorăsc în parte din belșugul din jurul lor: nicăieri importul nu e mai lesnicios și rodnicia mai mare. Ce întindere de pășuni grase, cite riuri navigabile! Nicăieri nu se găsesc pe o asemenea suprafață atitea orașe, nu mari, dar admirabil gospodărite. Curățenia lor o laudă toată lumea. Nicăieri nu se află un număr atît de mare de oameni cu carte, cu toate că o erudiție excepțională și aleasă este foarte rară acolo.“

Erasm le atribuie aici compatrioților săi propriile sale idealuri: bunătatea, sinceritatea, simplitatea și curățenia. În mai multe pasaje, nu numai în acesta, răsună același ton de dragoste pentru Holanda. Cînd vorbește undeva despre femei leneșe, adaugă: „în Franța le găsești cu duiumul, dar Holanda are nenumărate femei care își țin prin munca lor bărbații trîndavi și cheflii.“¹ În colocviul intitulat *Naufragiul*², locuitorii de pe coastă, care îi primesc cu drag pe naufragiați, sînt holandezi. „Nu există popor mai omenos ca acesta, deși e înconjurat de neamuri singeroase.“

¹ *Adag.* 2550, LB, II, c. 859 B.

² *Naufragium, Coll.*, LB, I, 715 EF.

Cînd Erasm vorbește despre holandezi sau despre Batavia, înțelege, firește, țara lui natală, în sensul mai strîmt: comitatul Holanda. Lucrurile se schimbă cînd vorbește despre „patria“ (în latinește), sau despre „nostras“, compatriotul. În vremea aceea, o conștiință națională general-olandeză era abia în formare. Omul se simțea în primul rînd holandez, frizon, flamand, brabantin, dar comunitatea de limbă și de datini și — încă și mai mult — puternica influență politică exercitată de aproape un secol de către dinastia burgundă, făuriseră un simțămînt de solidaritate, care nu se oprea nici măcar la frontiera lingvistică din Belgia. Era încă, mai mult, un puternic patriotism burgund (chiar și după ce, în fapt, casa de Habsburg luase locul Burgundiei), decît un sentiment național strict olandez. Printr-un simbol heraldic, holandezii erau denumiți de obicei „lei“¹. Erasm a folosit și el acest termen.² La el se observă cum sentimentul patriotic restrîns, holandez, se preface treptat în celălalt, mai larg, burgundo-olandez. La început, cuvîntul latinesc „patria“ mai înseamnă încă Holanda³, dar curînd înseamnă Țările-de-Jos⁴. Și este ciudat felul în care sentimentele sale față de Holanda, făcute dintr-un amestec de aversiune și de atașament, se transferă asupra Țărilor-de-Jos, în general. În 1535 scrie, repetînd cele spuse în 1499: „în tinerețe n-am scris pentru italieni, ci pentru holandezi, brabantini și flamanzi“.⁵ Aceștia

¹ Vezi eseul meu *Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef* (Din preistoria conștiinței noastre naționale), *Tien Studiën* (Zece studii), p. 1, *Verz. Werken* (Opere complete), II, p. 97 ș.u.

² A. 485.53.

³ A. 83.60.

⁴ A. 266.7, 288.3, 41.3.39, 41.7.11, 392.19.

⁵ LB. X, 1755 A, *Resp. ad. Petr. Curs. Defens.* LBE. 1506. D.

își împart așadar faima de încuiați, însușire pe care le-o atribuisese cîndva holandezilor. Cu privire la Louvain, este valabil ceea ce s-a spus anterior despre Holanda: se trag acolo prea multe chefuri; nimic nu se poate face fără o beție.¹ Nicăieri — se plînge el în repetate rînduri — nu există atît de puțină înțelegere pentru *bonae litterae* și nu se disprețuiesc studiile în așa hal, ca în Țările-de-Jos, și nicăieri nu există mai mulți circotași și calomniatori.² Dar și simpatia lui s-a extins. Cînd Christophe Longolius face caz că e francez, Erasm se enervează: „i-am dăruit lui Longolius aproape trei zile; a fost deosebit de simpatîc, afară de faptul că prea s-a franțuzit, cu toate că e de-ai noștri“³. Cînd Carol Quintul se urcă pe tronul Spaniei, Erasm notează: „e un noroc nemaipomenit, dar mă rog ca să fie un noroc și pentru patria noastră, nu numai pentru suveran“⁴. Cînd puterile i-au slăbit, a început să se gîndească tot mai mult la înapoierea în patrie. „Regele Ferdinand⁵ mă poartă la Viena, făgăduindu-mi marea cu sarea — serie el din Basel la 1 octombrie 1528 — dar nicăieri n-aș ține mai mult să mă odihnesc decît în Brabant.“⁶

¹ A. 643.36, 1023.21.

² A. 412.56, 894.1, 886.51, 1167.9, LB. VI,*** 3 vso.
Contra morosos.

³ A. 1026.4, 914 intr. Longolius se născuse la Malines, dar din tată francez, și fusese crescut în cea mai mare parte în Franța. Se pretindea de aceeași limbă și compatriot cu Erasm: 1026.39. Mai tîrziu, Erasm l-a considerat, pe nedrept, holandez: LBE, nr. 1284, c. 1597 A. (n.a.). — *Christophe de Longueil* (1490—1522): umanist belgian, stabilit la Padova (n.tr.).

⁴ A. 413.39.

⁵ *Ferdinand I de Habsburg* (1503—1564), fratele mai mic al lui Carol Quintul. Rege al Boemiei și Ungariei (1526), rege al romanilor (1531), împărat germanic (1558—1564) (n.tr.).

⁶ A. 2055.14.

Erasm la castelul Tournehem, 1501. — Restaurarea teologiei devine acum țelul vieții lui. Învăță limba elină. Jean Vitrier. *Enchiridion militis christiani*.

Anii slabi continuau. Existența lui Erasm era tot nesigură, iar domiciliu stabil nu avea. Totuși, constatăm că repetatele lui deplasări sînt dictate mai mult de grija sănătății decît de nevoile subzistenței, iar studiile lui mult mai mult de dorința arzătoare de a pătrunde pînă la cele mai pure izvoare ale cunoașterii, decît de interes. De mai multe ori îl mină groaza de ciumă: în 1500 de la Paris la Orléans, unde locuiește întîi la Augustin Caminade, dar se mută de îndată ce unul din tinerii pensionari ai acestuia se îmbolnăvește. Poate că impresiile din vremea șederii lui la Deventer l-au făcut să se teamă în așa măsură de primejdia ciumei, de care, în vremea aceea nu erai, de fapt, ferit nicăieri. Faustus Andrelinus i-a dat slujitorului lui Erasm să ducă un mesaj, că stăpînul lui e un fricos, dacă se mută pentru atîta lucru. „Aceasta ar fi fost o jignire insuportabilă — răspunde Erasm — dacă aș fi un mercenar elvețian, dar cînd e vorba de un suflet de poet, care iubește liniștea și umbra, nu se prinde.“¹ În

¹ A. 134.1

primăvara anului 1501 pleacă din nou la Paris din pricina ciumei: „numeroasele înmormintări mă înfricoșează“ — îi scrie el lui Augustin.¹

A plecat întâi în Holanda, unde, la Steyn, a primit învoirea să-și petreacă încă un an în afara minăstirii, pentru studii: prietenilor lui le-ar fi rușine, dacă după atîția ani de studii s-ar înapoia acasă fără să fi dobîndit nici o autoritate.² L-a vizitat la Haarlem pe prietenul Willem Harmens, apoi a luat-o spre sud, ca să-i prezinte încă o dată omagii episcopului din Cambrai, probabil la Bruxelles. De acolo a plecat la Veere, dar n-a găsit prilejul de a vorbi cu ocrotitoarea sa. În iulie 1501 a plecat la odihnă la castelul Tournehem, la credinciosul său Battus.

Cu toate aceste călătorii și mutări, nu pierde nici o clipă din vedere idealul său de studiu. De la înapoierea sa din Anglia, îl stăpînesc două năzuințe: să publice operele părintelui Bisericii, sfîntul Ieronim, și să învețe bine grecește. „Înțelegi ce importanță au toate acestea pentru faima mea, ba chiar pentru existența mea“³ — îi scrie (din Orléans, la sfîrșitul anului 1500) lui Battus. Dar, într-adevăr, dacă pe Erasmm l-ar fi preocupat numai faima și succesul și nimic altceva, ar fi avut din belșug alte mijloace, mai comode. La el, dorința arzătoare de a adînci lucrurile și de a-i face și pe alții să le înțeleagă era singura forță motoare, chiar atunci cînd încerca să cîștige un ban cu acele proiecte de studiu. „Ascultă — îi scrie el lui Battus⁴ — cî mai doresc din partea ta: trebuie să-i storci un dar abatelui (de la St. Bertin). Îl știi cum e; vezi de născocesc un pretext

¹ A. 156.7, 157.3, 159.35.59, cf. 133.27/30.

² A. 154.45.

³ A. 138.41.

⁴ A. 139.141.

discret și amabil ca să-i ceri. Spune-i că am în proiect ceva mareț, anume: să restabilesc întreaga operă a sfîntului Ieronim, așa de vastă cum e, stricată, desfigurată, încurcată, din pricina neștiinței teologilor, și să introduc din nou pasajele grecești. Îndrăznesc să spun că am să redau caracterul antic și stilul sfîntului Ieronim, neînțelese încă de nimeni. Spune-i că îmi trebuie în acest scop o grămadă de cărți și în plus ajutorul unor greci și că de aceea am nevoie de o subvenție. Spunînd acestea, Battus, n-ai să minți cîtuși de puțin. Căci am într-adevăr acest proiect.“

Îl avea într-adevăr și se și apucase cu toată seriozitatea să-l înfăptuiască, așa cum va dovedi lumii foarte curînd. Cucerirea, de către el, a limbii eline, a fost pur și simplu eroică. Primele noțiuni și le însușise încă la Deventer, dar probabil că între timp le uitase. În martie 1500 îi scrie lui Battus¹: „elineasca mă omoară, dar n-am nici timp și nici bani ca să-mi procur cărți sau să iau un profesor“. Cînd Augustin Caminade îi cere înapoi un Homer pe care i-l împrumutase, se plînge²: „îmi răpești unica mîngiere a tristeții mele? căci mă mistui de dragoste pentru acest autor, în așa măsură, încît, cu toate că nu-l pot înțelege, mă consum și mă refac la vederea lui“. Oare era conștient Erasmm că prin aceste cuvinte reda aproape exact o frază scrisă de Petrarca în urmă cu un secol și jumătate? Dar se și apucase de treabă; dacă a avut un profesor, nu e absolut sigur; probabil că da.³ La început îi vine greu. Apoi îndrăznește să se numească „de scurtă vreme: candidat în această limbă“, și începe, cu

¹ A. 123.22.

² A. 131.1.

³ A. 138.41, 149.65, 139.110, 143.36, cf. Allen, Appendix I, p. 592.

ceva mai multă încredere, să presare în unele scri-sori citate grecești. Învață grecește zi și noapte și-și îndeamnă toți prietenii să-i facă rost de cărți grecești. În toamna anului 1502 declară că poate scrie corecte în limba elină orice vrea și chiar *ex tempore*¹. Speranța că limba elină îi va deschide ochii ca să înțeleagă Sfânta Scriptură nu l-a înșelat. Trei ani de studiu aproape neîntrerupt i-au răsplătit din plin osteneala. De limba ebraică, pe care de asemenea începuse s-o studieze, s-a lăsat.² Făcea acum, în 1504, traduceri din limba elină, o folosea în mod critic la studiile sale teologice, și o predă și altora, ca de pildă lui Guillaume Cop, medicul-umanist francez. Încă vreo cîțiva ani și nu va mai avea mult de adăugat, în Italia, ușurinței sale de a se exprima în grecește: dusesse într-acolo, din cele două limbi vechi, mai mult decît adusesse înapoi din ele — a spus el mai tîrziu.³

Nu există dovadă mai convingătoare a entuziasmului cu care s-a năpustit Erasm asupra limbii eline; decît străduința lui plină de zel de a-i face și pe prietenii lui cei mai buni să ia parte la această fericire. Battus trebuie neapărat să învețe și el grecește. Dar nu are timp, iar latina îi vine mai la îndemînă.⁴ Cînd Erasm se duce la Haarlem, ca să-l viziteze pe Willem Harmens, se duce de fapt ca să-l grecezeze și pe Willem și ia cu el o valiză plină cu cărți. Osteneală zadarnică, pentru că Willem nici nu vrea să audă, ceea ce îl dezamăgește pe Erasm în așa hal, încît socoate că a pierdut nu numai bani și timp, dar și un prieten.⁵

¹ A. 158.22, 160.6, 172.9.

² A. 181.35.89.

³ *Responsio ad P. Cursii defens.*, LB. X, 1755 E.

⁴ A. 129.66, 157.23.

⁵ A. 157.38.

Între timp, Erasm tot mai șovăia încotro să plece în viitorul apropiat. În Anglia, în Italia, înapoi la Paris?¹ A rezultat o ședere relativ lungă, ca musafir, din toamna anului 1501 pînă în vara următoare, mai întîi la Saint-Omer, la starețul de la Saint-Bertin, apoi la castelul Courtebourne, situat nu departe de acolo.

La Saint-Omer, Erasm a făcut cunoștință cu omul a cărui imagine avea s-o pună mai tîrziu alături de cea a lui Colet, ca pe cea a adevăratului teolog și în același timp ca pe cea a bunului călugăr: Jean Vitrier, starețul minăstirii franciscane din Saint-Omer. Pe Erasm trebuie să-l fi atras faptul că Vitrier avea pe seamă o condamnare pronunțată împotriva lui de către Sorbona, pentru că se exprima prea liber cu privire la deficiențele vieții monastice. Vitrier nu se dăduse bătut, ci se ocupa de reorganizarea minăstirilor de călugări și de călugărițe. Ajuns de la scolastică la sfîntul Pavel, își formase despre viața creștină o concepție foarte liberă, extrem de ostilă practicilor și ceremoniilor. Omul acesta a avut, fără îndoială, o înrîurire importantă asupra originii uneia dintre cele mai renumite și mai influente opere ale lui Erasm: *Enchiridion militis christiani*.

Erasm a mărturisit mai tîrziu că *Enchiridion* s-a născut dintr-o întîmplare.² Nu și-a dat seama că adeseori un îndemn exterior se subordonează unui impuls lăuntric. Îndemnul exterior a fost faptul că la castelul Tournehem a avut mai multe întrevederi cu un militar³, un prieten al lui Battus, un om cu o comportare foarte deșănțată și care se purta

¹ 159.53.

² A. nr. I, vol. I, p. 19.36.

³ Că Jean de Trazegnies ar fi fost acela, așa cum Allen presupune și Renaudet admite, e foarte îndoielnic. A. 164, Renaudet, *Préréforme*, p. 428.

urită cu soția lui virtuoasă și evlavioasă, și în plus era incult și un aprig mîncător de popi. Încolo, era prietenos de felul lui și făcea, cu Erasm, o excepție la antipatia lui față de preoți. Soția militarului l-a rugat pe Battus să-i dea concursul și să-l determine pe Erasm să scrie ceva care să-l ducă pe soțul ei pe calea cea bună. Erasm a îndeplinit cererea și a recoltat, cu însemnările sale, toată aprobarea lui Jean Vitrier, așa încît mai tîrziu, la Louvain, le-a prelucrat, iar în 1504 le-a publicat, la Dirck Maertens, din Anvers.

Aceasta este povestea îndemnului exterior al originii operei *Enchiridion*. Impulsul interior a fost însă că Erasm trebuia să dea, mai curînd sau mai tîrziu, o haină materială punctului său de vedere referitor la practica religioasă din vremea sa și la modul de a concepe datoria de creștin ca un șir de ceremonii lipsite de conținut sufletească — concepție care îl scandaliza.

Ca formă, *Enchiridion* este un breviar menit să ajute un ostaș lipsit de cultură să dobîndească un suflet vrednic de Cristos; parcă i-ar arăta cu degetul cel mai scurt drum care duce spre Cristos. Presupune că prietenul său este obosit de viața de curte — o temă obișnuită din literatura epocii. Erasm nu-și întrerupe decît vreo cîteva zile opera capitală, purificarea teologiei, ca să îndeplinească dorința prietenului său de a face pe învățătorul. Ca să rămînă la stilul militar, alege titlul *Enchiridion*, cuvîntul grecesc care însemna, încă din Antichitate, atît pumnal, cît și breviar.¹ Așadar: pumnalul osta-

¹ În 1500 (A. 123.21), Erasm vorbește despre *Enchiridion*-ul părintelui Bisericii, sfîntul Augustin, cf. 135, 138. În 1501 (A. 152.23) numește *Officia* ale lui Cicero: un „pugiunculus”, un pumnal. Denumirea îi umblase așadar prin cap de cîteva vreme.

șului creștin.¹ Îi amintește celui ostaș că are datoria să fie vigilent și îi înșiră armele oștirii lui Cristos. Cunoașterea de sine este începutul înțelepciunii. După ce expune regulile generale ale unei comportări creștinești în viață, indică o serie de mijloace preventive împotriva unor anumite păcate și lipsuri.

În această schemă, Erasm găsește prilejul de a-și dezvolta, pentru prima dată, programul teologic. Programul sună astfel: înapoi la Scriptură. Strădania oricărui creștin trebuie să fie să înțeleagă Scriptura în toată puritatea ei și în semnificația ei originală. Să se pregătească în acest scop studiind autorii antici: oratorii, poeții, filozofii, mai ales pe Platon. Marii părinți din vechime ai Bisericii — sfînții Ieronim, Ambrozio, Augustin — îi vor fi și ei de folos; în schimb, nu se va alege decît cu puțin sau cu nimic de pe urma marii mase a comentatorilor de mai tîrziu ai Scripturii. În principal, argumentația lui Erasm se îndreaptă împotriva modului de a concepe religia ca pe o obligație neconținută de a celebra anumite ceremonii. Aceasta este observația iudaică, lipsită de orice valoare. Mai bine să înțelegi un singur vers dintr-un psalm, să-ți adîncești astfel cunoașterea de Dumnezeu și de sine, să extragi din el o lecție morală și o linie de conduită, decît să citești lipsit de evlavie toată Psaltirea. Dacă ceremoniile nu înnoiesc sufletul, sînt inutile și dăunătoare. „Mulți obișnuiesc să numere la cîte liturghii au asistat în fiecare zi și, bizuindu-se pe această realizare ca pe ceva important, de parcă n-ar fi datori lui Cristos nimic altceva, cum au ieșit din biserică se întorc la apucăturile lor dinainte.” „Jertfești Domnului, poate, în fiecare zi, și trăiești pentru

¹ „Miles” nu mai are la Erasm înțelesul de „cavaler”, pe care îl avusese în latina medievală.

tine însuși!... îi cinstești pe sfinți și atingi cu dragă inimă moaștele lor; vrei să-i câștigi de partea ta pe sfinții Petru și Pavel? caută să ai credința unuia și dragostea celuilalt, și vei fi făcut mai mult decît dacă te vei fi dus de zece ori la Roma pe jos.“ Nu condamnă formulele și practicile; nu vrea să zdruncine credința celor smeriți; dar nu vrea să i se consacre lui Cristos un cult alcătuit numai din practici. Și de ce sint călugării în fruntea celor care contribuie la stricarea credinței? „Mi-e rușine să spun cîtă superstiție se ascunde în felul în care cei mai mulți dintre ei respectă anumite rituri născocite de oameni fără nici o cădere (și nici măcar cu această intenție), cu cîtă ură vor să-i silească și pe alții să le respecte, cu cîtă tărie se încred în ele, cu cîtă neobrăzare judecă pe alții.“

Învețe-i sfîntul apostol Pavel adevăratul creștinism. „Stați deci tari în libertatea cu care Cristos ne-a făcut liberi și nu vă prindeți iar în jugul robiei.“¹ Acest cuvînt către galateni conținea doctrina libertății creștine, pe care foarte curînd reformatorii aveau s-o proclame în gura mare. Aici, Erasm n-a aplicat-o încă într-un sens care să aducă prejudicii dogmelor Bisericii catolice. Dar a făcut altceva: prin *Enchiridion* a pregătît spiritele ca să se lepede de multe lucruri pe care el ar fi vrut să le mai păstreze.

Tonul de bază este, începînd chiar din *Enchiridion*, cel care avea să rămînă în continuare tonul de bază al tuturor operelor sale: faptul de a nu putea răbda că în lumea aceasta aparența este atît de diferită de realitate, că o barieră făcută din orbire, rutină și nesăbuiță îi împiedică pe oameni să vadă adevărata înfățișare a lucrurilor. Toate acestea avea

¹ Gal., 5, 1 (n.tr.).

să le exprime mai tîrziu în *Elogiul nebuniei* și în *Colocvii*. Simțămîntul care îl însuflețește nu e numai religios, ci, în același timp, și social. În capitolul *Păreri vrednice de un creștin*, deplînge toate excesele orgoliului de clasă, ale dușmăniei dintre națiuni, ale invidiei profesionale și ale concurenței dintre ordine — excese care mențin împărțită omenirea. „Pe dumneata te-a costat barbutul o mie de galbeni într-o singură noapte, în timp ce vreo fată nefericită, silită de sărăcie, își pune cîstea la mezat și-și pierde astfel sufletul, pentru care Cristos și l-a dat pe al său. Spui: ce mă privește asta pe mine? Eu fac după cum mă taie pe mine capul ceea ce am eu interes! Și cu această stare de spirit te mai crezi creștin, dumneata, care nu ești nici măcar om?“

În *Breviarul ostașului creștin*, Erasm a spus pentru prima dată, cu ardoare și cu indignare, cu sinceritate și cu curaj, lucruri care îl mișcau mai profund ca orice. Și totuși, cînd îl auzi pe el însuși vorbind despre *Breviar*, nu-ți vine să crezi că această mică lucrare a provenit din impulsul irezistibil al unei evlavii înfocate. El o tratează, cum am văzut mai sus, *en bagatelle*¹, ca fiind întocmită la comandă în cîteva zile furate studiului (cu toate că această afirmație, strict vorbind, nu este valabilă decît pentru prima formă, nu și pentru prelucrarea ulterioară). Ca țel principal al studiilor sale începuse să aibă în fața ochilor restaurarea teologiei. Îl va comenta odată și odată pe sfîntul apostol Pavel, „pentru ca birfitorii, care consideră că evlavia supremă este să nu știe nimic despre *bonae litterae*, să înțeleagă că în tinerețe noi am îmbrățișat literatura mai înaintată a celor vechi și ne-am însușit, nu fără numeroase nopți albe, o bună cunoaștere a ambelor

¹ Ca pe un fleac (fr.).

limbi, greaca și latina, nu pentru a dobîndi o glorie deșartă sau o satisfacție copilărească, ci pentru că de multă vreme ne-am gândit să împodobim, după puterile noastre, cu ajutor din străini, templul Domnului, pe care mulți l-au necinstit prea rău, prin neștiința și barbaria lor, așa încît și unele suflete nobile să se înflăcăreze de dragostea de Sfînta Scriptură¹. Oare cel ce vorbește aici nu este încă tot umanistul?

Se aude aici și o notă de justificare personală. Ea răsună în același mod în scrisoarea către Colet², de la sfîrșitul anului 1504, scrisoare cu care i-a trimis acestuia ediția din *Lucubrationes*, unde a apărut pentru prima dată *Enchiridion*. „N-am scris *Enchiridion* ca să-mi etalez deșteptăciunea sau elocvența, ci numai pentru ca să vindec rătăcirea celor ce obișnuiesc să facă din religie un șir de ceremonii și observațe mai mult decît iudaice, de natură materială, și neglijează lucrurile care duc la cucernicie.“ Și adaugă, ceea ce este tipic umanist: „am încercat să dau un fel de artă a evlaviei, așa cum alții au scris teoria unor anumite științe“.

Arta evlaviei. Erasm s-ar fi mirat, poate, dacă ar fi știut că un alt tratat, scris cu cel puțin șaiszeci de ani mai înainte de un alt monah augustin din Țările-de-Jos, avea să continue a vorbi lumii mult mai multă vreme și în mod mult mai stăruitor decît micul său manual — și anume: *Imitatio Christi* de Thomas a Kempis.

Enchiridion, reunit cu alte cîteva bucăți într-o culegere intitulată *Lucubrationes*, n-a avut nici pe departe un succes atît de mare și de prompt ca *Adagia*. Motivul, cu siguranță, n-a fost că reflec-

țiile lui Erasm asupra adevăratei evlavii au fost găsite de public ca prea îndrăznețe. Lucrarea nu conținea nimic contrar dogmelor Bisericii, așa încît chiar în timpul Contrareforme, cînd Biserica devenise extrem de bănuitoare față de tot ceea ce scrisese Erasm, teologii care au aplicat *Index expurgatorius* asupra operelor lui, n-au găsit în *Enchiridion* decît vreo cîteva pasaje de cenzurat¹. În plus, Erasm pusese în culegere și cîteva scrieri cu un conținut catolic mai presus de orice bănuială. *Enchiridion* a fost multă vreme foarte bine văzut tocmai printre teologi și monahi. Un celebru predicator din Anvers obișnuia să spună că din fiecare pagină a operei *Enchiridion* se poate extrage o predică.² Dar opera a ajuns să-și exercite marea sa influență în cercuri culte largi abia atunci cînd, purtată de renumele mondial al lui Erasm, a apărut într-o serie de traduceri: engleză, cehă, germană, olandeză, spaniolă, franceză. Tot atunci a început însă și suspiciunea, pentru că este vorba de epoca în care Luther dezlănțuise marele conflict. „Acum încep să se lege și de *Enchiridion*, care mai înainte a fost atît de popular printre teologi“ — scrie Erasm în 1526.³ Nici atunci, de altfel, criticii ortodocși nu se legau de toată opera, ci numai de două pasaje.

¹ A. 164.49.

² A. 181.46.

¹ LB. X, c. 1819.

² A. 492.27.

³ LB. IX, c. 699 A: Ex *Enchiridio* notata quaedam.

Moartea lui Battus, 1502. Prima ședere la Louvain, 1502—1504. Traduceri. Din nou la Paris. Adnotațiile lui Valla la Noul Testament. — A doua ședere în Anglia, 1505—1506. Noi prieteni și ocrotitori. — Plecarea în Italia, 1506. Carmen alpestre.

„Anul acesta, norocul s-a îndirjit foarte rău împotriva noastră“ — scrie Erasm în toamna anului 1502.¹ În primăvara aceluiași an murise bunul său prieten Battus. Este regretabil că nu avem scrisori ale lui Erasm, întocmite sub impresia nemijlocită a acestei mari pierderi. Ne-ar fi plăcut să avem încă un monument al acestui credincios colaborator, altul decât cel înălțat lui de către Erasm în *Antibarbari*. Anna van Veere se căsătorise și nu mai conta ca patroană. În octombrie 1502 a murit și Henric de Mons. „L-am pomenit pe episcopul de Cambrai în trei epitafuri latinești și unul grecesc; mi-au trimis numai șase florini, pentru ca episcopul, și după moarte, să rămână la fel cu el însuși.“² Erasm sperase să găsească un nou ocrotitor în persoana lui Francisc de Busleiden, arhiepiscop de Besançon, dar a murit și acesta, în același an. La Paris, la Colonia și în Anglia nu se putea duce, din pricina primejdiei ciumei, care mai amenința încă.

¹ A. 172.

² A. 178.49.

Așa încet în toamna anului 1502 a plecat la Louvain, „azvirlit acolo de către ciură“ — spune el. Universitatea din Louvain, întemeiată în 1425 pentru a face ca Țările-de-Jos să fie mai independente de Paris, din punct de vedere spiritual, era, la începutul secolului al XVI-lea, ca și Parisul, unul din bastioanele vechii teologii, ceea ce nu împiedica însă ca studiile clasiciste să facă și acolo progrese. Altminteri, cum ar fi intervenit de îndată Adrian de Utrecht¹, viitorul papă, pe atunci decan la Sfântul Petru și profesor de teologie, pentru a i se oferi lui Erasm, numaidecît după sosirea lui, o catedră? Erasm însă a respins oferta, „din anumite motive“, zice el.² Trebuie să fi fost foarte grave, avînd în vedere sărăcia lucie în care se zbătea. Unul dintre ele, pe care îl numește, nu este pentru noi absolut limpede: „...pentru că aici sînt atît de aproape de limbile holandeze, care știu foarte bine să facă rău, dar care n-au învățat să fie de ajutor cuiva“. Motivul principal era, fără îndoială, spiritul de independență al lui Erasm și înclinarea lui arzătoare pentru studii, cărora voia să se dedice cu totul.

Dar trebuia să trăiască. La Louvain viața era scumpă, iar el nu avea venituri regulate.³ A scris cîteva prefete și i-a dedicat episcopului din Arras⁴, cancelarul Universității, prima lui traducere din grecește: cîteva *Declamationes* ale lui Libanius. Cînd,

¹ *Adriaen Floriszoon* (1459—1523), născut la Utrecht, papă (1522—1523) sub numele de Adrian al VI-lea (n.tr.).

² A. 171.13.

³ A. 172.8.

⁴ *Arras*: oraș în Franța, în departamentul Pas-de-Calais. (n.tr.).

în toamna anului 1503, Filip cel Frumos¹ a fost așteptat să se întoarcă în Țările-de-Jos după călătoria în Spania, Erasm a scris, oftînd și în silă, un panegiric, pentru a sărbători înapoierea cu bine a prințului. I-a venit greu: „lucrez la el zi și noapte“, zice Erasm, care scria cu o ușurință de necrezut, cînd scria din inimă. „Ce e mai greu decît să scrii în silă, ce e mai inutil decît să scrii ceva ce te dezvăță să scrii ca lumea?“² Trebuie să spunem că și-a limitat cît a putut de mult lingușirile, care îl dezgustau peste măsură, iar în prefață a spus deschis că întregul gen nu este, de fapt, pe gustul lui.

La sfîrșitul anului 1504 îl găsim pe Erasm din nou la Paris. Probabil că avusese de gînd tot timpul să se întoarcă acolo și că nu considerase șederea la Louvain decît ca pe un surghiun vremelnice. Împrejurările în care a plecat din Louvain ne scapă, din pricina lipsei aproape totale de scrisori din anul 1504. În orice caz, spera să-și atingă la Paris, mai curînd decît în altă parte, marele țel de a se dedica întru totul studiului teologiei. „Nici nu se poate spune, dragă Colet, — scrie el la sfîrșitul anului 1504³, cît de mult mă grăbesc, cu toate pinzele sus, spre literatura sacră, și cît mă dezgustă tot ceea ce mă împiedică să ajung la acest țel sau mă întîrzie. Dar dizgrația norocului, care mă privește fără încetare tot cu aceeași față, a fost de vină că n-am putut scăpa de aceste necazuri. Așa încît m-am înapoiat la Paris, cu gîndul ca, dacă nu pot să le

rezolv, cel puțin să scap de ele într-un mod sau altul. După aceea, liber și cu toată inima, am să încep să lucrez la *divinae litterae*, pentru a le închina restul vieții.“ Numai de-ar găsi mijloacele necesare pentru a putea lucra cîteva luni exclusiv pentru el, dînd uitării literatura profană. N-ar putea oare afla Colet pentru el ce se mai aude cu vînzarea celor 100 exemplare din *Adagia*, pe care le trimisese cîndva în Anglia pe socoteala sa? Libertatea pe termen de cîteva luni s-ar putea cumpăra cu bani puțini.

Este și o doză de eroism în modul lui Erasm de a disprețui activitatea prin care ar fi putut face ca talentul său fecund și cultura sa vrednică de invidiat să devină folositoare pe tărîmul umanioarelor, și de a sfida mizeria, numai pentru a-și putea atinge luminosul ideal urmărit: restaurarea teologiei.

Merită a fi semnalat faptul că același umanist italian, care îi fusese în tinerețe îndrumător și model pe calea către latinitatea pură și către Antichitatea clasică, anume Lorenzo Valla, i-a devenit, printr-o întîmplare, călăuză și avangardă și pe tărîmul teologiei critice. În vara anului 1504, aflat la vînătoare în vechea bibliotecă a minăstirii premonstratiene¹ Parc, de lingă Louvain („în nici o rezervație de vînătoare nu e vînătoarea plăcere mai mare“), găsisese un manuscris din *Annotationes la Noul Testament*, ale lui Valla. Erau o serie de note critice asupra textului *Evangelieiilor*, *Epistolelor* și *Apocalipsei*. Că textul *Vulgatei* nu era ireproșabil, recunoscuse însăși Roma, încă din secolul al XIII-lea. Unele ordine monastice și unii teologi se ocupaseră de problema revizuirii, dar munca de purificare sistematică

¹ *Filip cel Frumos* (1478—1506), arhiduce austriac. Prin căsătoria lui cu Ioana (zisă „Nebuna“), fiica „regilor catolici“ (Ferdinand al Aragonului și Isabel a Castiliei), a devenit rege al Castiliei (1504—1506). A fost tatăl lui Carol Quintul (n.tr.).

² A. 175.10, 176.6.

³ A. 181.24.

¹ *Premonstratieni*: ordin de canonici regulamentari înființat în 1120 la Prémontré (Franța) de către sfîntul Norbert (1080—1134) (n.tr.).

nu prea dăduse încă rezultate, în ciuda operei lui Nicolas de Lyre¹, din secolul al XIV-lea.

Erasm fusese însuflețit până atunci mai mult de intenția de a edita operele sfintului Ieronim și de a-l comenta pe sfintul apostol Pavel (ambele lucrări avea să le realizeze); ceea ce totuși l-a determinat să-și asume sarcina de a lua la mână *Noul Testament* în întregime, pentru a-l restaura în toată puritatea lui, a fost probabil cunoștința cu aceste *Annotationes* ale lui Valla. În martie 1505, Jodocus Badius, din Paris, a și publicat, pentru Erasm, *Annotationes* de Valla, ca un fel de anunț, despre ceea ce avea de gând să realizeze el însuși. Fusese un act de curaj. Erasm știa foarte bine că Valla, umanistul, era rău văzut printre teologi și că unii aveau să ție în legătură cu „nesuferita îndrăzneală a celui « homo grammaticus », care, după ce a murdărit toate științele, îndrăznește să atingă cu pana lui nerușinată chiar și literatura sacră.”² Era din nou un program, mult mai explicit și mai provocator decât fusese *Enchiridion*.

Iarăși, nu e prea limpede de ce și cum a părăsit Erasm din nou Parisul, încă din toamna anului 1505, ca să plece în Anglia. Vorbește de niște motive serioase și de sfatul unor oameni cu judecată.³ Unul dintre motive îl numește: nu mai avea un ban. Retipărirea lucrării *Adagia*, la Johannes Philippi, la Paris, în 1505, îi mai fusese probabil de ajutor cîtva timp; acea ediție nu putea să fie pe placul lui, căci Erasm nu mai era mulțumit de opera sa și voia s-o amplifice, făcînd uz de noile sale cunoș-

tințe elinești.¹ Din Holanda venise o voce mustrătoare, cea a lui Servatius, acum stareț al minăstirii Steyn: îi cerea să dea socoteală de ce plecase din Paris.² Se pare că prietenii holandezi continuau să manifeste aceeași lipsă de încredere în Erasm, în munca lui și în viitorul lui.

Viitorul părea să-i suridă, în multe privințe, mai favorabil în Anglia decât îi surisese până atunci aiurea. Și-a găsit acolo vechii prieteni, oameni de vază și cu greutate: Mountjoy, la care a locuit cîteva luni după sosire, Colet și More. A găsit acolo cîteva eleniști eminente, pe care a început să-i frecventeze, ceea ce promitea folos și satisfacții: nu Colet, care nu prea știa grecește, ci (pe lângă More) Linacre, Grocin, Latimer³ și Tunstall⁴. A intrat în legătură cu vreo cîteva înalte fețe bisericești, care ar fi putut deveni prietenii și protectorii lui: Richard Foxe, episcop de Winchester, John Fisher, episcop de Rochester, și William Warham, arhiepiscop de Canterbury. A legat prietenie cu un om, a cărui afinitate de spirit și de preocupări i-a fost, în oarecare măsură, o compensație pentru pierderea lui Battus: italianul Andreas Ammonius, din Lucca, excelent latinist, ca și el. Și, în sfîrșit, regele i-a făgăduit un venit ecleziastic. Foarte curînd, Erasm s-a văzut înarmat cu o dispensă a papei Iuliu al II-lea⁵, datată 4 ianuarie 1506, care elimina toate piedicile

¹ A. 181.82.

² A. 185.

³ *Hugh Latimer* (1490?–1555), episcop de Worcester. A trecut de partea Reformei (n.tr.).

⁴ A. 185.13 (n.a.); *Cuthbert Tunstall* (1474–1559), prelat englez; episcop de Londra (1522) și de Durham (1530) (n.tr.).

⁵ *Giuliano* (Iulian) *della Rovere* (1443–1513), papă (1503–1513) sub numele de Iuliu al II-lea (n.tr.).

¹ *Nicolas de Lyre* (1270–1349), exeget francez; (n.tr.).

² A. 182.113.

³ A. 185.4.

afiate în calea obținerii unui venit ecleziastic din Anglia.¹

Traducerile din grecește în latinește erau acum pentru el un mijloc comod și relativ rapid pentru a dobîndi favoruri și sprijin: un dialog al lui Lucian, pentru Foxe,² urmat de altele, apoi *Hecuba* și *Ifigenia* de Euripide, pentru Warham. Tot atunci s-a gândit și la o editare a scrisorilor sale.³

Raporturile lui cu Holanda și cu mînăstirea se pare că nu erau în perfectă ordine. Servatius nu-i răspundea la scrisori. Erasm a avut tot timpul senzația că acolo, la mînăstirea Steyn, unde înapoierea lui era așteptată, mai curînd sau mai tîrziu, ca cea a unui far al creștinătății, figura vechiului său prieten, de care îl legau atîtea amintiri duioase, devenise ca un fel de amenințare a carierei și libertății sale. Știa oare starețul de dispensa papală, care îl scutea pe Erasm de „statutele și uzanțele mînăstirii Steyn, din Holanda, din ordinul sfîntului Augustin?” Probabil că da. La 1 aprilie 1506, Erasm îi scrie: „Aici, la Londra, sînt, așa se pare, foarte bine văzut de cei mai mari și mai învățați bărbați din toată Anglia. Regele mi-a făgăduit o parohie, dar sosirea Prințului⁴ în Anglia a impus aminarea chestiunii.”

Și numaidécît după aceea continuă: „Stau și chibzuiesc mereu cum aș putea să dăruiesc cu totul evlaviei, cu totul lui Cristos, ceea ce mi-a mai rămas din viață (cît va fi, nu știu). După părerea mea,

¹ A. nr. 187. a, vol. III, p. XXIX.

² *Richard Foxe* (1448—1528), prelat și om de stat englez; episcop de Exeter (1487), apoi de Winchester (1501) (n.tr.).

³ A. 186.

⁴ A. 189. Filip cel Frumos, care venise pe neașteptate în Anglia, în urma unei furtuni, ceea ce îl obligase pe Mountjoy să presteze serviciu de curte.

viața, chiar dacă e lungă, e un lucru fugar și pieritor; știu că am o constituție trupească gingașă și că puterile mi-au fost slăbite de studii, dar și de necazuri. Văd că studiile nu duc la nici un rezultat și că în privința aceasta parcă ar trebui s-o iei în fiecare zi de la început. De aceea, mulțumit cu mediocritatea mea (mai ales că acum am învățat atîta elină, cît să-mi ajungă), m-am hotărît să mă pun pe meditat cu privire la moarte și la modelarea sufletului meu. Ar fi trebuit să fac acest lucru pînă acum și să-mi cruț atîția ani prețioși. Dar chiar dacă e vorba de o economie tardivă, practică atunci cînd nu mai rămîne decît prea puțin pe pămînt, trebuie să fim cu atît mai economi, cu cît ceea ce rămîne e mai puțin și mai rău.”

Să fi fost oare un acces de melancolie, cauza care l-a determinat pe Erasm să scrie aceste cuvinte de reculegere și de renunțare? A fost oare copleșit deodată, în toiul goanei după țelul vieții sale, de ideea zădărniciiei acestei strădanii și de o mare oboseală? Este oare acesta caracterul cel mai profund al firii lui Erasm, pe care îl dezvăluie pentru o clipă vechiului și intimului său prieten? E îndoielnic. Pasajul se acordă foarte prost cu primele fraze ale scrisorii, închinată în întregime succesului său și perspectivelor sale. Într-o scrisoare pe care a trimis-o în ziua următoare tot la Gouda, scrisă unui confident¹, nu se mai găsește nici cea mai slabă urmă a acestei stări sufletești: gîndurile lui sînt îndreptate iarăși spre perspective. Nu se poate observa nici o clipă de adevărată delăsare în toiul zelului formidabil cu care își continua studiile. Și sînt indicii că față de Servatius — care îl cunoștea mai bine decît i-ar fi plăcut lui însuși și care în plus

¹ A. 190.

avea asupra lui o putere amenințătoare, ca stareț al minăstirii Steyn — Erasm adoptă într-adins acest ton de dispreț față de lume.

Între timp, prebenda engleză se lasă așteptată. Dar deodată s-a ivit prilejul pe care Erasm îl visase adeseori¹: acela de a pleca în Italia. Medicul personal al lui Henric al VII-lea, Giovanni Battista Boerio, din Genova, căuta un profesor care să-i însoțească pe fiii săi în călătoria lor spre universitățile din Italia. Erasm a acceptat slujba, care nu-l împovăra nici cu obligația de a da lecții, nici cu cea de a-i îngriji pe băieți, ci numai cu supravegherea și îndrumarea studiilor lor.² La începutul lui iunie 1506 se găsea iar pe teritoriu francez. Grupul de călători a zăbovit la Paris două luni de vară. Erasm a folosit acest prilej pentru a da la tipar diferite lucrări ale sale, pe care le adusese cu el din Anglia. Acum era un autor cunoscut și căutat, salutat cu bucurie de vechii prieteni (fusesse crezut mort) și sărbătorit cu cordialitate. Jodocus Badius a tipărit tot ce i-a oferit Erasm: traducerile din Euripide și Lucian, o culegere de *Epigrammata*, precum și o ediție nouă, dar încă nemodificată, din *Adagia*.³

În august și-au continuat călătoria. În timp ce trecea călare pe drumurile din Alpi, s-a născut — ca un ecou al vechii pasiuni, acum abandonate — cel mai important poem din cite a compus vreodată Erasm. Se supărase pe tovarășii săi de drum, evita conversația lor și-și căuta uitarea în compunerea de versuri. Rezultatul a fost poemul *Carmen*, pe care el însuși l-a numit „equestre vel potius alpestre“,

despre necazurile bătrâneții, dedicat prietenului său Guillaume Cop.¹

Erasm făcea parte din categoria celor care se simt bătrâni devreme. Încă nu împlinise 40 de ani și se și vedea în pragul bătrâneții. Ce repede venise bătrânețea! Se uită îndărăt și-și trece în revistă viața: se vede copil, jucindu-se cu nuci, apoi băiat dornic de învățătură, apoi tânăr preocupat de poetică și scolastică, dar și de pictură. Îi revin în minte lecțiile impresionante, studiul limbii eline, năzuința lui spre faima de erudit. Și, în toiul tuturor acestor lucruri, au venit brusc zilele bătrâneții! Ce-i mai rămâne? Și iarăși răsună tonul de renunțare la lume și de închinare numai și numai la Cristos. Adio glume și frivolități, adio filozofie și poezie! Un suflet curat, plin de Cristos, este tot ce-și mai dorește pe viitor.

Aici, în liniștea peisajului alpin, a ieșit la suprafață, mai pregnant, poate, decît în lamentația adresată lui Servatius, un crimpei din cele mai profunde năzuințe ale lui Erasm. Dar, și acum, crimpeiul nu e decît o pojghiță tainică a vieții sale sufletești, și nu impulsul puternic care dădea vieții sale conținut și orientare și care îl îmboldea, cu un elan irezistibil, spre studii mereu noi.

¹ Cf. LB. X. 1750 E. *Resp. ad P. Cursii Defens.*

² A. nr. I, vol. I, p. 4.12.

³ A. 201.10.

¹ LB. IV, c. 755.

Erasm în Italia, 1506—1509. Obține titlul de doctor la Torino. — Bologna și papa Iuliu al II-lea. — Erasm la Veneția, la Aldus, 1507—1508. Arta tiparului. Alexander Stewart. Spre Roma, 1509. — Vestea urcării pe tron a lui Henric al VIII-lea. Erasm părăsește Italia.

La Torino, Erasm a obținut, numaidecît după sosire și deci fără nici o pregătire specială, titlul de doctor în teologie, la 4 septembrie 1506. Că el însuși, pentru care cuvintele „Magister noster“ aveau o nuanță ironică, n-a pus mare preț pe acest titlu, este lesne de înțeles. Titlul îi servea însă, cel puțin, ca un fel de brevet oficial de competență pentru calitatea de autor de scrieri cu subiecte teologice, ceea ce îi conferea mai multă autoritate față de înșuările criticilor săi. Este însă ciudat că și față de prietenii săi holandezi, care în trecut îl încurajaseră să-și continue studiile pentru ca să obțină titlul de doctor, s-a exprimat despre el cu dispreț. Încă din anul 1501, către Anna de Borselen: „să plec în Italia ca să-mi iau titlul de doctor? Amin-două: niște nerozii. Dar omul trebuie să se ia după năravurile vremii.“¹ Acum, din nou, către Servatius și Johannes Obrecht, pe jumătate scuizîndu-se: „am luat doctoratul în sfînta teologie, cu totul

¹ A. 145. 105.

împotriva intenției mele, asaltat de rugămințile prietenilor.“¹

Ținta călătoriei era Bologna. Dar cînd a sosit Erasm acolo, a găsit stare de război, ceea ce l-a silit să se refugieze vremelnic la Florența. Papa Iuliu al II-lea, aliat cu francezii, pornise, în fruntea unei oștiri, împotriva Bolognei, ca s-o cucerească din mîinile familiei Bentivoglio. Țelul urmărit a fost atins repede, și Bologna a devenit din nou un loc destul de sigur, pentru ca refugiații să se poată întoarce acolo: la 11 noiembrie 1506, Erasm a avut prilejul să privească intrarea triumfală a războinicului papă în Bologna.

Din zilele acelea nu ne-au rămas de la el decît cîteva scrisori, scurte și sumare, în care vorbește despre neliniște și despre zvonuri de război. Nu găsim nici o mărturie a impresiilor pe care frumusețea Italiei renascentiste i le-ar fi lăsat lui Erasm. Puținele fragmente din corespondența lui din timpul șederii în Italia nu pomenesc nici de arhitectură, nici de sculptură, nici de pictură. Cînd își amintește, mult mai tîrziu, de vizita sa la biserica minăstirii cartusiene din Pavia, o menționează numai pentru a da un exemplu de risipă și de fast inutil. Ceea ce îl preocupa și îl atrăgea în Italia erau cărțile.

La Bologna, Erasm a prestat timp de un an, așa cum se angajase, serviciul de a-i îndruma pe tinerii Boerio. I s-a părut lung. Acum nu mai putea suporta nici o limitare a libertății sale. Contractul lui cu Boerio îi dădea senzația că e prins într-o capcană.² Băieții, pare-se, erau destul de cumsecade, deși nu chiar așa cum îi văzuse Erasm în entuziasmul său inițial; dar cu educatorul lor, Clyfton, pe

¹ A. 200.8, 201.4, 203.5.

² A. nr. I, vol. I, p. 4.12.

care la început îl ridicase în slăvi, a ajuns foarte curînd în conflict.¹ La Bologna a avut parte de tot felul de necazuri, pe care relațiile, strînse acolo cu Paul Bombasiuș, nu i le-au putut compensa decît în parte. Tot la Bologna a lucrat la extinderea culegerii de *Adagia*, care acum, prin adăugarea celor grecești, au sporit de la opt sute la cîteva mii.

Din Bologna s-a adresat Erasm, în octombrie 1507, printr-o scrisoare, renumitului tipograf venețian Aldus Manutius.² L-a rugat să reediteze cele două tragedii traduse din Euripide, deoarece ediția lui Badius se epuizase și, după părerea sa, avusese și prea multe greșeli. Ceea ce îl atrăgea spre Aldus era, fără îndoială, pe lîngă renumele firmei lui, încîntarea resimțită la vederea caracterelor frumoase ale acestui tipograf, „mai plăcute la vedere ca oricare altele, mai ales cele mărunte de tot“. Erasm era unul din acei veritabili bibliofili, care își vind și sufletul pentru un caracter de literă sau pentru un format, nu din înclinare artistică, ci de dragul comodității la citit și la manipulat, însușiri care, în ochii lor, sînt mai presus de orice. O cărticică mică de tot, cu preț mic, atîta voia el de la Aldus. Către sfîrșitul anului, relațiile lor ajunseseră atît de departe, încît Erasm a renunțat provizoriu la proiectata sa călătorie la Roma, ca să se deplaseze la Veneția, cu scopul de a supraveghea personal editarea operelor sale. Acum nu mai era vorba de cărticica aceea cu traduceri; Aldus se declarase dispus

să pună sub teasc colecția de *Adagia*, considerabil îmbogățită.

Mai tîrziu, Beatus Rhenanus știa, fără îndoială din gura lui Erasm, și istorisea¹ că acesta, numaidecît după sosirea la Veneția, se dusesse la tipografie, unde fusese nevoit să aștepte foarte mult. Aldus era ocupat cu corecturile și credea că venise unul din numeroșii pisălogi curioși, care îl plictiseau toată ziua. Cînd a aflat că este vorba de Erasm, i-a făcut o primire din cele mai cordiale și i-a asigurat masă și casă la socrul său, Andrea Asolani. Opt luni încheiate a trăit Erasm în mediul care avea să fie pe viitor elementul lui: tipografia, în înfrigurarea unei munci precipitate, de care avea să se mai plîngă adeseori, dar care, de fapt, se potrivea de minune cu spiritul lui. Colecția de *Adagia*, sporită, nu fusese încă terminată pentru tipar la Bologna. „Cu o mare îndrăzneală din partea mea — mărturisește însuși Erasm² — am început amîndoi, în același timp, eu să scriu și Aldus să tipărească.“ Între timp, prietenii întru literatură de la Noua Academie, cu care făcuse cunoștință la Veneția — Johannes Lascaris³, Baptista Egnatius⁴, Marcus Musurus⁵ și

¹ A. nr. IV, vol. I, p. 60.

² *Adag.* 1001: LB. II, c. 405. id. 2001, c. 707 și *Resp. ad Albertum Pium.* LB. X, 1137.

³ Ianos Lascaris sau Laskaris, zis *Rhyndacenus* (1445?—1534), erudit grec, stabilit la Florența (1453), apoi în Franța, (1495) bibliotecar al lui Lorenzo de' Medici; a organizat studiul limbii eline și a predat-o (n.tr.).

⁴ *Giovanni-Battista Cipelli*, zis *Egnazio* (lat.: *Baptista Egnatius*) (1473—1553), savant și literat italian (n.tr.).

⁵ *Marcos Musuros* (1470?—1517), erudit grec, stabilit (1494) la Veneția; profesor (1505) de limba greacă la Padua; arhiepiscop de Malvasia (n.tr.).

¹ A. 194.30.

² A. 207, LB. IX, c. 1137 (n.a.) — *Tebaldo* (cunoscut sub prenumele prescurtat: *Aldo*) *Manuzio*, zis și *Aldo cel Bătrîn* (1449—1515): fondatorul unei celebre tipografii venețiene, inventatorul caracterelor „italice“ și „aldine“. *Aldus Manutius* este numele său latinesc (n.tr.).

tinărul Hieronymus Aleander¹, cu care împărțea la Asolani camera și patul — i-au adus noi autori greci, încă inediți, oferindu-i astfel, iarăși, material nou pentru amplificarea colecției de *Adagia*. Și nu autori mărunți: Platon în original, „Viețile” și *Moralia* de Plutarh, Pindar, Pausanias și mulți alții. Chiar și unii necunoscuți, care manifestau interes, i-au adus material nou. Spre uimirea editorului său, Erasm stătea în mijlocul tevaturii din tipografie și scria, mai mult din memorie, atât de acaparat de munca sa, încît — așa cum a spus chiar el într-o formă foarte pitorească — n-avea timp nici să se scarpine în ureche. În tipografie era mare și tare. I se pusese la dispoziție un corector special; Erasm făcea modificări în text pînă la ultima corectură. Aldus citea și el corecturile. „De ce?” l-a întrebat Erasm. „Pentru ca în același timp să învăț”, a fost răspunsul. În acele zile, Erasm a mai avut de luptat și cu primele accese ale chinuitoarei sale boli: piatra la rinichi. El a pus-o pe seama alimentației lui Asolani și s-a răzbunat mai tîrziu, introducînd în *Colloquia* un tablou foarte urîcios al aceste pensuni și al gazdei respective.²

După ce ediția din *Adagia* a fost terminată, în septembrie 1508, Aldus a vrut să-l mai rețină pe Erasm, ca să mai lucreze pentru el. Pînă în decembrie a mai lucrat la o ediție conținînd opere ale lui Plaut și Terențiu și tragediile lui Seneca. În minte îi umblau cele mai mărețe viziuni de muncă în colaborare, pentru a edita toate comorile necunoscute

¹ Girolamo Aleandro (1480—1542), poet și umanist italian; profesor, apoi rector al Universității din Paris; bibliotecar al Vaticanului; cardinal (n.tr.).

² *Opulentia sordida*, Coll., LB. I, 862.

pe care le mai tănuia Antichitatea clasică, plus operele ebraice și caldeene.

Erasm făcea parte din generația care crescuse o dată cu dezvoltarea tinărului meșteșug al tiparului. Pentru lumea de atunci, acest meșteșug mai era ca un organ senzorial, recent dobîndit. Avînd la dispoziție această „unealtă aproape dumnezeiască”¹, oamenii se simțeau bogați, puternici și fericiți. Întreaga figură și întreaga operă a lui Erasm n-au devenit posibile decît datorită artei tiparului. El însuși este triumful ei glorios și în același timp, într-un anumit sens, victima ei. Ce-ar fi fost Erasm fără tipar? Difuzarea, purificarea și restaurarea izvoarelor vechi fusese pasiunea vieții lui. Certitudinea că volumul tipărit înfățișează unui număr de mii de persoane același text, absolut identic, era pentru el o mîngîiere de care generațiile dinainte fuseseră lipsite.

Erasm este unul dintre primii care, după ce și-au consolidat faima de scriitori, au lucrat nemijlocit și neconținut pentru tipar. Tiparul este forța lui și slăbiciunea lui. Mulțumită tiparului, Erasm a putut exercita o influență directă asupra Europei culte, cum nu mai exercitase nimeni altul înaintea lui. Mulțumită tiparului, Erasm a putut deveni un centru de cultură, în deplinul înțeles al cuvîntului, o centrală spirituală, o piatră de încercare a gîndirii epocii. Închipuiți-vă o clipă ce ar fi fost dacă spiritul superior lui, poate, care pusese umărul la dezvoltarea artei tiparului în epoca primelor ei începuturi, cardinalul Nicolas de Cusa, ar fi putut profita el însuși de pe urma acestei arte, așa cum i-a fost dat lui Erasm să profite.

¹ A. 91.9.10

Latura primejdioasă a acestei situații materiale a fost că arta tiparului i-a permis lui Erasm, după ce a devenit centru și autoritate, să spună imediat lumii tot ce-i venea în minte. O bună parte din munca lui intelectuală de mai târziu s-a irosit pe repetări, reconsiderări, digresiuni, riposte inutile la atacuri pe care, de la înălțimea faimei lui, ar fi putut foarte bine să le lase fără răspuns, referitoare la tot felul de fleacuri, pe care ar fi putut foarte bine să le ignore. În mare măsură, aceste lucrări, scrise direct pentru tipar, sînt în fond ziaristică, și îi facem lui Erasm o nedreptate dacă vrem să le supunem la proba valorii nemuritoare. Conștiința că prin cuvîntul scris poți ajunge numaidecît în toată lumea este un stimulent care influențează inconștient modul de exteriorizare și un lux pe care n-l pot suporta nepedepsite decît mințile cu totul superioare.

Termenul mediu între Erasm și tipar este limba latină. Fără incomparabilă sa cultură latină, poziția de scriitor a lui Erasm n-ar fi fost posibilă. Artă tiparului a promovat, fără îndoială, folosirea limbii latine. În vremea aceea, edițiile în limba latină erau acelea care promiteau editorului succes și desfacere și îi consolidau renumele, pentru că se răspindeau în lumea întreagă. Cei mai buni editori erau ei înșiși învățați, plini de entuziasm pentru umanism. Persoane culte și sus-puse lucrau în calitate de corectori la cîte un tipograf, ca de pildă Pieter Gilles, prieten bun cu Erasm și cu Morus, secretar al orașului Anvers, corector la Dirk Maertens. Tipografiile mari erau, și în sens local, focarele relațiilor intelectuale. Faptul că Anglia rămăsese în urmă, pînă atunci, în materie de tipar, a fost, desigur, una din cauzele principale pentru care Erasm, care altminteri avea acolo atîtea legături și pe care îl ispiteau

acolo atîtea avantaje, nu și-a găsit niciodată în Anglia o situație stabilă.

De altfel, i-a fost întotdeauna greu să găsească o situație stabilă. La sfîrșitul anului 1508, Erasm a acceptat postul de profesor de discipline retorice al tînărului Alexander Stewart, fiul natural al regelui Iacob al IV-lea¹ al Scoției — în ciuda vîrstei sale fragede, — arhiepiscop de Saint-Andrews, care se afla la studii la Padova. Primejdia de război i-a făcut curînd să se refugieze din Italia de nord la Siena. De la Siena, Erasm a primit încuviințarea să viziteze Roma. A ajuns acolo în primele luni ale anului 1509, dar de astă dată nu ca un călugăraș necunoscut din ținuturile de la miază-noapte, ci ca un autor sărbătorit. Toată încîntarea cetății eterne i se deschidea în față și cu siguranță că nu mică i-a fost plăcerea cînd a văzut deferența și bunăvoința cu care îl tratau unii cardinali și prelați: Giovanni de' Medici² (viitorul papă Leon al X-lea), Domenico Grimani³, Raffaele Riario⁴ și alții. Se pare că i s-a oferit chiar o slujbă la Curie. Dar a fost nevoit să se înapoieze la tînărul lui arhiepiscop, cu care a făcut în urmă o nouă vizită la Roma și apoi o călătorie în împrejurimile Neapolului. Acolo a intrat în peștera Sibilei din Cumae. Ce impresie i-a făcut, nu știm. Pentru că din toată această perioadă — începînd cu plecarea din Padova — și din toată perioada

¹ Iacob al IV-lea Stuart (1473—1513), rege al Scoției (1488—1513). (n.tr.).

² Giovanni de' Medici (1475—1521), papă (1513—1521) sub numele de Leon al X-lea (n.tr.).

³ Domenico Grimani (1460—1523), nobil venețian; cardinal. *Breviarul cardinalului Grimani*: celebru manuscris cu miniaturi (păstrat în Flandra) (n.tr.).

⁴ Raffaele Riario (1461—1521), cel mai înverșunat rival al papei Leon al X-lea la alegerile din 1513 (n.tr.).

următoare, pînă în primăvara anului 1511 — într-o anumită privință cea mai importantă epocă din viața lui — nu ni s-a păstrat nici o singură scrisoare a lui Erasm. Ici și colo a mai vorbit el, mult mai târziu, despre unele impresii culese la Roma¹, dar perioada, în ansamblu, rămîne neclară. Este perioada de incubație a *Elogiului Nebuniei*, care deci scapă cercetării noastre.

La 21 aprilie 1509 murise Henric al VII-lea, regele Angliei. Urmașul lui era prințisorul pe care Erasm îl salutase în 1499 la Eltham, căruia îi dedicase poemul cu *Elogiul Marii-Britanii* și care, în timpul șederii lui Erasm la Bologna, îi trimisese o scrisoare în limba latină, la fel de onorabilă pentru Erasm, ca și pentru latinistul regal, în vîrstă, pe atunci, de numai cincisprezece ani.² Șansa de a găsi un protector nu păruse niciodată mai favorabilă decît acum, cînd acest mult promițător iubitor de literatură Henric al VIII-lea se urca pe tron. De aceeași părere a fost și lordul Mountjoy, cel mai credincios mecena al lui Erasm, și i-a și comunicat acest lucru într-o scrisoare din 27 mai 1509.³ „E o plăcere, scria el, să vezi cît de înțelept, cît de energetic, cît de sincer și cît de drept e tînărul suveran și cît de binevoitor față de literatură și de literați. Mountjoy (sau Ammonius, care — mai mult ca sigur — redactase pentru el scrisoarea plină de înflorituri) jubila, literalmente. Tema scrisorii este: un cer care rîde și un noian de lacrimi de bucurie. Se pare că, de altfel, chiar Erasm, numaidecît după ce aflase, la Roma, de moartea lui Henric al VII-lea,

il sîndase pe Mountjoy cu privire la șansele sale, nu fără a se plînge de grijile care îl apăsau și de sănătatea sa șubrezită. „Arhiepiscopul de Canterbury — i-a comunicat Mountjoy — nu numai că e adîncit în permanență în lucrarea dumitale *Adagia* și că te prețuiește peste măsură, dar îți promite și o prebendă, dacă vii înapoi, și-ți trimite deocamdată cinci lire sterline pentru cheltuielile de drum.“ Mountjoy a dublat suma.

Dacă Erasm a șovăit într-adevăr înainte de a se hotări, nu știm. După spusele lui, cardinalul Grimani a încercat să-l rețină, dar în zadar.¹ În iulie 1509 a părăsit Roma și Italia, ca să nu se mai întoarcă niciodată acolo.

În timp ce trecea pentru a doua oară Alpii, de data aceasta nu pe partea dinspre Franța, ci peste Septimer², prin Elveția, a fost vizitat din nou de Geniul său inspirator, așa cum i se mai întimplase o dată în aerul acela de altitudine, cu ani în urmă, în drum spre Italia. De data aceasta, Geniul n-a luat înfățișarea Muzei Latine, care pe atunci îi inspirase o serie de meditații poetice, cam silit, dar nu lipsite de sentiment, despre viața lui trecută și despre unele legăminte cucernice pentru viitor. Ceea ce îi încolțise și i se conturase în minte acum era ceva mult mai subtil și mult mai măreț: *Elogiul Nebuniei*.

¹ LBE, nr. 1175, c. 1375 D. Vezi A. 216 intr.

² Probabil nu Splügen, cum am crezut în edițiile anterioare. În secolul al XVI-lea se folosea aproape exclusiv Septimer. Cf. Traugott Geering, *Handel und Industrie der Stadt Basel (Comerțul și industria orașului Basel)*, 1886, p. 204—295.

¹ LBE, c. 1375, vizita lui la cardinalul Grimani.

² A. 206, unde putem stabili, din introducerea lui Allen, părerea lui despre contribuția prințului la compoziție.

³ A. 215.

Moriae Encomium (Elogiul Nebuniei), 1509. Ca operă de artă. Nebunia, forța motrice a întregii vieți: cauză indispensabilă și salutară a statelor și eroismului, nebunia susține lumea. Orice energie vitală este încorporată în nebunie. Lipsa nebuniei îl face pe om inapt pentru viață. Suficiența este necesară. Mistificarea e mai presus decât adevărul. Știința, o plagă. Satirizarea tuturor profesiunilor spirituale. — Două teme se suprapun în opera lui. — Nebunia supremă: extazul. — *Moria* trebuie privită ca o glumă veselă. — Nebuni și netoți. — Erasm vorbește cu dispreț despre operă.

Prefiura ei.

În timp ce străbătea călare trecătorile din Alpi¹, mintea lui fără astimpăr, de cîteva zile nemaiabsorbită de nici o muncă organizată, a trecut în revistă tot ce studiasse și citise în anii scurși pînă atunci, precum și tot ce văzuse. De cîtă ambiție, de cîte iluzii, de cîtă vanitate și înfumurare era plină lumea! S-a gîndit că în curînd avea să-l revadă pe Thomas More, cel mai inteligent și cel mai înțelept dintre prietenii săi, care purta un nume atît de nepotrivit: *Moros* (pe grecește: nebun). Și, cu perspectiva momentelor vesele pe care își propunea să le reinvie cînd se va revedea cu More, i s-a conturat în gînd aceea capodoperă de umor și de înțeleaptă ironie care este *Moriae Encomium (Elogiul Nebuniei)*². Lumea

¹ Că opera a fost concepută în Alpi rezultă din următorul fapt: chiar el spune că ideea i-a venit în timp ce era călare și se știe că de la Strasbourg în jos a călătorit pe apă; A. nr. IV, 216, vol. I, p. 62.

² Această lucrare a lui Erasm este cunoscută la noi, încă de pe cînd nu era tradusă în românește, sub titlul *Elo-*

ca scenă a nebuniei generale, nebunia ca element indispensabil, care face să fie posibilă viața și societatea, — iar toate acestea puse în gura personajului *Stultitia*, adică nebunia însăși, care (în contrast cu Minerva), într-un elogiu adus propriei sale puteri și utilități, se slăvește pe sine. Ca formă, este o „declamatio“, precum a lui Libanius, tradusă de el din grecește. Ca spirit, este o readucere la viață a lui Lucian, al cărui *Gallus*, tradus de el cu trei ani în urmă, se prea poate să-i fi sugerat tema.

Mintea scăpărătoare a lui Erasm trebuie să fi trecut prin clipe de neasemuită luciditate. Toate amănuntele lecturilor din autorii clasici, prelucrate de el cu un an în urmă pentru noua ediție a culegerii *Adagia*, erau încă prezente în aceea memorie nemai-pomenit de solidă și de vastă, și încă multe alte lucruri pe deasupra. Rumegînd, parcă, în voie și cu plăcere, toată înțelepciunea celor vechi, și-a pregătit și clasificat materialul pentru lucrarea care îi încolțise în minte.

giul *Nebuniei*, influențat de titlul francez *Éloge de la Folie*. De fapt, însă, titlul original *Laus Stultitiae* nu se poate reda exact nici în franțuzește, nici în românește. În limba latină, *Stultitia* are două înțelesuri: *nebie* și *prostie*. Tot așa, limba maternă a lui Erasm (limba olandeză) dispune, pentru *stultitia*, de două cuvinte: *dwaasheid* și *zotheid*, ambele cu același dublu înțeles. Fenomenul se reîntîlnește și în limbile engleză (*folly*) și germană (*Narrheit* și *Torheit*). În românește, avem mai multe cuvinte pentru fiecare din cele două înțelesuri (*nebie*, *smînteală*, *scrînteală*, *demență* etc. și *prostie*, *nerozie*, *neghiobie*, *gogomănie* etc.), dar nici unul cu ambele înțelesuri. Traducătorul român, Șt. Bezdechi, a rezolvat problema folosind termenul *Nebunie* în titlu și termenul *Prostie* în subtitlu și în tot cuprinsul operei, unde, într-adevăr, acest înțeles prevalează, fără a fi însă exclusiv. Cititorul lucrării de față este rugat, așadar, să nu piardă din vedere ambiguitatea, voită și plină de duh, a satirei lui Erasm (n.tr.).

A sosit la Londra, a tras la More în Bucklersbury, și a scris acolo, în cîteva zile¹, chinuit de o criză de rinichi și lipsit de cărțile sale, întreaga capodoperă, pe care, probabil, o avea gata elaborată în cap. Stultitia s-a născut, într-adevăr, în același fel ca și sora ei, mai serioasă, Pallas.

Ca factură și ca mod de expunere, *Moria* — produs al unei clipe binecuvîntate, de elan creator — este ireproșabilă. Ficțiunea exterioară — o oratoare față de publicul ei — este magistral păstrată pînă la sfîrșit, cu o singură atingere ușoară de penel. Vezi parcă fețele ascultătorilor, le vezi cum se înveselesc brusc atunci cînd apare Nebunia; auzi aplauzele, cu care îi întrerup discursul. E atîta belșug de fantezie, imbinată cu atîta sobrietate de linie și culoare și cu atîta rezervă, încît rezultă o imagine a acelei armonii desăvîrșite, care constituie trăsătura cea mai caracteristică a Renașterii. Nici pic de exuberanță, în ciuda abundenței de material și de idei, ci o ponderație, un echilibru, o luminozitate și o seninătate, care au un efect pe cît de înveselitor, pe atît de odihnitor. Ca să sesizăm perfecțiunea estetică a scrierii lui Erasm, trebuie s-o punem alături de Rabelais.

Fără mine, spune Nebunia, lumea nu poate exista nici o clipă. „Oare se săvîrșește printre muritori ceva care să nu fie curată nebunie, care să nu se săvîrșească de către nebuni pentru nebuni?“² „Fără nebunie, nici o societate, nici o conviețuire nu poate fi nici plăcută, și nici statornică: poporul s-ar plictisi repede de suveranul său, stăpinul de servitor,

¹ A. 337.

² Cap. 25. Împărțirea în capitole datează abia de la o ediție din 1765, dar nu există nici un motiv să se renunțe la ea.

slujnica de stăpină, profesorul de elev, prietenul de prieten, soția de bărbat, chiriașul de proprietar; tovarășii de masă și de cameră nu s-ar mai putea suferi unul pe altul, dacă nu s-ar amăgi unul pe altul, dacă nu s-ar măguli între ei, dacă nu și-ar îndulci relațiile dintre ei cu mierea prostiei.“¹ Această frază conține, pe scurt, concepția pe care se bazează *Laus*. Nebunia este aici mod de viață, resemnare și calmă judecată.

Cine smulge măștile celor care joacă teatrul vieții este izgonit de pe scenă.² Ce altceva este întreaga viață a muritorilor, decît un fel de piesă de teatru, în care joacă fiecare cu altă mască, pînă cînd regizorul îi poruncește să iasă din scenă? Greșește cel ce nu se adaptează situației și pretinde ca piesa să nu mai fie piesă. Adevăratul înțelept e cel care, în mijlocul oamenilor, fie că închide binevoitor ochii, fie că, la fel de binevoitor, ia parte la nebuniile lor.

Iar forța motrice necesară a tuturor acestor acțiuni ale oamenilor este *Philautia*, sora bună a Nebuniei, adică amorul propriu.³ Cine nu se agreează pe sine, nu mai realizează nimic. Înlăturați acest condiment al vieții, și cuvîntul oratorului se răcește, poetul e luat în ris, pictorul nu mai face nici o ispravă în arta lui.

Nebunia, cu chipul trufiei, deșertăciunii și dorinței de renume, este resortul a tot ceea ce contează în viață drept nobil și măreț.⁴ Statul, cu dregătoriile lui înalte, dragostea de patrie și mîndria națio-

¹ Cap. 21 (n.a.). — Citat după traducerea semnată de Șt. Bezdechi: *Elogiul Nebuniei sau Cuvîntare spre lauda prostiei*, Editura științifică, București, 1959.

² Cap. 29.

³ Cap. 22.

⁴ Cap. 23, 27, 42, 43.

nală, pompa solemnităților, iluzia superiorității de clasă și a nobletei, ce sînt altceva decît nebunie? Izvorul tuturor actelor de eroism este războiul, nebunia cea mai mare. Ce i-a îndemnat pe Decius¹, și ce pe Curtius², să se sacrifice? Gloria deșartă. Această nebunie e cea care dă naștere statelor, datorită ei există imperiile mondiale, religia și tribunalele.

Erasm este aici mai îndrăzneț și mai rece decît Machiavelli și mai lipsit de prejudecăți decît Montaigne. Dar nu vrea să fie suspectat de asemenea idei: nu le debitează el, ci Nebunia! Tot timpul ne face cu bună știință să ne învîrtim în cercul vicios al butadei: un cretan a spus că toți cretanii sînt minciנוși.

Înțelepciunea e față de nebunie ca rațiunea față de sentimente.³ În lume există mult mai mult afect decît rațiune. Ceea ce ține lumea în picioare, izvorul vieții, este nebunia. Căci, altminteri, ce e dragostea? De ce se căsătorește omul, dacă nu din nebunie, care nu vede inconvenientele? Orice plăcere și orice distracție nu sînt altceva decît un condiment al nebuliei. Cînd înțeleptul vrea să devină tată, trebuie mai întîi să facă apel la nebunie. Căci ce nebunie e mai mare decît jocul de-a zămislirea?

Pe nesimțite, se include aici în Nebunie tot ce e impuls și spirit vital. Nebunia este energia spontană

¹ Publius Decius Q. f. Mus (sec. IV î. e. n.), militar și om politic roman. În războiul „latin“ s-a sacrificat pentru a asigura victoria, conform prezicerilor. Se crede că fiul și nepotul său au făcut sacrificii de același gen (n.tr.).

² Marcus Curtius, erou legendar al Romei vechi. În anul 362 î.e.n. s-a aruncat călare și înarmat într-o groapă deschisă de cutremur în for, pentru a potoli prin curajul său mînia zeilor Infernului (n.tr.).

³ Cap. 27, 11, 12.

de care nimeni nu se poate lipsi. Cine e absolut înțelept și serios, nu poate trăi.¹ Cu cît se depărtează cineva mai mult de mine, de Nebunie, cu atît trăiește mai puțin. De ce îi sărutăm și-i dezmiardăm pe copiii mici, dacă nu pentru că mai sînt încă atît de delicios de nebuni? Și ce altceva face ca tinerețea să fie atît de plăcută?

Priviți-l acum pe cel cu adevărat serios și cuminte.² E neîndemînat în tot ce face: la masă, la dans, la joc, la conversație. Dacă trebuie să cumpere ceva sau să încheie o tranzacție, dă greș, cu siguranță. Quintilian spune că tracul îl trădează pe oratorul inteligent, care își cunoaște lipsurile.³ Bine; dar nu recunoaște oare Quintilian pe față că înțelepciunea e o piedică în calea realizării în bune condiții a unui lucru? Și atunci n-are oare dreptate Stultitia s-o revendice pe Prudentia⁴, dacă înțeleptul, de rușine, de timiditate, nu se încumetă să întreprindă nimic, în timp ce nebunul pornește la treabă cu tot elanul?

Aici Erasm pătrunde, din punct de vedere psihologic, la foarte mare adîncime. Într-adevăr, conștiința eșecului posibil, ca frînă a acțiunii, este marea forță de inerție care întîrzie mersul lumii. Se cunoștea oare pe sine ca pe unul dintre aceia care, dacă nu se biziue pe cărțile lui, e stingaci față de oameni și de lucruri?

Nebunia înseamnă voioșie și proștețime și e indispensabilă pentru ca omul să fie fericit.⁵ Omul înzestrat numai cu rațiune, fără impulsuri, e un chip de piatră, obtuz, fără nici un simțămînt omenesc, e o nălucă sau un monstru, de care fug toți.

¹ Cap. 13.

² Cap. 25.

³ Cap. 24.

⁴ Cap. 29.

⁵ Cap. 30.

E surd pentru glasul naturii, incapabil de dragoste sau de milă. Nu-i scapă nimic, nu greșește niciodată, înțelege orice, cîntărește totul cu precizie, nu iartă nimic, numai el e mulțumit de sine, numai el e sănătos, numai el e rege, numai el e liber. Ceea ce vede Erasm în fața ochilor este figura îngrozitoare a doctrinarului. Care stat, exclamă el, ar dori să fie guvernat de un asemenea înțelept desăvîrșit?

Cel care, cu ajutorul deșteptăciunii și pătrunderii sale, ar cerceta temeinic calamitățile vieții, și-ar face numaidecît seama.¹ Numai nebunia poate veni în ajutor: să greșești, să uiți, să fii neștiutor, înseamnă să fii om. În căsnicie e cu mult mai bine să fii orb față de greșelile soțului sau soției, decît să te lași ros de gelozie și să prefaci totul în tragedie! Lingușirea e o virtute. Nici o credință fără un pic de lingușire. Elocința, medicina, poezia, sînt făcute din lingușire. Ea este miera și dulceața tuturor moravurilor oamenilor.

Iarăși sînt incluse în Nebunie, pe nesimțite, o serie de însușiri sociale prețioase: bunăvoința, prietenia, înclinarea de a aproba și a admira.

Dar în primul rînd de a se aproba pe sine.² Pentru a fi pe placul altora, trebuie să începi prin a te aproba și linguși un pic pe tine însuți. Cum ar arăta lumea dacă oamenii n-ar fi toți mindri de situația lor, de meseria lor, așa încît nici unul să nu vrea să-și schimbe cu altul prestigiul, mintea, familia, țara?

Mistificarea este adevărul adevăr.³ De ce trebuie să dorim adevărata erudiție? Cu cît e mai incapabil cineva, cu atît mai bine îi merge și cu atît e mai admirat. Iată, de pildă, profesorii, poeții

¹ Cap. 31, 32, 44.

² Cap. 22.

³ Cap. 42, 45.

și oratorii. Căci așa e făcută mintea omului: e mai impresionată de prostie, decît de adevăr. Să ne ducem la biserică: dacă se vorbește acolo despre lucruri serioase, toată lumea moțăie, cască și se plictisește. Dar dacă vorbitorul începe să debiteze cine știe ce bazaconii, se trezesc toți, se îndreaptă din spate și îi sorb cuvintele.

Să fii amăgit, spun filozofii, e lucru de plîns, dar să nu fii amăgit este lucrul cel mai de plîns din lume.¹ Dacă e în firea omului să greșească, atunci de ce să-l socoti nenorocit pe omul care greșește, de vreme ce așa s-a născut și așa e făcut și dacă aceasta e soarta tuturor? Nu cumva îl mai plîngem pe om și pentru că nu poate zbura sau pentru că nu umblă în patru labe? La fel de bine am putea să-l socotim pe cal nenorocit, pentru că nu învață gramatică și nu mănîncă plăcintă. Nimeni nu e nenorocit dacă trăiește după cum îi e firea. Întrup pierzanie totală au fost născocite științele, care tind atît de puțin spre fericire, încît stau în drum chiar scopului pentru care au fost născocite. Cu concursul demonilor răi s-au strecurat ele printre noi, împreună cu celelalte calamități ale vieții omului. Oamenii simpli din vîrsta de aur trăiau fericiți, neînzestrați cu nici o știință, călăuziți numai de natură și de instinct. La ce le-ar fi slujit gramatica, dacă vorbeau toți aceeași limbă? La ce dialectica, dacă nu existau conflicte sau divergențe de păreri? La ce știința dreptului, dacă nu existau apucături rele, din care s-au născut legile bune? Erau prea evlavioși, ca să vrea să cerceteze, cu o arogantă curiozitate, tainele naturii, dimensiunile, mișcările și influențele astrelor, cauzele ascunse ale lucrurilor.

¹ Cap. 45 și 32.

Este ideea pregătită încă de cei vechi, pe care Erasm o tratează aici cam în treacăt și pe care Rousseau avea s-o formuleze mai târziu cu cea mai amară seriozitate: civilizația e o plagă.

Înțelepciunea e nenorocire, dar înfumurarea este fericire¹. Grămăticii, care țin în mină scepstrul înțelepciunii, adică învățătorii, ar fi cei mai nenorociți dintre oameni, dacă eu, Nebunia, nu le-aș alina necazurile meseriei lor mizere, cu un fel de dulce sminteală. Dar cele spuse cu privire la învățători sînt valabile și cu privire la poeți, retori, scriitori²: și pentru ei fericirea constă numai din deșertăciune și iluzie. Juriștii nu sînt mai breji, iar după ei urmează filozofii³. Și apoi vine ceata numeroasă a fețelor bisericești⁴: teologii, călugării, episcopii, cardinalii, papii, la care se adaugă suveranii și curtenii.

În capitolele care trec în revistă aceste funcții și meserii, satira s-a deplasat intrucitva. Prin întreaga operă răsună în permanență două teme care alternează: cea a nebuniei salutare, care e adevărata înțelepciune, și cea a pretinsei înțelepciuni, care e nebunie curată. Avînd în vedere că amîndouă sînt cîntate de către Nebunie, ar trebui inversate amîndouă, pentru a obține adevărul, dacă nu cumva Nebunia... este înțelepciune. Dar e limpede că tema principală rezidă în cea dintîi. De la ea pornește Erasm și la ea revine. Numai în partea din mijloc, revista cunoștințelor și demnităților omenești, în nebunia lor generală, tema a doua trece în frunte, iar scrierea devine o satiră obișnuită a nebuniei umane, așa cum există multe, deși puține atît de

¹ Cap. 49.

² Cap. 50.

³ Cap. 51, 52.

⁴ Cap. 53—60.

fine. În celelalte părți, *Elogiul* este o creație mult mai profundă decît o astfel de satiră.

Din cînd în cînd, satira deviază un pic, și anume atunci cînd Stultitia critică fără ocol ceea ce vrea Erasm să critice, de pildă indulgențele, sau credința naivă în minuni și cultul interesat al sfinților¹, sau pe jucători, pe care ea, Nebunia, are menirea să-i laude, sau bigotismul, sau spiritul de imitație, ca și invidia dintre monahi.

Pentru contemporani, importanța *Elogiului Nebuniei* consta, în mare măsură, din satira directă. Forța ei perenă rezidă în ceea ce admitem efectiv: că nebunia e înțelepciune, iar înțelepciunea nebunie. Erasm cunoaște inaccesibilitatea fondului tuturor lucrurilor: orice studiu, pe bază de logică, al dogmelor religioase duce la absurd.² E de-ajuns să privim numai subtilitățile teologice ale scolasticii rigide. Apostolii nu le-ar fi putut înțelege și ar fi trecut drept nebuni în ochii teologilor mai noi. Sfînta Scriptură, ea însăși, optează pentru nebunie. „Nebunia lui Dumnezeu este mai înțeleaptă decît oamenii — zice sfîntul apostol Pavel — dar nebunia lumii a ales-o Dumnezeu.“ „I-a fost plăcut Domnului ca prin nebunie (prin nebunia propovăduirii) să-i mintuiască pe cei ce cred.“³ Printre naivi și neștiutori i-a plăcut lui Iisus să zăbovească: femei, copii, pescari săraci, ba chiar și animale, din cele care se află la cea mai mare depărtare de inteligența vulpii, ca măgarul, pe care ținea să călărească, porumbelul, mielul, oile.

¹ Cap. 40, 39, 54.

² Cap. 53, 65.

³ 1 Cor I, 25, 27, 21.

Aici se ascunde ceva în spatele glumei, în aparență degajată. „Religia creștină pare totuși să aibă o oarecare înrudire cu o anumită nebunie.“¹ Nu s-a spus oare că apostolii sînt plini de vin dulce? Și n-a spus judecătorul: „Aiurezi, Pavele?“ Ce este delirul? Este ceea ce se întîmplă cînd mintea își rupe cătușele și încearcă să scape din temniță și năzuiește spre libertate. Aceasta este demența, dar este și eliberarea de pămînt și suprema înțelepciune. Adevărata fericire se află în despersonalizare², în delirul celor ce iubesc, pe care Platon l-a socotit cel mai fericit din toate. Cu cît e mai absolută iubirea, cu atît mai intens și mai fericit e delirul. Însăși beatitudinea cerească este suprema rătăcire a minții; cucernicul adevărat gustă umbra ei încă de pe pămînt, în meditațiile lui.

Aici, Stultitia își intrerupe discursul, se scuză pe scurt dacă a fost poate prea neobrăzată sau prea vorbăreată, și coboară de la catedră. „Așadar, cu bine: aplaudați, și poftă bună la mîncare și la băutură, iluștri inițiați ai *Moriei*.“

A fost un tur de forță neegalat ca pînă și în aceste capitole finale nici să nu piardă tonul ușor și comic, dar nici să nu degenereze într-o profanare pe față. Lucrul acesta n-a fost cu puțină decît printr-un adevărat dans pe sîrma sofismului. Erasm plutește tot timpul, în *Moria*, la hotarul unor adevăruri foarte profunde. Dar ce har cîresc mai poseda epoca aceea, ca să poată trata toate acestea pe un ton vesel! Căci acest lucru trebuie reținut cît mai explicît cu puțință: *Moriae Encomium* este o autentică glumă hazlie. Risul este mai fin, dar nu mai puțin din inimă, decît cel al lui Rabelais. „*Valete, plau-*

¹ Cap. 66.

² Cap. 67.

dite, vivite, bibite.“¹ „Întreaga gloată e în așa hal plină de atîtea feluri de nebunie, încît nici o mie de democriți n-ar fi de-ajuns ca să ridă de ea (și chiar ei ar avea iarăși nevoie de un alt Democrit, ca să ridă de ei).“²

Cum ar putea fi luată *Moria* prea în serios, dacă pînă și *Utopia* lui More, care formează adevăratul ei „pendant“, și care de obicei ne face o impresie de lucru extrem de serios, a fost tratată de către autor și de către Erasm ca pură glumă?³ Este un pasaj în care *Laus* pare să amintească în același timp de More și de Rabelais⁴: acolo unde Stultitia vorbește despre tatăl ei Plutus, zeul bogățiilor, la semnul căruia totul se poate întoarce cu josul în sus și după voința căruia se petrec toate cele omenеști: războiul și pacea, domnia și sfaturile, sentințele și tratatele. El a zămislit-o cu nimfa Tinerețe, nu un Plutus ramolit și miop, ci un zeu vîoi, cald de tinerețe și de nec-tar, ca un alt Gargantua.

Figura Nebuniei se proiectează, în dimensiuni gigantice, deasupra întregii epoci a Renașterii. Poartă scufie de bufon și clopoței. Lumea ride zgomotos și fără răutate de tot ce e nebunie, fără să facă nici o distincție între diferitele feluri de nebunie. E interesant că nici în *Laus*, cît e ea de fină, nu se face nici o distincție între neghiobi și naivi, între nebunii de curte și demenți. Holbein⁵, care îl ilustrează pe Erasm, nu cunoaște decît o singură reprezentare a nebunului: cu toiag și cu urechi de măgar.

¹ Adio; aplaudați, trăiți, beți (lat).

² Cap. 48.

³ A. 449.40—60, 537.17, 832.27.

⁴ Cap. 7.

⁵ *Hans Holbein cel Tânăr* (1497—1543), pictor german; portretist; stabilit în Anglia, a devenit pictorul oficial al regelui Henric al VIII-lea (n.tr.).

Însuși Erasm vorbește, fără nici o demarcație clară, ba despre nebunii de curte, ba despre demenții adevărați.¹ Aceștia sînt cei mai fericiți, o pune el pe Stultitia să spună: nu se tem de năluci și de arătări, nu sînt chinuiți de groaza unor calamități amenințătoare, și aduc peste tot cu ei plăcere, glumă, joc și ris. Evident, aici se referă la nebunii blînzi, care erau într-adevăr folosiți adeseori, în mod abuziv, ca bufoni. Această identificare dintre imbecilitate și nebunie continuă și în restul operei, ca și confuzia dintre comic și ceea ce e doar ridicol, ca să ne facă să simțim cit de departe sîntem acum, de fapt, de Erasm.

Mai tîrziu, ori de cîte ori a vorbit despre *Moria*, Erasm a privit-o ca pe o operă minoră. Î se păruse atît de neînsemnată, zice el, încît socotise că nici nu merită să fie tipărită, dar nici una nu fusese prmită cu atîta entuziasm. Fusese un moft, cu totul străin de genul lui; More îl pusese s-o scrie, așa cum ar pune cineva o cămilă să danseze.² Totuși, aceste manifestări de dispreț nu erau lipsite de o intenție ascunsă. *Moria* nu-i procurase numei succes și satisfacție. Epoca lui, neobișnuit de susceptibilă, făcuse o primire foarte proastă satirei, acolo unde părea că se leagă de funcții și de ordine, cu toate că Erasm încercase să se pună la adăpost, în prefață, împotriva unei eventuale acuzații de lipsă de respect. Jorul lui sprintar cu textele Sfintei Scripturi păruse multor cititori prea îndrăzneț: își bătuse joc de viața veșnică — i-a reproșat prietenul său Maar-

ten van Dorp.¹ Erasm și-a dat toată osteneala ca să-i convingă pe cei bănuitori că intenția *Moriei* nu fusese decît să îndemne la virtute. În felul acesta și-a nedreptățit opera: *Moria* era mult mai mult decît atîta, dar el însuși nu mai era în 1515 ceea ce fusese în 1509. În repetate rînduri a mai fost nevoit să-și apere cea mai spirituală operă a sa: dacă ar fi știut că face atîta singe rău, ar fi ținut-o poate ascunsă, îi serie el în 1517 unui cunoscut din Louvain.² Chiar și în ultimii ani ai vieții a mai combătut, într-o disertație amănunțită, insinuirile lui Alberto Pio, din Carpio, cu privire la *Moria*.³

Erasm n-a mai abordat niciodată genul folosit în *Elogiul Nebuniei*. Tratatul pe care l-a publicat în 1525, *Lingua*, poate fi privit ca o încercare de a crea un „pendant” pentru *Moria*. Despre uzul și abuzul organului numit *Limbă* — se numește scrierea. Lucrarea are ceva care amintește de stilul din *Laus*, dar e lipsită de farmecul acesteia, ca formă și gîndire.

Trebuie oare să-l învinuim pe Erasm că din toate scrierile lui, reunite în zece volume *in-folio*, n-a rămas, de fapt, vie, decît *Elogiul Nebuniei*? Este, poate, împreună cu *Colloquia*, unica operă a lui care se mai citește numai de dragul ei. Celelalte nu mai sînt studiate decît din interes istoric, cu scopul de a cunoaște personalitatea autorului sau vremea lui. Am impresia că, aici, timpul a făcut completă dreptate. *Elogiul Nebuniei* a fost cea mai bună operă a lui. A scris el și altele, mai erudite, poate mai evlavioase, poate cu tot atîta sau cu și mai multă influență asupra

¹ Cap. 35, 36, 38, 39.

² A. nr. I, vol. I, p. 49, *De copia*, LB. I, 110 D, *Adagia* nr. 1140, LB. II, c. 460 F, A. 99.120.

¹ A. 337.

² A. 739.749.7.

³ LB. IX, 1136—1143.

epocii lui. Și-au trăit traiul. Nepieritoare va fi numai *Moriae Encomium*. Pentru că această minte n-a devenit cu adevărat profundă decât atunci când a iluminat-o umorul. În *Elogiul Nebuniei*, Erasm a dat lumii ceva ce nimeni altul în afară de el nu i-ar fi putut da.

X

A treia ședere în Anglia, 1509—1514. Doi ani din viața lui despre care nu se știe nimic: din vara lui 1509 până în primăvara lui 1511. — Erasm la Cambridge. Relațiile cu Badius, editor din Paris. O greșeală în favoarea lui Johannes Froben, din Basel. Erasm părăsește Anglia, 1514. *Julius Exclusus*. Serisoare împotriva războiului.

Din clipa în care Erasm, înapoiat din Italia, în primăvara anului 1509, sosește în Anglia și trage la More, unde scrie, în câteva zile, *Elogiul Nebuniei*, până în clipa în care, după aproape doi ani, îl reîntilnim în drum spre Paris, unde se ducea ca să-și dea la tipărit cartea, la Gilles Gourmont, lipsește orice urmă cu privire la viața lui. Din scrisorile pe care le-a scris și le-a primit în acea perioadă nu s-a păstrat nici una. Poate că fusese perioada cea mai fericită din viața lui, deoarece, în afară de timpul pe care și-l petrecea la credinciosul său protector Mountjoy, își făcea veacul în casa lui More, în cercul distins și de înalt nivel intelectual al unei familii — după gustul lui Erasm — ideale. În acel cerc venea ades și omul cu care Erasm legase prietenie în cursul precedentei sale șederi în Anglia și cu care avea afinități mai profunde, poate, decât cu oricare altul: Andreas Ammonius. E de presupus că în acele luni a putut lucra în voie la studiile către care îl trăgea inima, fără grija zilei de mâine și ne-

stingerit încă de uriaşa faimă care avea să-i fie mai tirziu şi bucurie, dar şi povară.

Viitorul era încă, de altfel, ca şi înainte, destul de nesigur. De îndată ce nu s-a mai bucurat de ospitalitatea lui More, au reînceput şi belelele şi plîngerile. Permanentă sărăcie, nesiguranţă şi dependenţă au fost deosebit de amare pentru acest spirit, care avea nevoie, mai mult decît de orice, de libertate. La Paris s-a înţeles cu Badius să reediteze *Adagia*, cu toate că ediţia lui Aldo se mai găsea, la un preţ moderat.¹ *Laus*, abia apărută la Gourmont, fusese retipărită în august 1511 la Strasbourg, cu o scrisoare extrem de amabilă a lui Jacob Wimpfeling către Erasm, dar se pare că fără ca acesta să fi avut cunoştinţă.² Pe atunci Erasm se înapoiase în Anglia, zăcuse grav bolnav la Londra, de febră exsudativă engleză, apoi plecase la Cambridge, la Queen's College, unde mai locuise şi altădată. De acolo îi scrie la 24 august 1511 lui Colet, cu un ton de veritabil umor macabru.³ Călătoria de la Londra fusese dezastruoasă: un cal şchiop, nimic de mîncare pe drum, ploaie şi furtună. „Dar îmi face aproape plăcere: văd calea sărăciei creştine.“ Nu întrezăreşte nici o posibilitate de cîştig; va trebui să consume tot ceea ce va putea smulge de la mecenatului său, el, omul născut sub semnul unui Mercur minios.

Plîngerea sună, poate, ceva mai sumbru decît ar fi vrut el, dar cu două săptămîni mai tirziu o reia⁴, cînd îi dedică episcopului de Rochester o traducere a comentariului sfinţului Vasile asupra cărţii lui Isaia: „O, cerşetoria asta! Tu rîzi de ea,

ştiu sigur. Dar eu mă detest pe mine însumi din pricina ei şi sînt ferm hotărît să fac rost, într-un fel sau altul, de o sumă de bani, care să mă scutească de a mai cerşi, sau să-l imit într-un tot pe Diogene.“

Colet, care nu cunoscuse niciodată personal grijiile băneşti, n-a înţeles just aceste butade ale lui Erasm. I-a răspuns în cuvinte pline de ironie fină şi de reproşuri voalate, pe care Erasm, la rîndul lui, s-a făcut că nu le înţelege.¹ Pare o enigmă, glumeşte el: „În mijlocul belşugului, îndur lipsuri“, „*me simul et in media copia et in summa versari inopia*“². Făcea aluzie la terminarea pentru tipar a lucrării *De copia verborum ac rerum*, pentru Badius, cu o dedicaţie către Colet. „Te rog să-mi spui: cine poate fi mai neruşinat şi mai abject decît mine, care de atîta vreme umblu în Anglia cu mîna întinsă, făţiş?“

Lui Ammonius i se plînge că a părăsit Roma şi Italia. Cum îi mai surîsesese succesul acolo! Tot aşa avea să se tînguie iarăşi, mai tirziu, că nu s-a stabilit definitiv în Anglia. — Nu cumva era Erasm mai degrabă unul dintre acei oameni pe care nu-i mulţumeşte nici un fel de situaţie?³

A continuat să se zbată, iar tonul a devenit tot mai amar. „Pregătesc vreo cîteva momeli pentru 1 ianuarie, cu toate că şi astea vor fi zadarnice“, îi scrie el lui Ammonius, făcînd aluzie la nişte traduceri noi din Lucian şi Plutarh.⁴

¹ A. 219.4.

² A. 224.

³ A. 225.

⁴ A. 227.20.

¹ A. 230, 237.

² Eu acelaşi rămîn şi cînd mă lăfăiesc în belşug şi cînd sînt la cea mai mare ananghie (lat.).

³ A. 240.29, 1032.17, *Adag.* 3401, LB. II, c. 1050.

⁴ A. 241, 246.

La Cambridge, Erasm a ținut prelegeri de teologie și de elină, dar se pare că n-a avut prea mult succes și, cu siguranță, câștig nici atît. În schimb, a sosit, în sfîrșit, mult-rîvnita prebendă, în forma funcției de director la Aldington, în Kent, funcție în care îl numise, în martie 1512, arhiepiscopul William Warham, protectorul lui — dar în loc să exercite acea funcție, a obținut curînd învoirea să încaseze ca prebendă o pensie anuală de 20 lire sterline. Arhiepiscopul declară categoric că i-a acordat lui Erasm această favoare, contrar obiceiului său, pentru că Erasm, „ca un far al erudiției în materie de latină și elină, din dragoste pentru Anglia, a disprețuit posibilitatea de a locui în Italia, Franța sau Germania, ca să-și treacă aici, cu prietenii săi, restul zilelor.“¹ Așadar, națiunile încep să și-l dispute pe Erasm.

Postul obținut nu l-a scăpat de toate grijile. Relațiile și corespondența cu Colet s-au cam înăsprit un pic din pricina problemelor bănești, în ciuda glumelor și bunăvoinței.² Căutarea de resurse mereu noi în lucrări mereu altele sau în reeditări ale celor vechi a rămas pentru Erasm o stringentă necesitate. Lucrările mari, pe care le avea la inimă, și la care muncea neobosit la Cambridge, după ce le purtase în gînd atîta timp, nu făgăduiau nici un avantaj imediat. Pasiunea pentru activitatea teologică serioasă era în ochii lui pînă într-atîta mai presus decît orice altceva, încît chiar și în anii aceia plini de greutatea a continuat să-i închine partea cea mai mare și mai bună a puterii lui de muncă. Lucra la ediția mare a operelor sfîntului Ieronim și la prelucrarea textului Noului Testament, inspirată, încurajată și promovată de spiritul lui Colet.

¹ A. 255.

² A. 270.

Ca să trăiască, trebuia însă să recurgă la alte lucrări. Avea acum destule și erau destul de agreate de tipografi, cu toate că avantajul pe care îl rezervau autorului nu era prea mare. De cînd îl părăsise pe Aldus, din Venetia, Erasm se întorsese la editorul care îl tipărise încă din 1505: Jodocus Badius, brabantinul care înființase la Paris „Presa ascensiană“ (*Prelum Ascensianum*, numită astfel după comuna lui natală Assche) și care, el însuși erudit, era în întrecere cu Aldus, ca tipograf universitar, în ceea ce privește îngrijirea și atenția în publicarea edițiilor autorilor clasici. Pentru el urma Erasm, cum am spus mai sus, să revizuiască *Adagia*.

De ce *Moria* n-a apărut la Badius, ci la Gourmont, ne scapă; poate că Badius n-a vrut să se ocupe de ea numai decît. Cu *Adagia*, Badius spera să câștige mai mult, dar aceasta era o lucrare de lungă respirație, pentru care mai avea de așteptat modificările și prefața lui Erasm. Se simțea sigur, pentru că toată lumea știa că el, Badius, avea în pregătire ediția. Totuși, au ajuns la urechile lui zvonuri cum că în Germania se lucra la retipărirea ediției aldine. Era deci necesar ca lucrarea să fie terminată cît mai grabnic — i-a scris el lui Erasm în mai 1512.¹

Între timp, Badius mai avea în pregătire sau în proiect și multe alte lucrări ale lui Erasm: *De Copia* (care a și văzut lumina tiparului la el, nu mult după aceea), acum și *Moria* (ajunsă la a cincea ediție), dialogurile lui Lucian, și aveau să urmeze traducerile din Seneca și Euripide. Mai spera să publice și scrisorile sfîntului Ieronim. Pentru *Adagia* se înțeleseseră asupra unui onorariu de cincizeci de florini; pentru scrisorile sfîntului Ieronim, Badius era dispus să dea tot atîta și încă o dată pe atîta pentru restul

¹ A. 263.

de manuscrise trimise. „Ah, vei spune, ce preț de nimic! Recunosc că nu există răsplată să poată compensa inteligența, sirguința, cunoștințele și munca dumitale, dar cea mai bună răsplată ți-o vor dărui zeii și propria dumitale virtute. Ai binemeritat peste măsură de mult pînă acum în domeniul literelor latine și eline: acum, acceptînd propunerea mea, vei binemerita și în cel al literelor sacre și divine, și-l vei ajuta și pe bietul dumitale Badius, care are o droaie de copii și nici un alt venit, decît ceea ce cîștigă din munca lui de zi cu zi.“¹

Erasm o fi zimbît ironic la citirea scrisorii. Totuși, a acceptat cu dragă inimă propunerea.² A făgăduit să pregătească totul pentru tipar și a terminat la 5 ianuarie 1513, la Londra, prefața pentru *Adagia* în versiunea revizuită, așteptată de Badius. Dar după aceea s-a petrecut ceva ciudat. Un agent, care făcea legătura dintre autori și diferiți editori din Germania și Franța, un anume Franz Berckmann, din Colonia, a luat exemplarul *Adagia* revizuit, pe care Erasm i-l încredințase, împreună cu prefața, ca să i-l înmîneze lui Badius, dar în loc să-l ducă la Paris, l-a dus la Basel, lui Johannes Froben, care de mult retipărise ediția venețiană, fără consimțămîntul lui Erasm! Erasm s-a arătat indignat de această eroare, sau trădare, dar e lucru cert că nu i-a displicut.³ După șase luni și-a făcut bagajele și s-a mutat la Basel, ca să înceapă cu același Froben relațiile strînse și cordiale care leagă numele lor. Beatus Rhenanus n-a ținut secret, mai tîrziu, faptul că firma Froben (pe atunci numită încă Amerbach

¹ A. 263.

² A. 264.10.

³ A. 219, 259, 269, 283.152.

& Froben), începuse să-i suridă lui Erasm încă de cînd auzise că-i retipărise *Adagia*.

În lipsa unor dovezi precise ale complicității lui Erasm, nu vrem să-l învinovățim de lipsă de loialitate față de Badius, cu toate că atitudinea lui dă întrucîtva de gîndit. Vrem însă să menționăm tonul demn cu care Badius (om plin de respect față de concepțiile rigide, chiar pentru epoca aceea, cu privire la drepturile de autor) i-a răspuns lui Berckmann, cînd acesta a venit mai tîrziu ca să-i dea un fel de explicație a celor întimplate. S-a declarat satisfăcut, cu toate că Erasm îi mai pricinuisse, de atunci, și alte daune, printre altele printr-o nouă ediție a lucrării *De Copia*, la Strasbourg. „Dacă însă toate acestea sînt în concordanță cu interesul și cu onoarea dumitale, am să le admit, și chiar fără să mă supăr.“¹ Relațiile dintre ei n-au fost rupte. Trebuie să ținem seama de faptul că, pe vremea aceea, editura era un fenomen economic încă absolut nou și că formele și relațiile economice noi se caracterizează de obicei prin instabilitate, confuzie și lipsa unei morale profesionale precise.

Sederea la Cambridge începuse, cu timpul, să-l plictisească. „Încă de acum cîteva luni, — îi scrie el în noiembrie 1513 lui Ammonius², — ducem aici o adevărată viață de melci, stînd în casă și trudind. Trăim într-o mare izolare; cei mai mulți sînt plecați, de frica epidemiei de ciumă, dar chiar dacă sînt toți aici, e aceeași singurătate.“ Costul vieții e insuportabil, iar el nu cîștigă nimic. Dacă nu izbuteste în iarna aceasta să-și facă rost de un cuib, își ia zborul neapărat, oriîncotro. „Dacă nu de alta, măcar ca să mor aiurea.“

¹ A. 346.5.

² A. 282.42.

Ca și cum n-ar fi fost de-ajuns situația lui nesigură, reapariția periodică a ciumei, accesele lui de rinichi — a mai venit și starea de război, care pe Erasmm îl contraria neobișnuit de mult, îl mîhnea și îl înfricoșa. În primăvara anului 1513, armata engleză, după o lungă pregătire, efectuase o invazie în Franța, încununată de un mare succes. Ajutate de oastea lui Maximilian, trupele lui Henric îi bătuseră pe francezi la Guinegate și siliseră mai întîi orașul Thérouanne să capituleze, apoi orașul Tournai. Între timp au intrat scoțienii în Anglia, pentru a fi însă numaidecît bătută la Flodden, într-un mod atît de cumplit, cum nu mai fuseseră niciodată pînă atunci. Regele Scoției a murit în luptă, împreună cu fiul lui nelegitim, Alexandru, fostul elev și tovarăș de călătorie al lui Erasmm în Italia, acum arhiepiscop de St. Andrews.

Încărcat de glorie, Henric al VIII-lea s-a întors în noiembrie în Anglia, ca să se înfățișeze Parlamentului. Erasmm n-a împărtășit bucuria și admirația entuziastă a întregului popor.¹ „Stăm blocați de ciumă, asediați de tilhari, și bem o poșîrcă de vin (din pricina opririi importului din Franța), dar *Io triumphe!* sintem învingătorii lumii!”

Aversiunea profundă a lui Erasmm față de frenezia războinică și față de tot ceea ce aducea ea cu sine, i-a influențat și simțul satiric. Ce-i drept, cu o epigramă referitoare la fuga francezilor după bătălia de la Guinegate, a măgulit mindria națională engleză², dar curînd după aceea a pătruns mai adînc. Și-a adus aminte că starea de război îi stînjenisese mișcările, în Italia, și că intrarea triumfală a papei Iuliu al II-lea ca învingător în

Bologna îl șocase puternic. „Marele pontifice Iuliu face război, învinge, triumfează, și joacă într-adevăr rolul lui Iuliu (Cezar)“, scrisese el atunci.¹ Papa Iuliu — era de părere Erasmm — fusese cauza tuturor războaielor, care se întinseseră de atunci în toată Europa.² Acum, la începutul anului 1513, papa murise.

În mare taină, în toiul lucrului pentru ediția critică a *Noului Testament* și a operelor sfîntului Ieronim, Erasmm s-a răzbunat pentru timpul pierdut din pricina războinicului papă, scriind magistrala satiră *Julius exclusus e coelis*³, care îl înfățișează pe papă, în toată gloria lui, cum apare la poarta raiului, unde își pledează cauza și constată că nu e lăsat să intre. Tema nu-i era străină; nu mai dăduse oare ceva asemănător și în spirituala istorioară despre Cain, cu care îi înveselise cîndva pe oaspeții lui Colet? Aceea fusese însă o glumă nevinovată, pe care cuvioșii săi comenși o ascultaseră cu plăcere. Și satira la adresa răposatului papă ar fi ascultat-o, desigur, foarte mulți, cu plăcere, dar în chestiunea aceasta Erasmm trebuia să fie prudent. Aveai voie să iei în ris nebunia întregii lumi, dar patima lumească a unui papă, abia decedat, nu. Așa încît Erasmm, deși pusese umărul pentru răspîndirea în manuscris a micii sale lucrări, a făcut după aceea, toată viața, tot ce se putea face ca să-și păstreze anonimatul, iar cînd satira a ajuns să fie cunoscută de toată lumea și a fost și tipărită, și cînd publicul a vrut să recunoască în el pe autorul operei, a tăgăduit tot timpul, cu tărie, calitatea de autor, avînd grijă să facă această precizare în termeni care să

¹ A. 283.147.

² LB. I, c. 1211.

¹ A. 205.38.

² A. 288.82.

³ Iuliu înlăturat din cer (lat.).

evite o tăgadă mincinoasă formală. Prima ediție tipărită a dialogului papei Iuliu a apărut la Basel, dar nu la Froben, editorul obișnuit al lui Erasm, ci la Cratander, probabil în anul 1518.¹

Nevoia lui Erasm, de a protesta împotriva războiului, nu a fost satisfăcută prin scrierea satirei *Julius*. În martie 1514, mutat de la Cambridge la Londra, i-a scris o scrisoare² fostului său protector, starețul de la Saint-Bertin, Anton de Mons, în care tratează pe larg relele pricinuite de război. Începe cu greutățile pe care le întâmpină el personal de pe urma stării de război. În Anglia, războiul a întors brusc mințile pe dos. Scumpetea vieții crește, filotimia scade. Din cauza lipsei de vin a fost nevoit să bea poșircă, ceea ce i-a pricinuit crize de rinichi. Pe insulă ești mai izolat ca aiurea; nici scrisorile nu mai pleacă de acolo. Tare ar vrea să se înapoieze în patrie! — Apoi începe o acuzare elocventă și izbitoră împotriva demenței războinice, care sfidează cerul. Sintem mai răi ca animalele, care nu luptă toate, ci numai cele sălbatice. Ele cel puțin luptă cu armele lor naturale, nu ca noi, cu mașinării născocite prin viclenie diavolească. Ele luptă pentru puii lor sau pentru hrană; războaiele noastre izvorăsc, în cea mai mare parte, din ambiție, sau din minie, sau din lăcomie, sau dintr-o altă asemenea boală a sufletului. Nici un război nu se desfășoară în mod atât de fericit, încât să nu facă mai mult rău decât bine. Prin război, nimeni nu aduce prejudicii inamicului, decât după ce a adus o seamă de

¹ O. Clemen, *Zentralblatt für Bibliothekswesen* (Buletinul central de biblioteconomie), XI, p. 181. O nouă ediție a lui *Julius exclusus* cu note explicative de W. K. Ferguson, *Opuscula Erasmi* (Operele minore ale lui Erasm), den Haag (Haga), 1933, p. 38—124.

² A. 288.

nenorociri pe capul alor săi. „Dar — veți spune, — dreptul suveranilor trebuie apărat. Nu e în cădere mea să fac pe grozavul și să vorbesc despre problemele suveranilor. Știm însă un lucru: că adeseori dreptul suprem este nedreptatea supremă și că există suverani care mai întâi obțin ceea ce vor și apoi caută felurite pretexte ca să-și acopere nelegiuirea.“ Cînd există atitea acorduri și tratate, cum e cu putință să nu se găsească o justificare a războiului? Și dacă izbucnește vreodată un diferend cu privire la un teritoriu, de ce să se verse atîta sînge? Doar există papi, există episcopi, există bărbați deștepti și cinstiți, cu ajutorul cărora s-ar putea rezolva prin tratative astfel de probleme meschine. — Așa revine la papa Iuliu. Oare n-ar putea Leon să potolească furtuna stîrnită de Iuliu?

Cu toate că vara anului 1514 avea să aducă pacea dintre Anglia și Franța, hotărîrea lui Erasm de a părăsi Anglia fusese luată.¹ Și-a trimis bagajele înainte, spre Anvers, pe adresa prietenului său Pieter Gilles, și s-a pregătit ca, după o scurtă vizită făcută lui Mountjoy, la castelul acestuia de la Hammes, lângă Calais, să plece în Țările-de-Jos. Cu puțin înainte de plecarea din Londra, a avut, în casa lui Ammonius, de pe Tamisa, o întîlnire ciudată cu nuntîul papal, contele Canossa², care ostense în Anglia pentru pace. Ammonius i l-a prezentat lui Erasm drept negustor. După masă, italianul l-a sondat cu privire la o eventuală înapoiere la Roma, unde ar fi putut să ocupe primul loc, decît să trăiască singur în mijlocul unui popor barbar. Erasm i-a răspuns că trăiește în țara cu cel mai mare număr de erudiți eminenti, printre care ar

¹ A. 292.13, 294.

² LBE, nr. 1239, c. 1458.

fi mulțumit și cu ultimul loc. Cu acest compliment și-a luat rămas bun de la Anglia, care îi oferise atâtea avantaje. După câteva zile, în prima jumătate a lunii iulie 1514, se afla pe celălalt mal al Canalului. După aceea, a mai făcut de trei ori câte o scurtă vizită în Anglia, dar de locuit, n-a mai locuit acolo niciodată.

XI

Pe calea către succes și satisfacție. Priorul lui îi cheamă înapoi la Steyn. Refuză. Prima ședere la Basel: 1514—1516. Primire cordială în Germania. Johannes Froben. Ediția operelor sfântului Ieronim și cea a Noului Testament. — Erasm ajunge consilier al tânărului Carol. *Institutio principis christiani*, 1515. — Este scutit de viața monahală, 1517. — Faima. Erasm ca centru spiritual. Corespondența lui. Serisoarea literară. — Așteptări mari.

Erasm, după cum îi era obiceiul, își învăluise plecarea din Anglia în oarecare tăină. Sustinea că pleacă la Roma ca să îndeplinească un legământ. Probabil că se hotărâse să-și încerce norocul în Țările-de-jos. Nu în Holanda, care nu-l mai atrăgea, ci în apropiere de curtea princiară, adică în Brabant. Dar scopul primordial al călătoriei sale era să se ducă la Basel, ca să urmărească personal, la Froben, tipărirea numeroaselor lucrări, vechi și noi, pe care le luase cu el, printre alte materiale pentru lucrarea sa preferată, o ediție critică a *Noului Testament* și a operelor sfântului Ieronim, lucrare cu care spera să realizeze ceea ce el considera că e misiunea lui pe pământ: restaurarea teologiei. Era o călătorie care ducea de-a dreptul către țelul vieții sale. Ne putem închipui groaza lui când, în timpul traversării canalului Minecii, a constatat că-i lipsește valiza cu manuscrise, văzându-se astfel jefuit de rodul atitor ani de muncă pe brînci! A fost o durere — scrie el — la fel de mare ca cea pe care numai niște părinți

o pot simți, la pierderea copiilor lor.¹ Ajuns pe continent, însă, și-a regăsit copiii spirituali; valiza fusese expediată cu altă corabie; marinarii fac asta într-adiins, zice el, ca să te poată fura, sau cel puțin ca să-ți stoarcă ceva bani.

La castelul Hammes de lângă Calais a zăbovit citeva zile ca musafir al lui Mountjoy. Acòlo a găsit, la 7 iulie, o epistolă, scrisă încă din 18 aprilie de superiorul său, starețul de la Steyn, vechiul său prieten Servatius Rogerius, care, după o absență de atîția ani, îl chema înapoi la mînăstire. Scrisoarea se plimbase între timp în mîinile mai multor indiscreți, înainte de a ajunge în mîinile lui Erasm, printr-o pură întîmplare.

A fost o lovitură formidabilă, primită de el tocmai cînd era în drum spre cele mai înalte năzuinți ale sale. Erasm a cîntărit o zi întreagă problema și apoi a răspuns refuzînd². Vechiului său prieten, față de care găsise întotdeauna accentele cele mai grave ale sufletului său, i-a scris o scrisoare, care ar fi trebuit să fie o justificare și care era în același timp o autocontemplare, mult mai profundă și mai sinceră decît cea pe care i-o smulsese cîndva *Carmen alpestre*, la o importantă cotitură din viața sa. Zîmbetul îi pierise.

Martór îi este Dumnezeu că toată viața n-a avut și n-ar vrea să aibă alt țel decît binele. Dar să se înapoieze la mînăstire? Îi reamintește lui Servatius împrejurările în care s-a călugărit, așa cum i-au rămas în memorie: presiunile exercitate de rudeși propria sa falsă pudoare. Îi arată că nu s-a putut adapta aproape deloc la condițiile vieții monahale, că n-a putut s-o suferi, din pricina firii sale iubi-

toare de libertate, și că, dacă ar fi să reia acum aceea viață, sănătatea lui șubredă ar fi primejduită. Oare în lume a trăit mai rău? Dimpotrivă, literatura l-a ținut departe de multe vicii. Viața agitată pe care a dus-o nu l-a tirît spre fapte necinstite și nu îndrăznește să se refere, decît cu un sentiment de jenă, la anumite exemple din trecut, ca Solon, Pitagora, sfîntul apostol Pavel și preferatul său, sfîntul Ieronim. Nu s-a bucurat oare pretutindeni de stimă din partea prietenilor și ocrotitorilor săi? Îi enumeră: cardinali, arhiepiscopi, episcopi, Mountjoy, universitățile din Oxford și Cambridge, și în sfîrșit, John Colet. Are cineva ceva de obiectat împotriva operelor sale: *Enchiridion*, *Adagia*? (*Moria* a trecut-o sub tăcere.) Iar cele mai bune lucrări abia urmează: sfîntul Ieronim și *Noul Testament*. Și, în sfîrșit, pentru faptul că din vremea șederii sale în Italia lepădase însemnele ordinului său și purtase o rasă monahală obișnuită, se puteau găsi numeroase motive justificative.¹

„În concluzie: nu mă înapoiez în Holanda. Știu că n-aș putea suporta acolo nici aerul, nici hrana: aș vedea toți ochii ațintiți asupra mea. M-aș întoarce acolo ca om bătrîn și încărunțit, cu sănătatea șubredă, eu care am plecat de acolo ca tînăr; aș fi expus acolo disprețului, chiar al celor mai neînsemnați oameni, eu care sînt obișnuit să fiu cinstit chiar și de cei mai însemnați”. „Nu poți, încheie el, să spui totul, așa cum trebuie, într-o scrisoare. Acum plec la Basel și de acolo, poate, la Roma, dar la înapoiere am să încerc să vin să te văd... Am aflat de la

¹ A. 295.10.

² A. 296.

¹ Printre altele, primejdia prin care trecuse la Bologna, cînd semnul distinctiv purtat de el fusese luat drept semnul unui medic de ciomați. A. nr. IV, 112, vol. I, p. 59, 296.171, 447.471 ss.

Sasboud și de la nevastă-sa de moartea lui Willem, a lui Frans și a lui Andries.¹ Transmite-i domnului Hendrik salutările mele cordiale, ca răspuns la ale lui; tot așa și celorlalți care locuiesc cu tine; nutrește pentru ei sentimentele pe care le datorez. Căci tragediile acelea vechi eu le atribui răătăcirilor mele, sau, dacă vrei, soartei mele... Nu uita să mă pomenști în rugăciunile tale către Cristos. Dacă aș ști sigur că i-ar fi mai pe plac să mă înapoiez ca să locuiesc împreună cu voi, aș porni la drum chiar azi. Cu bine! cîndva cel mai drag coleg al meu, acum venerabilul meu părinte.“

Refuzînd, Erasm asculta de spiritul care sălășluia în el, de cele mai profunde convingeri ale sale și de încrederea în puterile cu care era înzestrat. Era menit să ocupe un loc mai bogat în strălucire decît cel de călugăr în minăstirea liniștită și sumbră de la Gouda. Dar sub motivul său principal se ascund petele vechi și penibile ale sufletului său: aversiunea și pudoarea.

Trecînd prin sudul Țărilor-de-Jos, unde și-a vizitat diferiți prieteni și ocrotitori și unde și-a reînnoit legăturile cu Universitatea din Louvain, Erasm s-a îndreptat spre Rin și a ajuns, în a doua jumătate a lunii august 1514, la Basel. Acolo îl așteptau bucuriile celebrității, într-o formă în care nu le gustase încă niciodată. Umaniștii germani — mai emfatici și mai entuziaști decît îi cunoscuse Erasm pe literații din Franța, Anglia și Italia, fără a mai vorbi de com-

¹ Willem Harmens, vechiul său prieten și coleg întru poezie, decedat în 1510; Frans Dirks, vezi A. 10, 12, 14; Andries necunoscut. Sasboud este prietenul cu care Erasm a făcut pictură; vezi A.16. Domnul Hendrik, vezi A. 83.76, 95.8, 190.

patrioții săi — l-au salutat ca pe „lumina lumii“, atît în scrisori, cît și la banchete. L-au aclamat furtunos, ca pe un german de-al lor și ca pe o podoabă a lumii germanice. La prima întîlnire cu Froben, Erasm și-a îngăduit plăcerea unei păcăleli: s-a dat drept un prieten și mandatar al lui Erasm, pentru a gusta apoi din plin bucuria de a fi recunoscut.¹ Mediul german i-a suris: „Germania mea, cu care, spre regretul și rușinea mea, am făcut cunoștință atît de tirziu.“²

Curînd, treaba pentru care venise se desfășura din plin. Erasm era din nou în elementul său, ca în urmă cu șase ani la Veneția: muncea intens într-o tipografie mare, într-un mediu de oameni învățați, care, în rarele clipe libere, pe care și le acorda, îl copleșeau cu omagii și cu amabilități. „Am întru totul impresia că mă aflu într-un Museion din cele mai plăcute: atîția erudiți, și atît de distinși!“³

Cîteva traduceri ale unor scrieri mai scurte ale lui Plutarh au ieșit încă în luna august din teascurile lui Froben. *Adagia* erau iar sub tipar, cu îmbunătățirile, completările și prefața care fuseseră destinate inițial lui Badius. Concomitent cu Froben, lucra și Dirk Maertens, la Louvain, pentru Erasm, care îi încredințase, cînd trecuse pe acolo, o culegere de texte latine mai ușoare, iar Matthias Schürer, la Strasbourg, avea în lucru pentru el *Parabolaesive Similia*. Pentru Froben mai era în pregătire și un Seneca, precum și o lucrare despre sintaxa latină, care a apărut în 1515. Dar lucrările cele mai importante erau și rămîneau: sfîntul Ieronim și *Noul Testament*.

¹ A. 305.188.

² A. 305.216.

³ A. 364.8.

Operele sfintului Ieronim și mai ales scrisorile lui fuseseră pasiunea lui Erasm încă din tinerețe. O ediție revăzută a operelor marelui părinte al Bisericii era un proiect care îi umbra prin cap cel puțin din 1500 și la care lucrase fără încetare, deși cu întreruperi. În 1513 îi scrie lui Ammonius¹: „Entuziasmul cu care lucrez ca să purific textul sfintului Ieronim și să-l completez cu note este atât de mare, încât am impresia că mă îmboldește o divinitate. Am și revizuit aproape întregul text, prin colacionarea a numeroase manuscrise vechi. Și asta pe cheltuiala mea, o cheltuială necrezut de mare.“

În 1512 aveau loc tratative cu Badius, cu privire la o ediție a scrisorilor sfintului Ieronim. Asociatul lui Froben, anume Johannes Amerbach, decedat înainte de sosirea lui Erasm, pregătise, de ani de zile, o ediție a sfintului Ieronim. Diferiți învățați, printre care și Reuchlin, îi dăduseră lui Amerbach o mână de ajutor ca să-și realizeze proiectul. Atunci s-a oferit Erasm, cu întregul său material. Astfel Erasm a devenit adevăratul îngrijitor al ediției. Din cele nouă volume în care a apărut lucrarea la Froben în 1516, primele patru cuprindeau ediția lui Erasm a scrisorilor sfintului Ieronim, iar celelalte fuseseră corectate și prefațate de el.²

Încă și mai aproape de inimă (dacă se putea mai aproape) îi era lucrarea despre *Noul Testament*, lucrare care, încet-încet, evoluind, își schimbase caracterul. De când menționatele *Annotationes* ale lui Valla îi îndreptaseră atenția înspre critica textului *Vulgatei*, Erasm făcuse — probabil în timpul celei de a doua șederi a lui în Anglia, în 1505—1506,

¹ A. 273.14.

² A. 396.

și la îndemnul lui Colet¹ — o nouă traducere din grecește a *Noului Testament*, care se deosebea mult de *Vulgata*. Probabil că, în afară de Colet, n-o cunoșteau decât puțini. Mai târziu, Erasm a ajuns la convingerea că trebuie să dea și o nouă ediție a textului grecesc, cu adnotații. Pentru acea ediție încheiasă o înțelegere provizorie cu Froben, la scurt timp după ce sosise la Basel. Ulterior s-a gândit însă că ar face mai bine s-o tipărească în Italia și era pe punctul de a pleca într-acolo, fiind deodată, poate determinat de noi oferte ale lui Froben, și-a schimbat itinerariul și a făcut, în primăvara anului 1515, o scurtă escapadă în Anglia, probabil — printre alte motive — ca să recupereze un exemplar al traducerii *Noului Testament*, lăsat de el acolo. În vara aceluiași an, înapoiat la Basel, a început să lucreze în tipografia lui Froben. În primele zile ale anului 1516 a apărut *Novum Instrumentum*, cuprinzând textul grecesc revizuit, cu adnotații și cu o traducere latinească, în care Erasm modificase din nou abaterile prea mari față de *Vulgata*.

Din clipa în care au ieșit din pana lui două lucrări teologice atât de importante — și, în ceea ce privește mai ales a doua: atât de îndrăznețe — ca operele sfintului Ieronim și *Noul Testament*, se poate spune că Erasm a devenit centrul studiului științific al teologiei și totodată centrul și termenul de comparație al erudiției clasice și al gustului literar. Prestigiul lui crește fără încetare în toate țările, iar corespondența lui sporește în mod uluitor.

Dezvoltarea lui spirituală e încheiată, dar existența materială tot nu-i este încă asigurată. Anii 1515, 1516 și 1517 sînt cei mai agitați din viața lui; continuă să pîndească orice posibilitate ce i se ivește:

¹ A. 384.

un post de canonic la Tournai, o prebendă în Anglia, un episcopat în Sicilia, veşnic regretînd, pe jumătate în glumă, prilejurile ratate în trecut, bătîndu-şi joc de goana lui după noroc şi plîngîndu-se de „soaţa lui, afurisita de sărăcie, pe care nu izbutesc să mi-o scutur din spinare”¹. La urma urmei, n-a fost el oare mai degrabă victima propriei sale nelinişti, decît a vitregiei soartei? Are acum cincizeci de ani şi, după spusele lui, tot mai seamănă fără să ştie ce va secera.² Aceste spuse se referă însă numai la existenţa lui, nu şi la opera vieţii lui.

În cursul anului 1515, un nou protector promiţător, Jean le Sauvage, cancelar al Brabantului, izbutise să-i obţină titlul de consilier al tînărului prinţ, viitorul Carol Quintul. La începutul lui 1516 a fost numit: era un titlu pur onorific, dotat cu o pensie anuală de 200 florini, care însă nu i-a fost plătită decît foarte neregulat. Ca să justifice oficial titlul de consilier al prinţului, Erasm a scris *Institutio Principis Christiani*³, un tratat despre educaţia unui prinţ, dar un tratat care, în conformitate cu firea şi înclinările lui Erasm, se ocupă mai mult de latura morală decît de cea politică şi e în puternic contrast cu altă operă, scrisă cu vreo cîţiva ani mai înainte: *Il Principe*, de Machiavelli. Preferăm însă să analizăm ideile politice ale lui Erasm mai jos, ca o problemă aparte.

Deocamdată, la Basel, treaba era făcută. În primăvara anului 1516 Erasm s-a întors în Țările-de-Jos. A vorbit la Bruxelles cu cancelarul; acesta i-a făcut rost, în afară de pensia acordată de Carol, şi de o prebendă la Courtrai, pe care Erasm a încă-

sat-o în numerar, așa cum făcuse cîndva cu cea din Anglia. La Anvers avea un prieten, unul din prietenii buni, care l-au ajutat o viaţă întreagă: Pieter Gilles, tînărul secretar municipal, la care trăgea de cîte ori se ducea la Anvers. Pieter Gilles este omul înfăţişat de Thomas More în *Utopia* ca gazdă, în a cărui grădină îşi povesteşte marinarul aventurile. Erasm sosise tocmai în zilele în care Gilles ajutase, la Louvain, la tipărirea primei ediţii a *Utopiei*, la Dirk Maertens. Mai tîrziu, Quintijn Metsys avea să-i picteze, pe Gilles împreună cu Erasm, într-un diptic, destinat să fie dăruit lui Thomas More. Dipticul este pentru noi una din cele mai vii amintiri a unuia din cele mai frumoase lucruri de care a avut parte Erasm în viaţă: această prietenie în trei.

În vara anului 1516, Erasm a făcut din nou o scurtă deplasare în Anglia. A locuit la More, l-a revăzut pe Colet, apoi şi pe Warham, pe Fisher şi pe ceilalţi prieteni. Dar de data aceasta nu plecase într-acolo ca să viziteze nişte vechi prieteni, ci pentru o problemă presantă şi delicată. Acum, cînd prebendele şi demnităţile ecleziastice începuseră să-i vină cu duiumul, devenise mai necesar ca niciodată ca piedicile din calea unei cariere bisericesti libere să fie definitiv înlăturate. Era în posesia dispensei emise de papa Iuliu al II-lea, care îi permitea să accepte prebende engleze¹, şi a unei alte dispense, care îl scutea de obligaţia de a purta rasa ordinului său. Dar amîndouă aveau o valabilitate limitată şi erau insuficiente. Nerăbdarea pătimaşă cu care a tratat problema eliberării lui definitive din cătuşele ordinului ne face să considerăm ca foarte probabil faptul că (aşa cum bănuieşte Allen²) Erasm

¹ A. 333.45, 451, 421.128.

² A. 524.21.

³ LB. IV, 1703, cf. A. 393.

¹ A. vol. III, p. XXIX.

² A. vol. II, p. 292.

a simțit în permanență deasupra capului amenințarea unei rechemări la Steyn, de când îi scrisese lui Servatius, în 1514, că refuză. De nimic nu se temea mai mult și nimic nu detesta mai mult.

Împreună cu confidentul său Ammonius, a întocmit, la Londra, un memoriu amănunțit către cancelaria apostolică; în memoriu, povestind chipurile viața unui anume Florentius, și-o povestește de fapt pe a sa: intrarea sa, pe jumătate silită, la minăstire, amărăciunile pe care i le procurase viața monahală, împrejurările care îl determinaseră să lepede veșmintul ordinului său. Este o povestire vie, într-o haină aproape romantică, și o pledoarie pasionată. Memoriul, așa cum îl cunoaștem¹, nu conține o cerere precisă. Într-un appendice, la sfârșit, în alfabet cifrat, a cărui cheie, scrisă cu cerneală simpatcă, a trimis-o în alt plic, cancelaria era rugată să anuleze piedicile puse de către nașterea nelegitimă a lui Erasm în calea promovării acestuia. Este aproape sigur că destinatarul, Lambertus Grunnius, secretar apostolic, e o persoană fictivă.² Iată la cît mister și la cîtă mistificare recurgea Erasm cînd erau în joc interesele sale vitale.

Episcopul de Worcester, Silvestro Gigli, care tocmai pleca la conciliul Lateran ca trimis al Angliei, și-a asumat sarcina să predea memoriul și să stăruie pentru rezolvarea lui favorabilă. Erasm, înapoiat între timp, la sfârșitul lunii august, în Țările-de-Jos, a așteptat cu cea mai mare încordare rezul-

¹ A. 447.

² Numele *Grunnius* (grohăitor, adică: porc) ar putea fi luat din scrisorile sfîntului Ieronim, unde e folosit ca poreclă batjocoritoare a unui anume Rufinus. Cf. *Moriae Encomium*, Praefatio, p. IV. O scrisoare din 5 martie 1531 (LB. X. 1590 A) este de asemenea adresată lui Grunnius, dar nu pare să existe vreo legătură.

tatul demersurilor sale. Hotărîrea a fost emisă în ianuarie 1517. În două scrisori¹, care poartă semnătura lui Sadolet, viitorul cardinal, papa Leon al X-lea îl absolvea pe Erasm de încălcările de pînă atunci ale legislației eclesiastice și de obligația de a purta rasa ordinului, îi dădea voie să trăiască în lume și îl autoriza să încaseze beneficii bisericești, fără nici o piedică rezultată din nașterea lui nelegitimă.

Iată ce obținuse Erasm, datorită marelui său renume. În plus, papa acceptase dedicația ediției *Noului Testament* și se arătase, prin gura aceluiași Sadolet, foarte binevoitor cu privire la opera lui Erasm în general². Chiar și Roma părea că încurajează, din toate punctele de vedere, strădaniile lui Erasm.

Dacă acum Erasm ar fi vrut să se stabilească definitiv în Țările-de-Jos, așa cum păreau împrejurările să-i recomande, locul indicat ar fi fost Louvain, centrul de studii, unde mai locuise el odinioară doi ani. Dar Louvain nu-l atrăgea. Louvain era bastionul teologiei conservatoare. Maarten van Dorp, din Naaldwijk, profesor la facultatea de teologie din Louvain, îl muștrase pe Erasm, în 1514, într-o scrisoare, în numele facultății, pentru obrăznicile din *Elogiul Nebuniei*³, anume luarea peste picior a teologilor, precum și pentru îndrăzneala de a voi să îndrepte textul *Noului Testament*. Erasm se apăraseră punct cu punct.⁴ Acum, lupta trecea pe un teren mai vast. Cuvîntul de ordine, în lumea erudiților, era acum: pentru sau contra lui Reuchlin. De curînd, autorii lucrării *Epistolae obscurorum virorum* intrașeră în luptă, în mod zgomotos, de partea lui Reu-

¹ A. 517, 518.

² A. 338.

³ A. 304.

⁴ A. 337.

chlin. La Louvain, sosirea lui Erasm a fost privită cu neîncredere, după cum și Erasm manifesta neîncredere față de Van Dorp și de ceilalți teologi din Louvain. Restul anului 1516 și prima jumătate a anului 1517 și le-a petrecut la Anvers, la Bruxelles (Anderlecht) și la Gand, adesea în casa lui Pieter Gilles. În februarie 1517 i-au parvenit oferte ispititoare din Franța. Budaeus, marele cunoscător al limbii eline și al dreptului roman, Guillaume Cop, vechiul său prieten Étienne Poncher, episcop de Paris, i-au scris că regele, tânărul Francisc I, i-ar dărui o prebendă grasă dacă ar vrea să vină la Paris. Erasm, căruia îi era veșnic frică să se lege, a scris doar răspunsuri evazive politicoase și nu s-a dus.

Între timp i-a parvenit știrea absoluției papale.¹ În legătură cu aceasta a fost nevoit să se ducă încă o dată în Anglia, fără să bănuiască probabil că avea să calce pe pământ britanic pentru ultima oară. La 9 aprilie 1517 a avut loc în casa lui Ammonius, la Westminster, ceremonia care îl dezlega definitiv pe Erasm de constrangerile care îl înăbușiseră încă din tinerețe. Era liber.

Din toate părțile au venit atunci, una după alta, invitații sau momeli.² Mountjoy și Wolsey i-au vorbit despre înalte demnități ecleziastice în Anglia. Budaeus a continuat să stăruie să se mute în Franța. Cardinalul Ximenes³ a vrut să-l atragă în Spania și să-l numească la Universitatea din Alcalá. Ducele

¹ A. 552, 566.

² A. 582.6, 559.

³ *Francisco Ximenes* (ortogr. actuală: *Jiménez*) de Cisneros (1437–1517), confesorul reginei Isabel Catolica; arhiepiscop de Toledo (1495); a întemeiat (1500) Universitatea din Alcalá; cardinal; a promovat întocmirea *Bibliei poliglote* (n.tr.).

Saxoniei i-a oferit o catedră la Lipsa. Willibald Pirkheimer i-a zugrăvit în termeni elogioși avantajele orașului liber imperial Nürnberg. Erasm, supraîncărcat din nou, între timp, cu diverse îndatoriri, ca autor și ca îngrijitor de ediții, a procedat așa cum îi era obiceiul: n-a refuzat categoric nimic, dar nici n-a acceptat nimic. Voia totdeauna să-și păstreze toate corzile pe arc. În primăvara anului 1517 însoțește curtea tânărului Carol, care se pregătește să plece, din Țările-de-Jos, în Spania. Erasm ar fi putut să-l urmeze pe Carol cu perspective strălucite. Dar a refuzat. O călătorie în Spania ar fi însemnat pentru el o întrerupere de lungă durată a contactului direct cu marile centre ale artei tiparului, Basel, Louvain, Strasbourg, Paris, și ar mai fi însemnat o aminare a operei vieții lui, spre care îl trăgea inima. Cînd suveranul a plecat, la începutul lui iulie, la Middelburg, ca să se îmbarce pentru Spania, Erasm a plecat spre Louvain.

Așadar, în cele din urmă, tot spre mediul academic, care îi era, în multe privințe, antipatic. Unde ar fi urmat să aibă obligații didactice. Unde tinerii latiniști ar fi alergat după el, ca să le corecteze poeziile și scrisorile. Unde toți teologii aceia în care nu putea avea încredere, i-ar fi supravegheat fiecare mișcare.¹ Dar n-avea de gînd să stea decît vreo cîteva luni. „Ne-am mutat la Louvain, îi scrie el arhiepiscopului de Canterbury², pînă cînd ne vom lămuri ce localitate de domiciliu este mai nimerită pentru bătrînețe, care bate la ușă.”

Avea să stea însă patru ani (1517–1521) la Louvain. Viața lui era acum mai puțin agitată, dar mai mult datorită împrejurărilor exterioare, decît

¹ A. 475.15 ss.

² A. 596, 527.25, 694.13.

unui calm interior. În toți acești ani a continuat să chibzuiască dacă să plece în Anglia, în Germania, în Franța, pentru ca să găsească în sfârșit situația strălucită pe care o rivnise o viață întreagă și pe care nu putuse sau nu voise niciodată să pună mina.

Anii 1516—1518 pot fi numiți punctul culminant al carierei lui Erasm. În epoca aceasta răsună în jurul lui ca un fel de cor de aclamații. Spiritele sînt în așteptarea a ceva măreț, iar ochii se îndreaptă tot mai mult, mereu mai mult, spre Erasm: el va fi omul! La Bruxelles, numeroși spanioli, italieni și germani fac coadă la ușa lui, ca să poată vorbi cu el; mai ales pe spanioli, cu morga lor exagerată, îi găsește plicticoși.¹ Dar manifestarea cea mai exuberantă erau elogiile cu care îl salutau în scrisorile lor umanistii germani. Aceste elogiuri începuseră încă din timpul primei sale călătorii la Basel, în 1514. „Marele rotterdamez, podoaba Germaniei, podoaba lumii“, erau încă cele mai simple. Recepțiile la primării, vinașurile oferite ca daruri de onoare, mesele — deveniseră lucruri obișnuite pentru el. Nimeni nu se exprimă atît de hiperbolic ca juristul Ulrich Zasius, din Freiburg.² „Sînt arătat cu degetul, — susține el, — ca fiind omul care a primit o scrisoare de la Erasm!“ „Erou de trei ori sublim, o, tu, mărește Jupiter!“ e un omagiu care nu-l costă nimic. „Elvețienii, scrie Zwingli în 1516, socotesc că gloria supremă este de a-l fi văzut pe Erasm.“³ „Nu mai știu și nu mai predau nimic altceva decît Erasm“, scrie Wolfgang Capito.⁴ Ulrich von Hutten și Hein-

¹ A. 545.15.

² A. 303.13, 304.1, 310.1.13.31, 317, 319.

³ A. 401.

⁴ A. 459.

rich Glareanus se consideră, amindoi, alături de Erasm, ca Alcibiade alături de Socrate.¹ Ludwig Ber, un reputat teolog din Basel, îi oferă tot ce poate da.² Iar Beatus Rhenanus i-a închinat o viață de profundă admirație și de devotată afecțiune, ceea ce e mult mai de preț decît toate elogiile sfărtoare. În acest entuziasm german pentru Erasm se ascunde un element de exaltare națională: este starea de spirit peste care foarte curînd va cădea trăznetul cuvîntului lui Luther.

Dar și celelalte națiuni s-au alăturat elogiilor acestora, deși ceva mai tîrziu și pe un ton ceva mai sobru. Colet și Tunstall îi făgăduiesc nemurirea, Étienne Poncher îl consideră superior celor mai celebri umanisti italieni, Germain de Brie declară că erudiții francezi nu mai citesc nimic altceva decît operele lui Erasm, iar Budaeus că în numele lui Erasm răsună ecoul întregii creștinătăți occidentale³.

Creșterea faimei lui s-a manifestat în tot felul de fenomene secundare: aproape în fiecare an se răspîndea zvonul că Erasm a murit, „zvon răspîndit cu răutate“, este de părere chiar el⁴. Apoi, i se atribuie fel de fel de scrieri, cu care nu are nici în clin, nici în mîneacă, printre altele *Epistolae obscurorum virorum*. Primea tot felul de daruri, uneori ciudate, și numeroase invitații, de care nu mai știa cum să scape.⁵

Dar mai ales corespondența lui luase proporții nemăsurate. Trecuse de mult vremea în care îl

¹ A. 365 și 463.

² A. 582.

³ A. 423.47, 663.111, 569.87.215, 810.302.

⁴ A. 868.18, 854, 1518.

A. nr. IV, intr. vol. I, p. 56, 143, p. 118, 581.13.

rugase pe More să-i facă rost de corespondenți.¹ Acum veneau scrisori cu duimul, din toate părțile, implorînd un răspuns. Un fost elev se plînge — cu ochii plini de lacrimi, așa susține — că nu poate arăta nici o singură scrisorică a lui Erasm.² Unii erudiți căutau, umili, o recomandatie din partea vreunui prieten al lui Erasm, înainte de a îndrăzni să-i scrie.³ Erasm era, în această privință, de o eroică bunăvoință, și încerca să răspundă, cît putea, cu toate că era inundat zilnic de atîtea scrisori, că aproape nu mai avea timp nici să le citească. „Dacă nu răspund, par necioplît“, zice Erasm, și necioplît nu voia cu nici un preț să pară.⁴

Trebuie să ne dăm seama că genul epistolar, în vremea aceea, ocupa întrucîtva locul pe care îl ocupă azi ziarul, sau mai bine: revista literară lunară, care s-a născut, aproape direct, din corespondența dintre erudiți. Era o artă, ca în Antichitate, care a fost imitată în acest domeniu mai bine, poate, și cu mai mare profit decît în oricare altul. Încă de cînd se afla la Paris, dinainte de 1500, Erasm descrisese această artă în tratatul *De conscribendis epistolis*⁵, care avea să apară tipărit în 1522. Scrisorile se scriau de obicei pentru un cerc mai larg, cu gîndul la o viitoare publicare, sau în orice caz cu conștiința că destinatarul va da și altora scrisoarea ca s-o citească. O scrisoare latinească frumoasă era un giuvaier rîvnit de ambii corespondenți. Erasm îi scrie lui Budaeus: „Tunstall a devorat scrisoarea ce mi-ai trimis și a recitit-o de cel

puțin trei-patru ori; am fost nevoit să i-o smulg literalmente din mină.“¹

Din nefericire, soarta nu ținea întotdeauna seama de intențiile autorului scrisorii, cu privire la caracterul ei public, semi-public sau strict secret. Adeseori, o scrisoare trecea prin tot felul de mîini înainte de a ajunge la destinatar, așa cum se întîmplase cu scrisoarea lui Servatius către Erasm, în 1514.² „Fii atent cu scrisorile — scrie el în repetate rînduri — sîntem pîndiți de oameni care abia așteaptă să le intercepteze.“³ Totuși, el însuși, din pricina grabei care îl caracterizează, e adesea foarte neatenț la ceea ce scrie. Încă din tinerețe și-a păstrat cu îngrijire scrisorile, ceea ce, firește, nu l-a împiedicat ca, din pricina vieții lui nestatornice, să piardă multe din ele.⁴ Publicarea lor, prin natura lucrurilor, nu depindea de el. Încă în 1509, un prieten îi trimisese un volumaș manuscris, alcătuit din scrisori ale lui (ale lui Erasm), pe care îl cumpărase la Roma.⁵ Erasm l-a ars pe loc. Din 1515 a luat chiar el în mină publicarea scrisorilor sale: la început numai cîteva, mai importante, apoi, în 1516, o selecție de scrisori primite de el de la prieteni, apoi culegeri din ce în ce mai mari, pînă cînd, spre sfîrșitul vieții, apărea aproape în fiecare an cîte un nou volumaș. În comerțul de cărți, aproape că nu exista un articol atît de căutat ca scrisorile lui Erasm. Și nu e de mirare. Erau modele de stil latinesc, de bun gust, de exprimare spirituală și de erudiție elegantă.

¹ A. 114.11.

² A. 503.

³ A. 810.450.

⁴ A. 873, 948.236, 952.13, 983.2, 944.25.

⁵ A. 71.

¹ A. 531.11.

² A. 719.9.

³ A. 931.5, 934.4.

⁴ A. 186, 655, 896, 906.568, 1206, vol. I, app. VII, p. 593.

⁵ A. 216.

Genul epistolar avea și un element hibrid. Caracterul pe jumătate particular, pe jumătate public, al scrisorilor, făcea ca ele să devină adeseori mai mult sau mai puțin compromițătoare. Ceea ce se putea spune unui prieten între patru ochi, jignea, poate, dacă scrisoarea era citită de mai multe persoane. Erasm, care nu-și dădea seama niciodată cit de jignitor se exprima, provoca mereu neînțelegeri și ranchiune. Moravurile, ca să spunem așa, nu se adaptaseră încă la noua artă a tiparului, care făcea să sporească înmiit publicitatea cuvintului scris. Abia cu timpul s-a ajuns, sub influența tiparului, să se facă distincția între cuvântul public, destinat teascului, și cel particular, care rămâne doar scris și nu e citit decât de o anumită persoană destinatară.

Între timp, o dată cu creșterea faimei lui Erasm, sporise și prestigiul scrierilor lui mai vechi. Marele succes al lui *Enchiridion militis christiani* începuse, de fapt, abia pe la 1515, când vremurile erau cu mult mai coapte pentru înțelegerea lucrării, decât cu unsprezece ani în urmă. „*Moria* e considerată înțelepciunea supremă”, îi scrie John Watson în 1516.¹ În același an întâlnim pentru prima dată cuvântul care dovedește, mai bine ca orice, că Erasm devenise un centru și o autoritate: *erasmiani*. Așa își spun prietenii săi germani, prin gura lui Johannes Sapidus.² La un an și mai bine după aceea, doctorul Johannes Eck³ folosește același cuvânt, deocamdată într-un sens destul de binevoitor, ca termen de uz curent: „Toți erudiții din Germania sînt erasmieni”,

¹ A. 450.15.

² A. 399.12.

³ *Johannes Maier Eck* (1486—1543), teolog catolic german (n.tr.).

zice el.¹ Lui Erasm nu-i place cuvîntul. „Nu gădesc în mine însumi nimic, răspunde el, care să facă pe cineva să dorească a fi un «*erasmicus*», și urăsc toate denumirile de partizani. Ai lui Cristos sîntem cu toții și numai întru slava Lui ne străduim, fiecare cu ce-i revine.”² Totuși, știe foarte bine că acum lozinca este: pentru el sau împotriva lui.³ Pe nesimțite, din strălucitul latinist și din omul cu mintea limpede din tinerețe, devenise o autoritate mondială în problemele intelectuale. În curînd avea să simtă că e creierul, inima și conștiința epocii sale. Nu era exclus chiar să i se pară că are chemarea de a rosti marele cuvînt izbăvitor, sau poate că-l și rostise. Încrederea într-o izbîndă ușoară a cunoașterii pure și a blîndeței creștine într-un viitor apropiat se face simțită în prefața la ediția lui Erasm a *Noului Testament*.

Cît de luminos mai arăta încă viitorul în acei ani! Sub pana lui Erasm revine în această perioadă, în repetate rînduri, motivul voios al unui ev de aur, gata să înceapă.⁴ Pacea veșnică bate la ușă. Cei mai mari suverani ai creștinătății, Francisc I al Franței, Carol I al Spaniei, Henric al VIII-lea al Angliei și împăratul Maximilian, au asigurat pacea prin cele mai solide legăminte. Dreptatea și evlavia creștină vor înflori, împreună cu literatura pură și cu științele renăscute. Ca la un semn convenit, mințile renumite conspiră pentru a reface cultura cea mai înaltă. Putem să felicităm evul, pentru că va fi de aur.⁵

¹ A. 769.24.33.93.

² A. 844.169.

³ A. 876.10.

⁴ A. 384.33, 428, 533, 534.61.

⁵ A. 541.29 ss, 542, 566.34, 642.6, 643, 862, 966.39, 967.36.

Nu se aud multă vreme aceste accente din partea lui Erasm: încă o dată, ultimul, în 1519; după aceea, visul de fericire universală face loc tînguiri obișnuite despre ticăloșia vremurilor, tînguire pe care o repetă aproape toți.

XII

Spiritul lui Erasm. I.

Înclinațiile etice și estetice. Aversiunea față de ceea ce este irațional, fără sens și complicat. Viziunea Antichității, iluminată de credința creștină. Renașterea vechilor *bonae litterae*. Idealul unei vieți de armonie nobilă și de înțelepciune fericită. Simțul pentru ceea ce este decent și lin. — Spiritul lui nu este nici filozofic, nici istoric, ci filologic și moralist. Libertate, claritate, puritate, simplitate. Încredere în fire. Idei educative și sociale.

Datorită cărui fapt a ajuns Erasm omul de la care contemporanii așteptau mîntuirea, omul la buzele căruia se uitau cu înfrigurare, ca să prindă cuvîntul izbăvitor? Erasm era pentru ei omul care aduce o nouă libertate a spiritului, o nouă claritate, puritate și simplitate a cunoașterii, o nouă armonie de viață rațională, sănătoasă și bună; era pentru ei ca un fel de păstrător al unei comori necunoscute, abia descoperite, pe care nu are decît s-o deschidă și s-o împartă.

Să încercăm acum să sondăm ceva mai adînc acest spirit al marelui rotterdamez.

Atitudinea negativă a spiritului lui Erasm ar putea fi definită ca o aversiune sinceră față de tot ceea ce e nerațional, lipsit de gust, complicat sau pur formal. Creșterea nestînjinită a culturii medievale umpluse și supraîncărcase lumea ideilor cu o povară de reprezentări și noțiuni, de metode și tradiții, care erau mai degrabă doar zgura spiritului. De cîte ori se gîndește la acele manuale super-ridicole, din care, în tinerețea lui, se mai învăța lati-

nește¹, se trezește în el vechea aversiune și le blestemă: *Mammetrectus Brachylogus, Ebrardus* și cum le mai zice — un morman de vechituri, bune de aruncat la gunoi. Dar această aversiune față de tot ceea ce și-a trăit traiul, față de tot ceea ce a devenit inutil și fără rost, mergea mult mai departe. Erasm vedea că societatea și mai ales viața religioasă era plină de practici, ceremonii, convenții și reprezentări, care jigneau inteligența și dăunau virtuții și evlaviei, în loc să le promoveze. Nu le respinge în bloc și în întregime. Ceea ce îi repugnă este numai faptul că foarte des uzanțele sint practicate fără a fi înțelese și fără un sentiment adevărat. Dar pentru mintea lui — atît de hipersensibilă cînd este vorba de latura stupidă și ridicolă a lucrurilor, și care tindește în mod atît de rafinat după un decor elevat și după o demnitate interioară — întreaga lume a ceremoniilor și tradițiilor apare ca o comedie inutilă, ba chiar dăunătoare, a prostiei și venalității omenești. Și, ca intelectualist ce este, cu disprețul lui pentru ignoranță, nu prea își dă seama de toată cucernicia exprimată și neformulată care s-ar putea ascunde în această practică religioasă.

Prin tratatele, scrisorile și mai ales Colocviile lui, trece fără încetare, ca și cum am vedea o galerie cu tablouri de Bruegel, convoiul călugărilor ignoranți și lacomi, care, simulînd sfîntenia și utilizînd șarlatanismul, îi jupoae pe cei creduli, slujind numai propria lor burtă. Ca motiv constant (așa cum întîlnim multe la Erasm), revine tot mereu ironizarea cunoscutei superstiții că-ți izbăvești sufletul dacă mori în rasă franciscană sau dominicană.²

¹ Cu privire la acele manuale, v.: Allen, *The Age of Erasmus*, capitolul I.

² De ex.: Coll. LB. I, 633 B, 858 A, 870 D, Ratio LB. V. 136 D, *Lingua* LB. IV, 716 C.

Posturile, rugăciunile prescrise, respectarea unor zile de odihnă — toate acestea nu trebuie neglijate în întregime, dar nu e pe placul lui Dumnezeu să le considerăm ca temei al încrederii în El, uitînd de milostenie.¹ Tot așa și cu spovedania, cu indulgența, cu fel de fel de formule de binecuvîntare. Pelerinajele n-au nici o valoare. Cultul sfinților și al moaștelor lor este plin de superstiție, rătăcire și bigotism. Poporul crede că ești ferit de nenorociri o zi întreagă, doar dacă de dimineață ai privit un portret pictat al sfîntului Cristofor. „Sărutăm încălțările sfinților și giulgiurile lor murdare, și nu ne sinchisim de moaștele lor cele mai sacre și mai eficace: cărțile lor.“²

Aversiunea lui Erasm față de ceea ce părea, în vremea lui, învechit și răsuflat, mergea încă și mai departe. Verdictul lui lovea întregul sistem de gîndire al teologiei și filozofiei medievale. În procedeul silogistic nu vedea decît chițibușărie și ingeniozitate. Tot ce era symbolism și alegorie, îi rămăsese, în fond, străin și indiferent, cu toate că uneori s-a aventurat și el în domeniul alegoriilor. Pentru mistică n-a fost predispus niciodată.

Ceea ce îl face inapt de a o prețui sint atît deficiențele propriiei sale minți, cit și însușirile sistemului pe care îl repudia. Împotriva abuzului de ceremonii și practici, împotriva superstiției și bigotismului, mintea lui triumfează lesne, fie că în luptă e însoțit de o nobilă indignare, ca în *Enchiridion*, fie de o ironie mușcătoare, ca în *Colloquia*. Dar acolo unde respinge în bloc întreaga teologie scolastică, poziția lui e mai slabă, pentru că nici n-a analizat-o,

¹ Moria, p. 40, 79; Coll. LB: I, 640 AB; *Exomologesis* LB. V, 161 E, A 916.119, Ratio LB. V, 89 AB.

² A. 396.64.

nici n-a înțeles-o, și deci nu e pe deplin îndreptățit să vorbească despre ea așa cum vorbește: cu o ironie plină de orgoliu. Îi venea ușor să vorbească tot timpul de sus despre teologii conservatori ai vremii lui, numindu-i „magistri nostri“, dar asta nu constituia o răsturnare a punctului lor de vedere. Ironia era o armă primejdioasă. Ea îi lovea, fără voia ironistului, și pe cei buni, odată cu cei răi, ataca persoanele odată cu problema, și jignea fără să îndrepte. Individualistul Erasm n-a înțeles nicio dată ce înseamnă să minjești onoarea unei funcții, a unui ordin sau a unei instituții. Mai ales când acea instituție era cea mai sacră din toate: însăși Biserica.

Erasm nu mai avea o concepție pur catolică despre Biserică. În acel glorios edificiu al culturii creștine medievale, cu ideea lui mistică fundamentală, cu alcătuirea lui ierarhică strictă, cu simetria lui splendid articulată, el nu mai vedea aproape nimic altceva decât excesul de detalii și de ornamente de fațadă. În locul unei lumi circumscrise de Biserică, așa cum o zugrăviseră sfintul Toma d'Aquino și Dante, după viziunile lor, Erasm vedea o altă lume, plină de încântare și de elevație, în care voia să-i introducă pe contemporanii săi.

Era lumea Antichității, dar iluminată pe dinăuntru de credința creștină. Era o lume cum nu mai existase până atunci. Pentru că din realitatea istorică, pe care o cunoscuse epoca lui Constantin și a marilor părinți ai Bisericii — cea a latinismului în curs de prăbușire și a elenismului în curs de estompere, a barbariei apropiate și a bizantinismului apropiat — nu avea nimic. Lumea din mintea lui Erasm era o combinație a clasicismului pur (ceea ce, pentru el, însemna: Cicero, Horațiu, Plutarh, întrucât epoca de înflorire a spiritului elen

îi rămăsese încă, de fapt, străină) cu cel mai pur creștinism biblic. Putea rezulta ceva unitar? Nu prea. În mintea lui Erasm, lumina cade — așa cum am schițat noi acest lucru și când am prezentat istoria carierei lui — alternativ: ba pe latura păgino-antică, ba pe cea creștină. Dar urzeala, în țesătura minții lui, e creștină; clasicismul nu-i servește decât ca formă, iar din Antichitate nu alege decât acele elemente care, ca tendință etică, se acordă cu idealul său creștin.

Și de aceea Erasm, deși vine după un secol de umanism anterior, este totuși nou și fertil pentru timpul său. Legătura dintre Antichitate și spiritul creștin, pe care îl avusese în vedere părintele umanismului, Petrarca, dar pe care succesorii lui, vrăjiți de irezistibila splendoare a frumuseții formelor în Antichitate, o pierduseră iarăși din vedere, a reactualizat-o Erasm.

Ce au însemnat pentru Erasm latinitatea pură și spiritul clasic, nu mai putem simți acum, pentru că aceste noțiuni nu înseamnă pentru noi, ca pentru el, o cucerire anevoioasă și un triumf măreț. Ca să simțim acest lucru, ar trebui să sorbim, într-o școală severă, ura împotriva barbariei, ură care i-a inspirat lui Erasm, încă din primii ani ai activității lui scriitoricești, lucrarea *Antibarbari*. Cuvântul injurios pentru tot ceea ce e învechit și necivilizat a început să fie acesta: gotic, goți.¹ Termenul „barbarie“ cuprindea, pentru Erasm, o bună parte din ceea ce prețuim cel mai mult în spiritul medieval. În mintea lui Erasm se instalase o concepție dualistă, împinsă foarte departe, despre o luptă între cultura veche și cea nouă. La susținătorii tradiției nu vedea

¹ A. 58.55, 396, 182.79, *De Pronuntiatione*, LB. I, 924 D, 925 DE, LB. X, 1706 C.

decît obscurantism, conservatorism și ignoranță față de *bonae litterae*, adică de cauza cea bună, pentru care luptau el și ai lui. *Bonae litterae* nu se poate traduce. Înseamnă întreaga literatură, știință și cultură clasică, privite ca o cunoaștere sănătoasă și salutară, în opoziție cu gândirea medievală. Literatura a păstrat încă multă vreme în Țările-de-Jos acest sens larg, umanist; abia în secolul al XIX-lea semnificația a fost limitată aproape numai la cea de beletristică.

Cu privire la apariția acelei civilizații superioare, Erasm are aproximativ concepția care a continuat să domine istoria Renașterii. Fusese o înviere, începută cu două-trei sute de ani înainte de vremea lui și la care luaseră parte, alături de literatură, toate artele plastice. Pe lingă cuvintele „restitutio, reflorescentia“, apare adesea din pana lui și cuvîntul „renascentia“¹. „Lumea își vine în fire, ca trezită dintr-un somn adînc. Dar mai sînt unii care se împotrivesc cu încăpăținare, agățîndu-se convulsiv, cu minile și cu picioarele, de vechea lor ignoranță. Se tem că, dacă *bonae litterae* vor renaște și lumea va deveni mai înțeleaptă, se va constata că ei n-au știut nimic.“² Ei nu știu cît de evlavioși au putut fi cei vechi, cîtă sfîntenie e în Socrate, Virgiliu și Horațiu, sau în *Moralia* lui Plutarh, cît este de bogată istoria Antichității în exemple de indulgență și de adevărată virtute. Nu trebuie numit profan ceea ce e plin de evlavie și îndeamnă la purtare morală. Nu există o mai demnă doctrină de viață decît cea expusă de Cicero în *De Senectute*.³

¹ A. 23.1, 117.26, 182.7, 967, 126, 337.328, 996.10.

² A. 337.327.

³ A. nr. I, vol. I, p. 8.30, *Coll.*, *Convivium religiosum*, LB. I, 672.

Pentru a înțelege spiritul lui Erasm și farmecul pe care îl exercita asupra contemporanilor săi, cel mai bun lucru e să pornim de la idealul de viață pe care îl vedea în fața ochilor ca pe un vis frumos. Nu este numai al lui. Întreaga Renaștere a avut această dorință: o conversație liniștită, voioasă și totuși serioasă, între prieteni buni și înțelepți, în răcoarea unei case sau la umbra unor copaci. Seninătate și armonie. Întreaga epocă tinjește după o împlinire în simplitate, dreptate, adevăr și natură. Imaginația oamenilor epocii este în permanență îmbibată cu esența Antichității, cu toate că în fond e mult mai aproape de idealurile medievale decît își dădeau ei înșiși seama. În cercul familiei Medici, idealul se concretizează în idila de la vila Careggi; la Rabelais se întrupează în fantezia cu abația Thélème; răsună în *Utopia* lui More și în eseurile lui Montaigne. În scrierile lui Erasm, această dorință ideală revine mereu, în forma unei plimbări cu prieteni, urmată de o masă într-o casă de țară. O găsim ca tablou introductiv în *Antibarbari*, în numeroasele descrieri ale meselor luate cu Colet și în numeroasele *Convivia* din *Colocvii*.¹ Mai ales în *Convivium religiosum* și-a înfățișat Erasm visul în mod amănunțit. Ar merita osteneala să se compare acea reprezentare a casei de țară ideale, pe de o parte cu Thélème, iar pe de alta cu proiectul fantastic al unei grădini de agrement, descrise de Bernard Palissy². *Hofwijck* este un adevărat vlăstar al dorinței lui Erasm. Căsuțele de țară și pavilioanele de agrement din Holanda, în care caracterul național și-a găsit expres-

¹ A. 588, 47.76, 1211.323.310.98.135, 61.35.116, *Coll.* LB. I, 818, 759, 720, 659, 672, 847.

² Bernard Palissy (1510?—1590?), pictor pe sticlă, scriitor și savant francez (n.tr.).

sia cea mai vie, sînt împliniri ale unui ideal pur erasmian. „Căsuța mea simplă de la țară,—zice amfitrionul din *Convivium religiosum*,—este pentru mine un cuibușor mai plăcut decît orice palat, și dacă e rege cel ce trăiește liber, după voia lui, atunci cu siguranță că sînt rege aici.“

Adevărata plăcere de viață o dă numai virtutea și evlavia. Dacă cei ce duc o viață plăcută sînt epicurieni, atunci, cu adevărat, nimeni nu e mai epicurian decît cel ce trăiește în sfințenie și cucernicie.¹

Idealul bucuriei de a trăi este și el complet idilic, în măsura în care pretinde o detașare de cele pămîntesti și o disprețuire a tot ce e impur. Erasm vorbește tot timpul cu dispreț despre comerț, drept și politică.² E o prostie să te interesezi de tot ce se întîmplă în lume și să faci caz că ești la curent cu piața, cu planurile regelui Angliei, cu știrile sosite de la Roma, cu situația din Danemarca.³ Moșneagul cuminte din *Colloquium senile*⁴ are o funcție onorifică ușoară și e de o mediocritate care îl pune la adăpost; nu judecă pe nimeni și nimic și le zîmbește tuturor. Liniștea personală, în mijlocul cărților, e lucrul cel mai vrednic a fi rîvnit.

La marginea acestui ideal de seninătate și armonie înfloresc o serie de valori estetice, ca simțul lui Erasm pentru decör, nevoia lui intensă de politețe prietenească, gustul lui pentru primirile discrete și amabile, pentru manierele corecte, dar nu rigide. Foarte aproape de toate acestea se află cîteva din înclinațiile sale intelectuale. Urăște violența și extra-

vaganța. De aceea îi displac corurile tragediei antice.¹ Meritele propriilor sale poezii rezidă, după părerea sa, în faptul că evită emoțiile; sînt lipsite cu totul de patos; „în ele nu e nici o furtună, nici un torent care să se reverse peste maluri și absolut nici o exagerare (δεδυνωσις). Sînt foarte sobre în ceea ce privește cuvintele. Poeziile mele preferă să rămînă în cadrul măsurii, decît s-o înfrîngă; preferă să navigheze pe lingă coastă, decît să se aventureze în larg.“² În altă parte spune³: „Întotdeauna mi-a plăcut îndeosebi orice poezie care nu se depărtează prea mult de proză și anume de proza cea mai bună. După cum Philoxenus socoate că cei mai gustoși pești sînt cei care nu sînt pești adevărați, iar cea mai apetisantă carne, cea care nu e carne, cea mai plăcută călătorie pe apă, cea de-a lungul țărmlui, iar cea mai frumoasă plimbare, cea de pe malul apei, tot așa și mie îmi face o deosebită plăcere o poezie retorică și o cuvîntare poetică, așa încît în poezie savurez proza și vice-versa.“ Aici vorbește omul jumătăților de tonuri, al nuanței, al cuvîntului niciodată rostit în întregime. Și continuă: „Lucrul căutat în depărtare poate să placă altora; mie mi se pare că principalul este ca modul de exprimare să ni-l extragem chiar din subiect și să ne străduim să scoatem în evidență nu atît deșteptăciunea noastră, cît mai ales subiectul.“ Acesta e realistul.

Din această concepție decurge incomparabila sa claritate, atît de simplă, excepționala clasificare și expunere a argumentării sale. Totuși, ea este și cauza naivității sale, a lipsei sale de adîncime și

¹ *Coll. Epicureus* LB. I, 888 C., cf. 882 C.

² A. 61.44.86, 37.135, 785.11, 715.27, 999.146.

³ *Ench.* LB. V, 44 A.

⁴ *Coll.* LB. I, 733 F.

¹ A. 208.25.

² A. 113.24.

³ A. 283.94.

aproximității sale caracteristice. Mașina merge la el prea plat. În nesfârșitele apologii din ultimii ani ai vieții sale, îi vin mereu în minte noi întorsături de frază, noi argumente, noi pasaje sau citate doveditoare, pentru a-și susține ideea. Laudă laconismul¹, dar nu-l aplică niciodată. Erasm nu făurește niciodată o sentință care, rotunjită și concisă, să se prefacă în proverb și astfel să rămână în viață. Nu există nici un citat din Erasm în circulație. Colecționarul de *Adagia* n-a creat el însuși nici un adagiu nou.

Activitatea nimerită pentru o minte ca a lui era parafrizarea: „să umplu goluri, să netezesc treacherile abrupte, să descurc ceea ce e încurcat, să simplific ceea ce e complicat, să deschii nasturii, să luminez ceea ce e obscur.”² El însuși privea toate acestea drept comentarii.³ Să netezească, să desfășoare, e o muncă pe măsura lui. E caracteristic și absolut de înțeles că, parafrazind tot Noul Testament, a lăsat de o parte Apocalipsa.

Spiritul lui Erasm nu era nici filozofic, nici istoric. Nu avea predispoziția de a diferenția precis noțiunile și nici de a sesiza marile corelații mondiale în acele viziuni istorice largi, în care chiar amănuntele, cu multitudinea și varietatea lor, alcătuiesc imaginea generală. Spiritul lui era, în cea mai deplină accepțiune a cuvântului, filologic. Iubește limbajul, expresia, vorbirea însăși; le lasă să-i treacă prin mîini, așa cum un cunoscător pune să scriească la soare niște vechi țesături prețioase, și savurează perfecțiunea lor. Dar numai cu acest spirit filologic n-ar fi cucerit și captivat lumea. Spiritul lui era în

¹ *De Copia* LB. I, 109.

² A. 710.26.

³ A. 1255.39, 1342.927.

același timp și foarte etic; această combinație i-a conferit măreția.

La baza spiritului lui Erasm se află o puternică năzuință spre libertate, claritate, puritate, simplitate și liniște. Este un ideal de viață foarte vechi, căruia el, cu bogățiile spiritului său, îi dă un conținut nou. Fără libertate, viața nu e viață¹, și nu există libertate, fără liniște. Obiceiul lui, de a nu se declara niciodată cu totul pentru sau contra unui anumit punct de vedere provine dintr-o nevoie imperioasă de independență completă. Orice angajament, fie și vremelnic, este resimțit de Erasm ca o cătușă. Un personaj din *Colloquia* — în care înfățișează atît de des, în mod spontan, propriile sale idealuri de viață — declară că e hotărît ca nici să se căsătorească, nici să se dedice vieții ecleziastice sau monahale, nici să contracteze vreun angajament de care să nu se mai poată dezlega ulterior, cel puțin pînă nu se va cunoaște perfect pe sine însuși. „Cînd va fi asta? Poate niciodată.”² „Nimic nu mă face atît de fericit ca faptul că nu m-am alăturat niciodată nici unui partid” — zice Erasm spre sfîrșitul vieții.³

Libertatea trebuie să fie în primul rînd spirituală. „Omul cuminte deosebește toate, dar el însuși nu e deosebit de nimeni”, sună cuvîntul sfîntului apostol Pavel. La ce are nevoie de precepte cel ce din proprie inițiativă săvîrșește lucruri mai bune decît ar cere legile omenești? Ce înfumurare, să legi prin anumite rînduiri un om care, în mod vădit, e călăuzit de suflarea duhului dumnezeiesc!⁴

¹ A. 333.41.

² *Coll. Pietas puerilis*, LB.I, 652 E.

³ LB. X., 1593 DE.

⁴ *Coll. Conviv. relig.* LB. I, 678 C.

La Erasm găsim începutul aceluia optimism care îl sokoate pe omul cinstit ca fiind destul de bun ca să acţioneze fără forme şi reguli fixe. Ca şi în *Utopia* lui More şi la Rabelais, a început să se audă şi la Erasm încrederea în natură, care l-a creat pe om sănătos şi pe care el, dacă e pătruns de credinţă şi de frica lui Dumnezeu, trebuie s-o urmeze.

Pe această linie, a încrederii în firesc şi a năzuinţei spre simplu şi raţional, se află ideile pedagogice şi sociale ale lui Erasm. Aici a luat-o cu mult înaintea vremii sale. Ar fi extrem de interesant de vorbit mai amănunţit despre idealurile pedagogice ale lui Erasm.¹ Ele sînt aproape complet cele ale secolului al XVIII-lea. Copilul trebuie să înveţe jucîndu-se, cu obiectele cele mai plăcute minţii lui, cu poze. Greşelile să i le îndreptăm cu blindeţe. Învăţătorul care bate şi injură îi face oroare lui Erasm; funcţia de învăţător, în sine, este pentru el sacră şi venerabilă. Educaţia trebuie începută numaidecît după naştere. Probabil că Erasm pune, aici ca şi aiurea, prea mare preţ pe clasicitate: prietenul Pieter Gilles trebuie să sădească în fecioraşul lui în vîrstă de doi anişori sămînţa limbilor vechi, aşa încît acesta să-şi poată saluta tatăl, blîguind drăgălaş, pe greceşte şi pe latineşte. Dar cită blindeţe şi cită seninătate radiază din tot ce spune Erasm despre învăţămînt şi despre educaţie!

Acelaşi lucru se poate afirma şi despre vederile lui în legătură cu căsătoria şi cu femeia. În problema relaţiilor sexuale ţine, cu toată convingerea, parte femeii. În concepţia lui cu privire la poziţia fetei

şi a femeii se află o mare cantitate de duioşie şi de simţămintele delicate. Puţine figuri din *Colloquia* sînt zugrăvite cu atîta simpatie ca fata cu logodnicul şi femeia învăţată care duce o conversaţie spirituală cu abatele. Idealul lui Erasm cu privire la căsnicie este net social şi igienic. Să zămislim copii pentru stat şi pentru Cristos, zice logodnicul, iar copiii să moştenească de la părinţii lor cinstiţi însuşirea lor bună, şi să vadă în casă exemplul bun, care să le devină călăuză. Erasm revine tot mereu la datoria mamei, de a-şi alăpta ea singură copiii. Arată cum trebuie să fie rinduită casa: simplu şi curat; aprofundează problema îmbrăcămînţii practice a copiilor. Cine a luat, încă în vremea lui, aşa cum a luat el, apărarea fetei decăzute şi a femeii care s-a prostituat de nevoie? ¹ Cine a văzut atît de limpede ca el primejdia socială a căsătoriilor celor bolnavi de noua plagă a Europei, sifilisul, faţă de care Erasm resimţea o repulsie violentă? ² Ar fi vrut ca asemenea căsătorii să fie declarate numaidecît de către papă ca desfăcute. Erasm nu e de acord cu doctrina socială comodă, atît de curentă, încă, în literatura vremii, conform căreia întreaga vină, în caz de adulter şi de desfriş, îi revine femeii. „La sălbatici, care trăiesc în stare naturală, zice el, adulterul bărbaţilor este pedepsit, dar cel al femeilor este iertat.“ ³

Aici se observă numaidecît că Erasm, fie şi pe jumătate în glumă, cunoaşte povestea cu înclinarea firească spre virtute şi cu fericirea insularilor, care trăiesc în pielea goală, în stare de sălbăticie. Ea reapare, după scurt timp, la Montaigne şi este prelucrată de secolele următoare, care fac din ea o dogmă literară.

¹ *Decl. de pueris inst.*, LB. I, 490. *De Studio bon. lit.* LB. I, 520. *De Pronunt.* LB. I, 929, 917, 921, LB. I, 510.

A. 476, A. 298, 447, 941.16, 237.72, 364.23, 500.21, 175.55, LB. I, 361 AF, 362 A, V, 712, A. 1211.340.

² *Coll.*, LB. I, 808 C, *Ench.*, LB. V, 46 D etc.

³ *Coll. Conjugium impar*, LB. I, 818, *Inst. Matr. Christ.*, LB. V, 614.

⁴ *Coll. Franciscani*, LB. I, 743 B.

Spiritul lui Erasm. II.

Concepțiile intelectuale. Lumea este supraincercată cu păreri și forme. Adevărul trebuie să fie simplu. Înapoi spre izvoarele pure. Sfânta Scriptură în limbile originare. Umanismul biblic. Critica textului Sfintei Scripturi. Practica e mai presus de dogmă. — Talentul lui Erasm. Gustul lui pentru cuvinte și lucruri. Precizia. Perceperea amănuntelor. Un realism voalat. Nuanța. Impenetrabilitatea tileului celui mai profund al tuturor lucrurilor.

Simplitate, firesc, puritate și rațiune, iată care sînt, pentru Erasm, cerințele dominante, chiar cînd trecem de la concepțiile lui etice și estetice la punctul lui de vedere intelectual. De altfel, acesta din urmă nu se poate separa complet de cele dintîi.

„Lumea, — zice Erasm, — este supraincercată cu rînduiri omenesti, supraincercată cu opinii și dogme scolastice, supraincercată cu autoritatea tiranică a ordinelor, și datorită tuturor acestor poveri, forța învățaturii Evangheliei se moleșește. Ceea ce îi trebuie credinței este simplificare. Ce ar spune turcii despre credința noastră?“¹ „Erasm, îi scrie odată Colet, cărțile și știința nu duc niciîncotrova. De aceea, să părăsim drumurile ocolite și să mergem pe scurtătură spre adevăr.“²

Adevărul trebuie să fie simplu. „Limba adevărului este simplă, — zice Seneca; — foarte bine:

¹ A. 1033.120, 858.78.

² A. 593.15.

nimic nu e mai simplu, nici mai adevărat, decît Cristos.“¹ „Aș vrea, — spune el în altă parte², — ca simplul și neprihănitul Cristos să se întipărească adînc în sufletul oamenilor și socot că acest lucru se poate realiza cel mai bine filozofînd *chiar la izvoare*, slujindu-ne de cunoașterea de către noi a limbilor de bază.“

Aici apare o nouă lozincă: „înapoi la izvoare!“ Nu este o cerință pur intelectuală, filologică; este și o necesitate vitală etică și estetică. Tot ce e originar și pur, încă nenăpădit, nici trecut prin numeroase mîini, exercită un astfel de farmec. Pentru Erasm, este ca un măr cules de-a dreptul din pom.³ Să rechemi lumea la vechea simplitate a științei, s-o scoți din niște mlaștini tulburi și s-o duci înapoi spre vinele arteziene vii și cum nu se poate mai pure, spre acele extrem de limpezi izvoare ale învățaturii *Evangheliei*, aceasta este, după părerea lui, misiunea teologiei.⁴ Metafora cu apa limpede nu este aici lipsită de tîlc; ea trădează conținutul psihologic al principiului înflăcărat al lui Erasm.

„Cum se face, — exclamă el⁵, — că ne preocupă amănuntele atîtor sisteme filozofice răsuflăte și neglijăm să ne ducem chiar la izvoarele creștinismului?“ „În timp ce, dimpotrivă, această înțelepciune, care e atît de formidabilă, încît a făcut cîndva de rușine înțelepciunea întregii lumi, se poate extrage din cîteva cărți, puține la număr, ca dintr-un izvor limpede cum e cleștarul, cu mult mai puțină osteneală decît înțelepciunea lui Aristotel din atîtea cărți spinoase, și cu mult mai mult rod... Echipamentul

¹ *Ratio*, LB. V, 126 A.

² A. 541.141.

³ A. 373.163.

⁴ A. 1062.35 ss.

⁵ *Paraclesis*, LB. V, 138.

pentru această călătorie este simplu și la dispoziția tuturor. Această filozofie e accesibilă oricui. Cristos vrea ca tainele lui să aibă o răspindire cit mai largă cu putință. Aș dori ca toate femeiuștile să citească Evanghelia și epistolele sfântului apostol Pavel. Aceste texte să fie traduse în toate limbile! Din ele să cînte săteanul la coarnele plugului, din ele să-și extragă țesătorul cîntecele pe care să le fredoneze lingă război, iar călătorul, cu astfel de conversații să-și scurteze drumul... Acest soi de filozofie sălășluiește mai mult în felul de a fi al omului, decît în silogisme, e mai mult un mod de viață decît un punct de vedere, mai mult o inspirație decît o erudiție, mai mult o transformare decît un raționament... Ce este filozofia lui Cristos pe care el însuși o numește Renascentia, decît o reconsiderare a Naturii bine create?... În sfîrșit, cu toate că nimeni nu ne-a dăruit-o într-un chip atît de complet și de eficace, ca Iisus Cristos, se pot găsi și în cărțile păgîne multe lucruri care sînt în concordanță cu ea."

Aceasta este doctrina de viață a umanistului biblic. De cite ori vine vorba despre aceste lucruri, vocea lui Erasm răsună mai puternic decît oricînd. „Nu lăsați pe nimeni, — zice el în prefața notelor la *Noul Testament* ¹, — să ia în mînă această carte așa cum ar lua *Noctes atticae* ale lui Gellius ² sau miscelaneele lui Politianus ³... Noi toți ne aflăm în mijlocul unor lucruri sacre; aici nu e cazul să recurgem la elocvență; pentru a impune aceste lucruri atenției lumii, nu există mijloc mai bun decît simplitatea și puritatea; ar fi ridicol să vrem să etalăm aici

¹ A. 373.203.

² *Aulus Gellius* (130?—180); scriitor și grămatic latin (n.tr.).

³ *Agnolo Ambrogini*, zis *Il Poliziano* (1454—1494); umanist italian (n.tr.).

erudiție omenească și ar fi o impietate să facem caz de elocvență omenească." Dar el însuși n-a fost niciodată atît de elocvent ca tocmai aici.

Ceea ce îl înalță deasupra forței și înfocării lui obișnuite este faptul că aici el s-a angajat într-o luptă. În lupta pentru dreptul de a critica textul *Bibliei*. Îl șochează că unii vor să studieze Sfînta Scriptură după Vulgata, deși se știe că în Vulgata textele se abat de la original și sînt denaturate și deși stă la dispoziție textul grecesc, care ne permite să ne ducem înapoi la forma originară și la sensul inițial.¹

I se reproșează că nu îndrăznește să se atingă de textul Sfîntei Scripturi decît ca grămatic, pe baza unor greșeli mărunte lipsite de importanță și a unor inadvertențe.² „Sînt mărunțișuri, da, dar din pricina acestor mărunțișuri pînă și cei mai mari teologi uneori se poticnesc și bat cîmpii." Meschinăria filologică e necesară. „De ce sîntem atît de meticuloși cînd este vorba de mîncărurile noastre, de îmbrăcămintea noastră, de problemele noastre bănești, și ne displace conștiinciozitatea numai în materie de teologie? — Se tirăște pe pămînt, spun ei, se chinuiește pentru niște biete cuvinte și silabe! — De ce socotim că e prea neînsemnat un cuvînt al Lui, al Celui pe care Îl venerăm și Îl adorăm chiar sub numele de Cuvînt?" „Prea bine, cine vrea n-are decît să-și inchipuie că nu sînt în stare să fac vreo ispravă mai acătării decît asta și că din lenevie intelectuală și răceală afectivă, sau din lipsă de carte, mi-am asumat această sarcină, cea mai umilă din toate; rămîne totuși o faptă creștinească să socoți bună orice lucrare îndeplinită cu zel, dacă

¹ A. 182.181, 843.25, 149.42.

² A. 1167.212, 373.76.

zelul e izvorit din cucernicie.“ „Aducem pietre, dar le aducem pentru a zidi templul Domnului.“¹

Nu vrea să fie intransigent. Vulgata poate fi păstrată, pentru a fi folosită la slujbă, la predică, la școală; dar cine citește acasă ediția noastră, o va înțelege prin ea cu atît mai bine pe a sa. E gata să dea socoteală și să admită că nu are dreptate, dacă i se dovedește că a greșit.²

Erasm nu și-a dat, poate, seama niciodată cît de puternic trebuie să fi zdruncinat metoda sa filologico-critică temeliile edificiului Bisericii. Se mira că adversarii săi „nu pot crede altceva decît că toată autoritatea lor s-ar prăbuși dintr-o dată dacă lumea ar avea la dispoziție cărțile sfinte într-o formă purificată și dacă ar încerca să le înțeleagă chiar din izvoarele lor“³. Nu simțea ce înseamnă să ai o carte sfîntă de care să fie legată o autoritate intangibilă. Se bucura că oamenii se apropie atît de mult de Sfînta Scriptură, că în înțelegerea ei apar tot felul de nuanțe, prin faptul că se ține seama nu numai de ceea ce se spune acolo, ci și de către cine, pentru cine, cînd, cu ce prilej, ce a precedat, ce urmează.⁴ Pe scurt, prin faptul că în locul adorării în genunchi se punea atitudinea critică istorico-filologică. Era convins, atunci cînd întâlnea în text ceva ce nu prea se potrivea cu natura divină sau cu învățătura lui Cristos, că evlavია îi impune să crezi, mai degrabă, că n-ai înțeles despre ce e vorba, decît că a fost denaturat *codexul*⁵. Pe nesimțite, a ajuns de la revizuirea textului la îndreptarea conținutului. Epistolele nu

¹ *Apologia*, LB. VI**2.

² A. 373.221.

³ A. 967.57.

⁴ LB. V, 85 EF.

⁵ LB. V, 77.

sînt toate ale apostolilor cărora le sînt atribuite. Chiar și evangheliștii au greșit uneori.¹

Temelia vieții sale spirituale nu mai era, pentru Erasm, unitară. Pe de o parte era o năzuință puternică spre o credință sinceră, simplă, pură și afectivă, adică dorința fierbinte de a fi un bun creștin. Pe de altă parte era irezistibila nevoie intelectual-estetică de echilibru, de bun gust, de exprimare clară și precisă, ca a celor vechi, și aversiunea împotriva a tot ce e complicat și încurcat. Erasm era de părere că *bonae litterae* pot aduce servicii însemnate acțiunii, atît de necesare, de purificare a credinței și a formelor ei. Trebuie îndreptată metrica imnurilor bisericești.² De incompatibilitatea dintre expresia creștină și clasicism n-a fost conștient niciodată. El, care în studiile sale teologice îi cerea fiecărui autor scrisorile de acreditare respective, pentru a-i recunoaște autoritatea, a continuat să recunoască, pe jumătate inconștient, autoritatea Antichității, din oficiu. Cu cîtă naivitate face apel la Antichitate ori de cîte ori vrea să susțină vreo poziție îndrăzneată! Face critică? Și cei vechi făceau! Își îngăduie digresiuni? Și cei vechi își îngăduiau. Laudă într-o manieră șăgalnică lucruri reproabile? Numeroși autori clasici au făcut la fel înaintea lui.³

Cu această venerată Antichitate, Erasm se află într-o adîncă armonie datorită convingerii sale că ceea ce are importanță, la urma urmelor, este practica vieții. Mare filozof nu e cel care știe bine pe dinafară tezele stoicilor și ale peripateticienilor, ci cel care exprimă sensul filozofiei prin viața sa și

¹ A. 769.40, 1171.

² *Coll. Conviv. poeticum*, LB. I, 724 A.

³ A. 180, 182, 222, 269.11, 292.89, 337.42, 531, *Moria*, praefatio.

prin moravurile sale, căci acesta e scopul ei.¹ E cu adevărat teolog acela care nu cu silogisme trase de păr, ci cu inima lui, cu fața lui și cu ochii lui, cu însăși viața lui, ne învață că trebuie să disprețuim bogățiile.² A trăi după această normă este ceea ce însuși Cristos numește „renascentia”.³ Erasm nu folosește acest cuvânt decît în sensul lui creștin. Dar chiar în acest sens, se află foarte aproape de concepția pe care noi o legăm de Renaștere, ca fenomen istoric. Multă vreme, aspectele lumești și păgîne ale Renașterii au fost supraapreciate. Spiritul secolului al XVI-lea se complăcea în forme păgîne, dar conținutul pe care îl pretindea era creștin. Erasm este unul din cei mai desăvîrșiți reprezentanți ai acestui spirit. „*Autorem cum renascentium litterarum tum redeuntis pietatis*”⁴ — îl laudă Capito.⁵ Tocmai în îmbinarea sinceră a unei aspirații creștine cu spiritul Antichității rezidă explicația succesului uriaș al lui Erasm.

Intenția, ea singură, și conținutul spiritului nu exercită nici o influență asupra lumii, dacă forma expresiei nu contribuie. La Erasm, calitatea talentului său este un factor important. Desăvîrșita sa limpezime și ușurință în exprimare, vioiciunea, umorul, imaginația, verva și agerimea lui, au conferit tuturor scrierilor lui un farmec, care pentru contemporani era irezistibil și care ne mai captivează și pe noi de îndată ce îl luăm în mină. Prin tot ceea ce

¹ A. 531.225.

² LB. V, 140 E.

³ LB. V, 141 F, IX, 1248 A.

⁴ Promotor și al renașterii literelor și al pietății reînviată (lat.).

⁵ A. 1368.29.

a produs talentul lui, Erasm este, în mod categoric și fără rezerve, un reprezentant al Renașterii. În primul rînd, e întotdeauna la chestiune. Ceea ce scrie nu e niciodată vag, niciodată neinteligibil, ci întotdeauna plauzibil; țîșnește, în aparență de la sine, ca dintr-o fîntină arteziană; e întotdeauna impecabil ca ton, ca sens și ca accent; are, aproape, armonia luminoasă a lui Ariost, și, ca și Ariost, nu e niciodată tragic, niciodată cu adevărat eroic; antrenant, dar niciodată cu adevărat extatic.

Laturile mai mult artistice ale talentului lui Erasm se manifestă cu cea mai mare forță (deși sar în ochi peste tot) în cele două lucrări scrise ca să se recreeze de munca mai serioasă, anume în *Moriae Encomium* și în *Colloquia*. Dar tocmai acestea două au fost de o importanță uriașă pentru influența exercitată de el asupra epocii. Căci dacă cititorii sfîntului Ieronim, editat de el, s-au numărat cu zecile, iar ai Noului Testament cu sutele, *Moriae* și *Colloquia* au avut mii de cititori. Și, în plus, — ceea ce face să sporească și mai mult importanța lor — Erasm nu s-a exprimat atît de spontan în nici o altă operă a sa, și nu numai în ceea ce privește forma.

În fiecare colocviu, chiar și în primele, cele pur formularistice, se găsește schița unei comedii, a unei nuvele sau a unei satire. Nici o frază, cît de mică, nu e lipsită de poantă, nici o expresie nu rămîne fără o exemplificare vie. Sînt aici subtilități fără pereche. Abatele din *Abbatis et eruditae colloquium* este o figură molierescă. Observați cît de bine știe Erasm să-și contureze personajele și scenele! Pentru că le vede. În *Lăuza*, nu uită nici o clipă că Eutrapelus este un artist. La sfîrșitul colocviului *Arșicele*, cînd interlocutorii, după ce au lămurit întreaga nomenclatură a jocului latinesc cu arșicele, se duc să facă

și ei o mică partidă, Carolus spune: „Dar închide mai întâi ușa, ca să nu ne vadă bucătăreasa cum stăm să ne jucăm ca doi băieți”¹.

După cum Holbein a ilustrat *Moria*, am fi dorit să avem *Colloquia* cu ilustrații de Bruegel: atât de aproape se află viziunea spirituală ascuțită a situațiilor la Erasm de cea a acestui mare maestru al picturii. Procesiunea bețivanilor de Florii, salvarea naufragiaților, bătrînii care așteaptă diligența în timp ce vizitii mai zăbovesc încă la băutură, toate acestea sînt tablouri de gen olandeze de cea mai bună calitate.

Ne place să vorbim despre realismul Renașterii. Erasm este cu siguranță realist, în sensul că e stăpînit de o insașiabilă foame de cunoaștere a ceea ce se numește pe latinește *realia*. Vrea să cunoască lucrurile și numele lor, precum și particularitatea fiecărui lucru, oricît de departe s-ar afla, ca de pildă termenii de joc și regulile de joc ale romanilor. Citiți numai, cu atenție, descrierea picturii pavilionului de agrement din *Convivium religiosum*: totul e ca o lecție practică, totul e intuirea pe viu a formelor realității.

Cu gustul ei pentru materie și pentru cuvîntul mlădios și maleabil, Renașterea se complăce într-o profuziune de imagini și de expresii. Răsunătoarele înșiruri de nume și de lucruri, așa cum le întîlnim la tot pasul în Rabelais, le cunoaște și Erasm, dar fără exuberanță ametoitoare, ci cu discernămint și cu socoteală. În *Copia verborum ac rerum*, se succed, unul după altul, tururile de forță, care sînt tot atîtea moduri de a exprima același lucru: cincizeci de întorsături de frază pentru a spune „scrisoarea dumneavoastră mi-a făcut multă plăcere”, sau „cred

că are să plouă”.¹ Impulsul estetic este aici cel al temei cu variațiuni: nevoia de a etala toată bogăția și variabilitatea exprimării. Dar și în altă parte, Erasm cedează acestei înclinări de a îngrămădi comorile minții sale; el și contemporanii săi nu se pot abține niciodată de a da toate exemplele posibile pentru un singur lucru: în *Ratio verae theologiae*, în *De Pronuntiatione*, în *Lingua*, în *Ecclesiastes*². Culegerile de *Adagia*, de *Parabolae* și de *Apophtegmată* se bazează în întregime pe năzuința Renașterii (pe care, de altfel, a preluat-o chiar din Evul Mediu), de a huzuri în bogăția de realități, în plăcerea procurată de cuvinte și de lucruri.

Simțurile stau deschise pentru observarea precisă a tot ceea ce pare interesant. Erasm cunoaște setea Renașterii după comorile lumii nu în forma pasiunii de a pătrunde tainele naturii, adică a pasiunii care i-a însuflețit pe un Leonardo da Vinci, pe un Paracelsus, pe un Vesalius. Interesul lui pentru științele naturii nu merge la prea mare adîncime³. Ceea ce îi trezește interesul este lumea, așa cum se înfățișează ea. Pentru trăsăturile mai deosebite ale obiceiurilor și datinilor populare are un ochi foarte ager. Stabilește cum șchioapătă într-adins soldații elvețieni, cum stau pe scaun filfizonii spilcuiți, cum pronunță picarzii limba franceză. Observă că în tablourile vechi se văd numai ochi întredeschși și buze încordate, ca semn de respectabilitate, și că unii spanioli mai apreciază această atitudine a feței, în timp ce arta germană preferă buzele ascuțite

¹ LB. I, 23 ss.

² LB. V, 117 A, 134 B; I, 913, IV, 664/5, *Eccl.* passim.

³ Vezi: *Moria*, c. 32, p. 59 și c. 52, p. 111; *Colloquium Amicitia*, LB. I, 873 ss., *Ecclesiastes*, LB. V, 924 F.

¹ LB. I, 744, 766, 838, 841 F.

ca pentru sărut.¹ Simpatia sa vie pentru anecdotă, căreia îi lasă friu liber în toate scrierile sale, intră în aceeași ordine de idei.

În ciuda acestui simț al realității, lumea pe care o vede și o redă Erasm nu este, totuși, pe deplin, secolul al XVI-lea. Totul e acoperit de vălul limbii latine. Între mintea scriitorului și realitate s-a strecurat modul de exprimare antic. În fond, lumea sa spirituală este o lume artificială. Împreună cu grosolănia, din opera lui lipsește caracterul violent și nemijlocit al epocii. Ceea ce oglindește el este o realitate a secolului al XVI-lea, în surdină și limitată. În comparație cu pictorii, cu Luther și Calvin, cu oamenii de stat, cu navigatorii, cu militarii și cu oamenii de știință, Erasm, în fața lumii, e ca un om retras. Să fie oare numai influența limbii latine? Cu toată receptivitatea și sensibilitatea lui, Erasm nu e niciodată în contact deplin cu viața. Prin toată opera lui nu se aude cîntînd nici o pășărică și nu vijîie nici un vînt.

Totuși, această rezervă, această teamă de ceea ce e nemijlocit, nu e o însușire pur negativă. Ea izvorăște în același timp din conștiința inscrutabilității fondului tuturor lucrurilor, din respectul pentru ambiguitatea a tot ce există. Dacă Erasm pare să plutească, foarte des, peste hotarele seriozității și ironiei, dacă nu formulează aproape niciodată o concluzie definitivă, la mijloc nu e numai precauția și teama de a se compromite. El vede pretutindeni nuanța, deplasarea semnificației cuvintelor.² Termenii definitorii ai lucrurilor nu mai sînt pentru el,

¹ LB. I, *De Civilitate*, 1034 A, 1035 C, 1036 BE, *Adagia*, p. 756, *Coll. Concio*, LB. I, 853 AB.

² De ex.: *Eccl.*, LB. V, 1021/2, *Coll. Concio*, LB. I, 853 AB.

ca pentru omul medieval, ca niște cristale în montură de aur sau ca stelele pe firmament. „Pun atît de puțin preț pe afirmațiile categorice, încît nu mi-ar veni greu să mă alătur scepticilor, peste tot unde inviolabila autoritate a Sfintei Scripturi și decretelor Bisericii permit acest lucru.“¹ „Există ceva scutit de greșeală?“² Toate punctele litigioase ale speculației teologice izvorăsc dintr-o primejdioasă curiozitate și duc la o temeritate atee. La ce au folosit toate marile controverse cu privire la Sfînta Treime și la sfînta Maria? „Am definit atîtea lucruri care ar fi putut fi ori ignorate, ori lăsate baltă, fără nici o primejdie pentru mintuirea noastră... În religia noastră, principalul este pacea și unirea. Acestea cu greu pot exista, dacă nu ne mulțumim să stabilim definiții în cit mai puține puncte cu puțință, lăsînd în multe altele fiecărui libertatea de opinie. O serie de probleme litigioase sînt acum date în seama conciliului ecumenic. Ar fi mult mai bine ca asemenea probleme să fie amîinate pînă în vremea în care parabola și ghicitoarea vor fi desființate și în care îl vom vedea la față pe Dumnezeu.“³

„În teologie există pasaje inaccesibile, în care voia lui Dumnezeu a fost să nu pătrundem mai îndeaproape, și dacă încercăm să pătrundem, atunci, pe măsură ce intrăm mai adînc, bijbiim tot mai mult în întuneric, încît recunoaștem și în felul acesta maiestatea insondabilă a înțelepciunii divine și nepuțința minții omenești.“⁴

¹ *De Libero Arbitrio*, LB. IX, 1215 D, 1217 B.

² A. 713.18.

³ A. 1334.142 ss., 217 ss., cf. 1365.104 ss.

⁴ LB. IX, 1216 C., cf. A 1255.46 ss.

XIV

Caracterul lui Erasm. Nevoia de puritate și curățenie. Sensibilitatea. Aversiunea față de discordie, nevoia de concordie și prietenie. Aversiunea față de orice conflict. Pune prea mult preț pe părerea altora. Nevoia de a se justifica. El însuși nu e niciodată în defect. Legătura dintre înclinare și convingere. Imaginea ideală a propriei persoane. Nemulțumire cu privire la sine. Gîndirea egocentrică. Singurătatea interioară. Atitudinea defensivă. Suspiciunea bolnăvicioasă. Sentimentul de nefericire. Neliniște. Contradicțiile nerezolvate ale sufletului său. Sila de minciună. Rezervă și insinuare.

Mintea formidabilă a lui Erasm a găsit un ecou uriaș în sufletul contemporanilor săi și a exercitat o influență durabilă asupra dezvoltării civilizației. Totuși, nu se poate afirma că Erasm a fost un erou al istoriei. Dacă nu a fost încă și mai mare, acest lucru nu se poate oare atribui, în parte, faptului că felul lui de a fi, caracterul lui, n-a fost întrutotul proporționat cu nivelul minții sale?

Totuși, acest caracter — foarte complicat, cu toate că el se socotea drept omul cel mai simplu din lume — este determinat de aceiași factori care determină și structura minții lui. Tot mereu se întîlnesc în înclinațiile lui, implicațiile convingerilor lui.

La temelia caracterului lui se află — ca să începem cu ceea ce este mai ușor — aceeași profundă nevoie de puritate, care îl mîna spre izvoarele teologiei. Puritate în domeniul material și în cel moral, asta dorește el, pentru sine și pentru alții, întotdeauna și complet. Nimic nu-i repugnă mai mult decît practicile falsificatorilor de vinuri și ale spe-

culanților de alimente.¹ Cînd își migălește fără încetare propriul limbaj și stil, sau cînd se dezvinovățește de greșeli, este vorba de același impuls, care îl face să dorească în mod pătimaș puritatea și curățenia, a casei și a trupului. Resimte o repulsie violentă împotriva aerului viciat și a mirosurilor urite. Face de obicei un ocol ca să evite o ulicioară infectă; măcelăriile și pescăriile îi produc scîrbă.² Duhoarea transmite boli contagioase — este el de părere.³ Cu mult înaintea celor mai mulți oameni de știință, Erasm a avut idei despre antisepsie, în legătură cu primejdia de infecție în aerul stricat al sălilor comune aglomerate, de la respirația celor ce se spovedesc, prin apa din cristelniță. Să se desființeze paharele comune; fiecare să se bărbierească singur; să folosim cearceafuri curate; să se desființeze sărutul reciproc, dat drept salut.⁴ Dorința de curățenie sporește la el datorită fricii de marea plagă care își făcuse intrarea în Europa în timpul vieții lui și a cărei răspîndire nestingherită Erasm a urmărit-o cu îngrijorare: *scabies gallica*⁵, așa o numește el în majoritatea cazurilor. Nu se iau suficiente măsuri împotriva ei — judecă el, pe bună dreptate. Își pune în gardă slujitorii, cu privire la hanurile suspecte; preconizează măsuri împotriva căsătoriei dintre bolnavi.⁶ În atitudinea lui nedemnă față de Hutten, repulsia fizică și morală împotriva bolii acestuia joacă un rol incontestabil.

¹ LB. V, 164.165 și aiurea.

² A. 2147.22, *Coll.*, LB. I, 788, A. 867.50.

³ A. 133.27.30.

⁴ *Coll.*, LB. 1689 C, 792, 715 ss., 830, LB. V, 154/5.

⁵ Rîia galică (lat.): sifilisul.

⁶ A. 916.65, LB. IV, 656/7, A. 785.47, 786/7, 790.5, 895.6, LBE, 1493 D, *Coll.* "Αγαμος γάμος, LB. I, 826 ss.

Erasm este un om delicat în toate fibrele lui. Propriul trup îl face să fie așa. E foarte sensibil, printre altele la răceală, „boala erudiților“, cum îi spune el¹. Începe destul de devreme să îndure durerile penibile pricinuite de piatra la rinichi, pe care le-a răbdat cu stoicism, cînd au fost lucrările lui în joc. Vorbește întotdeauna cu oarecare înduioșare despre propriul său trupușor, care nu suportă posturile și pe care e nevoit să-l mențină în condiție fizică bună prin oarecari exerciții, anume călăria, așa încît își dă osteneala, cu toată grija, să găsească și climatul favorabil respectiv.² Își descrie uneori foarte amănunțit suferințele. Trebuie să fie foarte atent în ce privește somnul; odată trezit, cu greu mai adoarme din nou; de aceea, e nevoit adesea să-și prăpădească orele de dimineață, cele mai bune pentru lucru și cele la care ține mai mult³. Nu suportă frigul, vîntul și ceața, dar și mai puțin încăperile supraîncălzite. Cum a mai blestemat el sobele germane, în care arde focul aproape tot anul și care au făcut ca șederea lui în Germania să fie aproape insuportabilă!⁴ Despre teama lui de boală s-a vorbit mai sus. Nu numai de ciumă fuge. De frică să nu răcească, renunță la o călătorie de la Louvain la Anvers, unde prietenul său Pieter Gilles era în doliu.⁵ Știe el însuși foarte bine că „adeseori, o bună parte din boală e pură închipuire“⁶; totuși, această închipuire nu-i dă pace. Cînd e serios bolnav, nu se teme deloc de moarte.

¹ A. 671.11.

² A. 447.388, 55.114, 274, 1111.78, 301, 868.21 etc.

³ A. 447.397, 296.18, 1002.5, *Coll. Diluculum*, LB. I, 844.

⁴ A. 360, 389.6, 794.62, 1169.17, 1248.10, 1302.29, 1342, 9.204, 1422.26, A. 1553.32.

⁵ A. 708.10.

⁶ A. 867.251.

Regulile lui de igienă sînt: cumpătare, curățenie și aer proaspăt, acesta din urmă cu măsură. Consideră că apropierea mării e nesănătoasă și se teme de curent.¹ Prietenului Gilles, care e bolnav, îi dă umătorul sfat: „nu lua prea multe medicamente, stai liniștit și mai ales nu te enerva“². Cu toate că printre operele lui se numără și *Elogiul medicinei*³, nu prea se omoară după medici și îi ia peste picior, nu numai o dată, în *Colloquia*.⁴

Și în înfățișarea lui exterioară erau unele trăsături care trădau gingășia. Era de statură mijlocie și bine făcut: avea pielea albă, părul blond și ochii albaștri, fața vioaie, vorbirea foarte articulată, dar vocea subțire.⁵

În materie de inimă și sentimente, delicatețea lui Erasm e reprezentată de marea lui nevoie de prietenie și bună înțelegere, și de aversiunea lui pentru certuri. Pacea și armonia sînt la el mai presus de orice și le recunoaște calitatea de linie călăuzitoare a acțiunilor sale.⁶ Dacă s-ar putea, ar vrea să-i fie prieteni toți muritorii. „Nu rup cu nimeni prietenia de bună voie“, zice el.⁷ Și cu toate că uneori s-a arătat mofturos și pretențios față de prietenii săi, a fost cu adevărat un mare prieten: dovadă toți cei, mulți la număr, care nu l-au părăsit niciodată sau cei pe care, chiar după o răcire vremelnică, i-a redobîndit întotdeauna: More, Pieter Gilles, Fisher, Ammonius, Budaeus, prea mulți ca să-i înșirăm pe toți. „În problema păstrării prieteniiilor

¹ A. 1489.5—15, 1532.6 ss., LB. IV, 656/7.

² A. 818.6.

³ LB. I, 533.

⁴ A. 285, 855.18, *Coll. Funus*, LB. I, 810 ss., 789 DE.

⁵ A. nr. IV, 530, vol. I, p. 70.

⁶ A. nr. I, vol. I, p. 36.5, 898.1.

⁷ A. nr. I, vol. I, p. 1736, 18.4, 337.107, 749.8.

era de o statornicie fără seamăn“, îl laudă Beatus Rhenanus, al cărui devotament față de Erasm este una din cele mai bune dovezi ale puternicei afecțiuni pe care se pricepea Erasm s-o însufle.¹

La baza acestei înclinări spre prietenie se află o mare și sinceră nevoie de afecțiune². Ea reiese din efuziunile de afecțiune, aproape feminină, față de Servatius, din vremea când Erasm se afla la minăstire. Dar mai e în același timp un fel de seninătate morală, care îl face să fie așa: o aversiune față de tot ce e stinjenitor, tulbure, nearmonic. El însuși o numește „un anumit instinct tainic firesc“, care îl face să aibă oroare de conflicte.³ Nu poate să sufere să fie certat cu cineva. A sperat și a vrut întotdeauna — zice el — să-și păstreze pana nemînjită de singe, să nu atace pe nimeni, să nu provoace pe nimeni, chiar dacă el însuși e atacat.⁴ Dar dușmanii n-au vrut același lucru, așa încît în ultimii lui ani a avut de susținut, destul de des, polemici dure: cu Lefèvre d'Étaples, cu Lee, cu Egmondanus, cu Noël Bédier, cu Hutten, cu Luther și cu mulți alții. La început se mai observă că asta îl face să sufere, că discordia este pentru el o rană, a cărei durere n-o poate îndura în tăcere. „Hai să fim iar prieteni“, îl roagă el pe Lefèvre, care nici nu-i răspunde.⁵ Despre timpul pe care a fost nevoit să-l cheltuiască pentru scrierile sale polemice, vorbește ca de un timp pierdut.⁶ „Mă simt pe zi ce trece tot mai greoi — scrie el în

¹ A. nr. IV, 539, vol. I, p. 70.

² Despre viața sexuală a lui Erasm nu se știe aproape nimic. El însuși n-a avut pretenția să treacă drept complet cast, nici în tinerețe. Vezi A. 296.53, 1347.351, 1436.150.

³ LB. X, 1258 F.

⁴ A. nr. I, vol. I, p. 21.27, nr. II, 152, p. 52, 337.42.84.

⁵ A. 778, 779, 780, 781, 814.

⁶ A. nr. I, vol. I, p. 22, LB. X, 1672 F.

1520 —, nu atita din pricina vîrstei, cît din pricina muncii fără răgaz, impuse de studiile mele, și încă și mai mult din pricina supărării produse de conflicte, decît de munca însăși, care în sine e plăcută.“¹ Și cită luptă îl mai aștepta încă!

Ce bine făcea Erasm dacă se sinchisea mai puțin de judecata oamenilor! Dar nu putea: numiți asta frică de oameni, numiți-o nevoie lăuntrică de a se justifica. Întotdeauna prevede, și de cele mai multe ori exagerîndu-l, efectul pe care cuvîntul său sau fapta sa îl va avea asupra oamenilor. Lui i se potrivește, cu siguranță, ceea ce a scris cîndva, că goana după renume are pîteni mai puțin ascuțiți decît teama de rușine.² Erasm face parte, ca și Rousseau, din categoria celor care nu se pot simți datori, din pricina unui soi de curățenie spirituală. Dacă nu poate plăti cu dobîndă o faptă bună, se simte rușinat și mîhnit. Nu poate „suporta nici un creditor care îl somează, nici o îndatorire neîmplinită, nici o nevoie a unui prieten neglijată“³. Dacă nu poate achita datoria, o anulează printr-un raționament. Fruin a făcut o observație foarte justă: „Dacă Erasm a făcut ceva în contradicție cu datoria sa și cu interesul său, înțeles cum trebuie, vina e a împrejurărilor sau a unui sfat prost; el însuși nu poate fi niciodată învinovățit“⁴. Și ceea ce a justificat față de el însuși, devine pentru el o lege generală: „Dumnezeu îi dezleagă pe oameni de legămintele funeste, numai să se căiască de ele“, zice Erasm, care încălcase și el un legămînt.⁵

¹ A. 1060.58.

² A. 182.60.

³ A. 31.10, nr. I, vol. I, p. 44.38.

⁴ *Verspreide Geschriften* (Scrieri răslețe), VIII, p. 277.

⁵ *Coll. Epicureus*, LB. I, 888 F.

Există la Erasm o osmoză primejdioasă între înclinare și convingere. Corelațiile dintre idiosincraziile și teoriile lui sînt incontestabile. Această remarcă este aplicabilă mai ales punctului lui de vedere în problema posturilor și a abținerii de la mîncărurile preparate cu carne. Prea des își afișează propria sa repulsie față de pește, imposibilitatea sa de a suporta aminarea mesei, ca să nu devină clară pentru oricine această legătură. Tot astfel, în urma experienței sale personale din mînăstire, ajunge să condamne principal viața monahală.¹

Modificarea imaginii tinereții sale în amintirea sa — fenomen pe care l-am mai menționat — se bazează pe această nevoie de autojustificare. Totul e o interpretare inconștientă a faptelor incontestabile după idealul pe care și l-a format Erasm despre sine și căruia crede sincer că-i corespunde. Trăsăturile fundamentale ale acestei imagini, pe care și-a făurit-o despre sine, sînt o uimitoare sinceritate și loialitate plină de simplitate, care îl împiedică să recurgă măcar și la cea mai mică prefăcătorie, lipsa de experiență și nepăsarea în problemele obișnuite ale vieții, precum și o totală lipsă de ambiție.² Toate acestea sînt adevărate în prima instanță: există un Erasm superficial, care corespunde acestei imagini, dar acela nu e întregul Erasm. Există unul mai în profunzime, care e aproape opus tuturor acestor trăsături și pe care nici el însuși nu-l cunoaște, pentru că nu vrea să-l cunoască. Poate fiindcă sub acesta se mai găsea încă unul, la și mai mare adîncime, care era într-adevăr bun.

¹ A. 296.75.

² A. nr. II, vol. I, p. 51, nr. 107.50, 119.224, 113.78, 115.2, nr. I, p. 5.7, nr. 447.236, LB. X, 1663 F, A. 1347.353.

Atunci, nu-și recunoaște nici o slăbiciune? Ba da. În ciuda acestei autoalintări, e întotdeauna nemulțumit de sine și de munca sa. „*Ad vitium usque putidulus*” — se numește pe sine, adică: exagerat de critic față de sine însuși, cu o părere proastă despre sine însuși, timid. Este însușirea care îl face ca, de îndată ce i-a apărut o lucrare, să fie nemulțumit de ea, așa încît veșnic revizuieste, completează, finisează. Este o însușire înrudită cu pedanteria și cu îngustimea de spirit. Îi vorbește lui Colet, ca odinioară lui Servatius, despre propriul său „*animus pusillus*”. Totuși, nu se poate abține de a considera recunoașterea acestei însușiri drept o virtute, ba mai mult: de a transforma însăși această însușire în virtute. Este modestie, contrariul lăudăroșeniei și al amorului propriu.¹

Această tendință de a se rușina cu privire la el însuși îl face să nu fie încîntat de propriul chip și să nu se lase convins de prieteni, decît cu greutate — după chiar spusele lui — să fie pictat.² Nu se lasă dus cu vorba de un pictor care îl flatează. „O-ho! — exclamă el, cînd vede micul desen făcut de Holbein pentru *Moria* — dacă Erasm ar mai arăta așa, și-ar lua pe loc nevastă.”³ Această trăsătură profundă, a insatisfacției, îi sugerează și inscripția de pe portretele lui: „un chip mai izbutit ți-l vor arăta scrierile lui”⁴.

În manifestările sale de modestie și de dispreț pentru faima pe care i-a dăruit-o soarta, Erasm urmează, pe de o parte, o uzanță generală a umanștilor, iar pe de altă parte ele redau cea mai profundă

¹ A. nr. I, vol. I, p. 35.26, nr. 26.30, 45.150, 51.141, 107.13, 113.72, 384, 402, *Adagia*, nr. 292, LB. II, 147.

² A. nr. II, vol. I, p. 51.143.

³ A. 739.9.

⁴ A. 875.17, 943.30, 981.20, 1092, 1101.7.

convingere a sa, ceea ce nu l-a împiedicat cituși de puțin să guste plăcerile celebrității și să se socotească demn de ea. Cărțile lui, pe care le numește „odrasle“, nu sînt reușite. Nu crede că vor supraviețui. Nu ține la scrisorile sale: le publică la stăruința prietenilor. Poeziile le scrie pentru a încerca o pană nouă. Speră că se vor ivi curînd minți care îl vor lăsa în umbră, așa încît Erasm va fi considerat un gîngav. Ce e faima? O rămășiță păgînă. Îi e lehamite de ea și nimic nu i-ar face mai mare plăcere decît să scape de ea.¹

Uneori îi scapă din gîtlej un alt sunet. Dacă Lee ar vrea să-i dea o mînă de ajutor în muncă, Erasm l-ar face nemuritor — așa spusese el la prima convorbire cu Lee. Iar pe un detractor necunoscut, Erasm îl amenință astfel: „Dacă nu încetezi să te legi cu atîta nerușinare de numele meu, bagă de seamă, să nu care cumva să-mi pierd și eu răbdarea și să fac ca, și peste o mie de ani, să fii numărat printre sicofanții veninoși, printre șarlatanii fanfaroni, printre doftorii nepricepuți...“²

Pe măsură ce Erasm devenea efectiv centrul și farul gîndirii și culturii, egocentrismul lui, prin forța lucrurilor, se tot accentua. A fost o vreme în care, fără îndoială, a avut impresia că lumea se învîrtește în jurul lui și că așteaptă din gura lui cuvîntul izbăvitor. Ce vastă și entuziastă armată de adepți avea, și cîți prieteni și admiratori fervenți! E și o trăsătură naivă în felul în care crede că trebuie să-i fericească pe toți prietenii săi printr-o scrisoare deschisă, cuprinzînd expunerea amănunțită și foarte neapetisantă a bolii contractate de

el în timpul călătoriei de înapoiere de la Basel la Louvain.¹ Rolul său, poziția sa, numele său — acesta este, din ce în ce mai mult, aspectul sub care vede el evenimentele mondiale. Vin ani în care întreaga lui corespondență, enormă, nu e mult mai mult decît o singură, lungă, autoapărare.

Omul acesta, care are atîția prieteni, este totuși, în inima lui, singur. Și, în străfundul sufletului său, vrea să fie singur. „Rîvnesc să fiu un cetățean al lumii — îi scrie el lui Zwingli² —, prieten cu toți, sau mai bine un străin pentru toți.“ E un rezervat, un retras. „Am vrut întotdeauna să fiu singur și nimic nu urăsc mai mult ca partizanii jurați.“³ Erasm este unul din cei pe care contactul cu oamenii îl slăbesc. Cu cît e nevoit mai puțin să se îndrepte spre și către alți oameni, prieteni sau dușmani, cu atît mai curat își exprimă gîndurile cele mai intime. Contactul cu anumite persoane îl costă fără încetare mici scrupule, amabilități voite, cochetării, tăceri, rezerve, răutăți, eschivări. De aceea, am greși dacă am crede că din scrisorile lui facem cunoștință cu el complet și pînă la fund. Firi ca Erasm, pe care orice contact cu oamenii îi derutează, dau tot ce e mai bun și mai profund în ei, cînd vorbesc impersonal tuturor.

După primele efuziuni de afecțiune sentimentală, Erasm nu mai cunoaște adevăratul devotament față de alți oameni. În fond, se simte despărțit de toți, în gardă față de toți. E în el o mare temere, că alții vor ajunge pînă la sufletul lui, sau că vor distruge imaginea pe care și-a făurit-o despre el însuși. Această atitudine defensivă se manifestă ca

¹ A. nr. I, vol. I, p. 2.13.3.8, 17.24, nr. 113, 417.13, 531.79, 905.19, 337.30, 531.169, 928.28.

² A. 1061.170, 1042.19.

¹ A. 867.886—893.

² A. 1314.2.

³ LBX., 1252 A.

örgoliu și ca pudoare. Budaeus a văzut just când i s-a adresat în glumă cu exclamația: „*Fastidiosule!*”¹ cum mai strimbi din nas!”² Erasm interpretează el însuși trăsătura caracteristică a firii sale ca o pudoare de față mare. Sensibilitatea neobișnuită pentru pata care îi minjea nașterea, de aici provine. Dar prietenul său Ammonius o numește „*subrustica verecundia*”, o pudoare cam țărănească.³ Într-adevăr, Erasm are uneori ceva din omul mărunț, care nu prea poate să sufere măreția și vaza, căci le simte ostile ființei sale. Se ferește de cei mari, dar aceștia îl obsedează.

Sună, poate, prea dur, dacă spunem că loialitatea adevărată și recunoștința sinceră i-au fost străine lui Erasm. În caractere ca al lui, un fel de spasm spiritual împiedică efuziunile inimii. Își însușește adagiul: Iubește ca și cum ai să mai fii cândva în situația de a iubi.⁴ Nu poate să ceară, nu poate să primească, nu poate să sufere binefacerile.⁵ În fundul sufletului său se găsește o continuă defensivă față de fiecare om. El, care se socotește pe sine însuși modelul ingenuității fără întortochieri, este de fapt, în cea mai mare măsură, bănuitor față de toți prietenii săi. Răposatul Ammonius, care îl ajuta cu atita zel în împrejurările cele mai delicate, nu e nici el scutit.⁶ „Ești tot timpul și pe nedrept bănuitor față de mine”, se plinge Budaeus. „Cum? — zice Erasm — ai să găsești foarte puțini oameni care să fie în prietenie atât de puțin bănuitori.”⁷

¹ Năzurosule! (lat.).

² A. 810.370.

³ A. 239.28.

⁴ *Adag.* 1072 LB. II, 434, A. 83.78.

⁵ A. 154.7, 237.41, 31.5.

⁶ A. 828.21.

⁷ A. 810.205, 906.538, A. 159.16, *Adag.* 4401, LB. II, c. 1050 F.

Când Erasm a ajuns în sfârșit să vadă că într-adevăr ochii lumii sint ațintiți tot timpul asupra cuvintelor și faptelor sale, a avut oarecare motive să aibă o anumită senzație că e în permanență spionat și pindit. Dar încă de pe vremea când nu era decît un literat necunoscut, în anii șederii lui la Paris, găsim mereu la el urmele unei bănuieli cu privire la anturajul său, o bănuială care se situează la limita maniei persecuției.¹ În ultima perioadă a vieții, această manie s-a manifestat îndeosebi în legătură cu doi dușmani: Eppendorf și Aleander. Eppendorf are pretutindeni spionii lui, care interceptează corespondența lui Erasm cu prietenii săi. Aleander ațîță într-una pe alții să-l combată și îi întinde capcane pe unde poate. Interpretarea lui Erasm, cu privire la un așa-zis complot al adversarilor săi, dovedește prezența agerimii egocentrice, care indică depășirea hotarului unei gândiri absolut sănătoase. Întreaga lume, el o vede plină de calomnii și de capcane îndreptate împotriva sa: aproape toți cei ce au fost cîndva cei mai buni prieteni ai săi, i-au devenit dușmani îndirjiți, care își pun în mișcare limbile otrăvite, la prînzuri, în convorbiri, la spovedanie, în predici, la cursuri, la curte, în trăsuri și pe corăbii. Dușmanii mai mărunți, ca niște insecte supărătoare, îl fac să se simtă obosit de viață, sau îlucid provocîndu-i insomnii. Își compară chinurile cu mucenicia sfîntului Sebastian, cel străpuns de nenumărate săgeți. Dar ce e mai rău, e că nu vede un sfîrșit. De ani de zile moare de o mie de ori pe zi, și singur,

¹ LB. X, 1252 F, Scrisoarea către Goclenius, 2 aprilie 1524, LB. I, înainte de *Compendium vitae*, Allen V, 1437, A. 1008.7, 83.85, 119, 133, 135.46, 138.149, 447.249, 778.19, 902, A. 2356.10, A. 1188.35, 1195, LBE, 1755 B.

pentru că pe prieteni, dacă există, îi goneste invidia.¹

Fără nici o reticență, și-a pus toți protectorii, rînd pe rînd, la stîlpul infamiei.² Cîteodată pare să intervină pe neașteptate un substrat de aversiune și ură, pe care nu l-am fi bănuț. Unde s-a bucurat de mai multe avantaje decît în Anglia? Dar deodată îi scapă de pe buze un reproș amar și neîntețmeiat: Anglia e de vină că și-a călcat legămintul monahal, „și pentru nimic altceva nu urăsc Britania mai mult decît pentru vina asta, cu toate că mi-a fost întotdeauna ca o ciură”³.

Rareori are asemenea ieșiri. Din cînd în cînd e cam răutățios, cu prietenii sau cu dușmanii, dar aceste manifestări sînt de cele mai multe ori inofensive.⁴

Două lucruri nu trebuie scăpate din vedere cînd judecăm însușirile mai puțin agreabile ale lui Erasm. În primul rînd, că nu e cazul să i se aplice unitatea de măsură a noțiunilor noastre de delicatețe și de cumsecădenie. În comparație cu cei mai mulți din contemporanii săi, mai ales cu umaniștii, Erasm e moderat, modest, binevoitor, fin. Al doilea punct: nu-i mai auzim *tonul* cuvintelor, nu-i mai vedem zîmbetul.

Erasm nu s-a simțit niciodată fericit sau mulțumit. Această afirmație poate să producă uimire o clipă, dacă ne gîndim la energia lui vie, inepuizabilă, la glumele, veselia, umorul lui. Dar dacă

¹ A. 2136.55, LB. X, 1251 F.

² A. nr. I, p. 42.24.

³ A. 899.14.

⁴ A. 58.7, 61.93, 88.48, 194.22, 292, 289.4, 906.448, 2136.150.

examinăm lucrurile mai atent, acest sentiment de nefericire e în concordanță cu întregul lui caracter. E tot o manifestare a aceleiași defensive generale. Erasm, chiar cînd se află în *high spirits*, se consideră nefericit, în toate privințele. „Omul cel mai nefericit din lume, de trei ori nefericitul Erasm”, se definește pe sine, în termeni grecești aleși. Viața lui e o iliadă de calamități, un lanț de adversități. Cum îl poate invidia cineva? Pe nimeni nu l-a dușmănit soarta cu atita statornicie ca pe el. Ea s-a jurat să-l piardă — așa a cîntat el cîndva într-o lamentație poetică adresată lui Gaguin: încă de la sinul mamei, îl urmărește fără încetare același destin trist și nemilos. Întreaga cutie a Pandorei pare să se fi deschisat peste el.¹ Este, poate, și o oarecare tendință spre butadă, în aceste cuvinte, dar își citează nefericirea ceva cam prea des, ca să presupunem mereu că ar fi însoțite de un zîmbet.

Acest sentiment de nefericire ia îndeosebi forma convingerii că el, Erasm, este împovărat, de către o constelație nenorocită, cu o muncă de Hercule, fără vreun folos sau vreo plăcere pentru el de pe urma ei.² Osteneli și supărări fără sfîrșit. Ar fi putut s-o ducă mult mai ușor, numai să-și fi cunoscut mai bine interesul, în fel de fel de împrejurări. N-ar fi trebuit să plece niciodată din Italia; ar fi trebuit să rămînă în Anglia; numai de s-ar fi dus în Franța; și dacă n-ar fi văzut niciodată Germania!³ „Dar

¹ A. 83.87, 31.5, 145.55, 296.27, 412.23, 421.5, 551.3.15, 552.11, 512.10, 893.1, 1102.6, 1136.19, 1347.48.192, 1437, *De fati suis querela*, LB. I, 1218 D.

² Ad. 2001 LB. II, 717 B, id. 77, c. 58 A. Pe cartea pe care o ține Erasm în mînă, în portretul lui Holbein de la Longford Castle, e scris pe grecește „isprăvile lui Hercule”.

³ A. 1334.1—5, 296.231, 800.11, 240.29, 1032.17, 1342.565 ss., 1386.12, 1415.96.

un nemăsurat dor de libertate m-a făcut să lupt vreme îndelungată împotriva unor prieteni necredincioși și a unei sărăcii îndărătnice.“¹ În altă parte spune, mai calm: „Fatalitatea ne mină înainte.“²

Acest nemăsurat dor de libertate i-a fost într-adevăr fatal. Erasm a rămas toată viața marele căutător de liniște și de libertate, care însă n-a găsit niciodată liniște și libertate. Mai ales să nu se lege niciodată, să nu-și ia angajamente, care ar fi putut deveni pentru el un lanț la picioare — mereu aceeași frică de înecățuri cu viața.³ Nu fusese niciodată cu adevărat mulțumit de ceva, și cel mai puțin de ceea ce realizase el însuși. „De ce ne copleșești cu atâtea cărți — i-a reproșat cineva la Louvain — dacă nu ești cu adevărat de acord cu nici una și cu nimic din ele?“ Iar Erasm răspunde cu cuvintele lui Horațiu: „În primul rînd, pentru că nu pot să dorm.“⁴

O energie fără somn: asta e, într-adevăr. Erasm n-are astîmpăr. Încă pe jumătate bolnav de rău de mare și preocupat de cuferele lui, se și gîndește să răspundă la scrisoarea, abia primită, a lui Van Dorp, în care acesta critică *Moria*.⁵ Să ne dăm bine seama ce înseamnă pentru Erasm — din fire iubitor de liniște, fricos, amator de confort, de curățenie și de mincare bună — să întreprindă, una după alta, călătorii obositoare și primejdioase, chiar și călătorii pe mare, de care avea oroare⁶, în slujba muncii lui și numai a ei. Aici dovedește într-adevăr curaj, și cu acest curaj nu se laudă niciodată.

¹ *Adag.* 4401, LB. II, 1050 F.

² A. 794.84, 800.13.

³ A. 1002.32, 536, 530.30, 784, 785, 756.

⁴ A. 531.145.147.

⁵ A. 337.20.

⁶ A. 194.6.

Nu e numai fără astîmpăr, ci și pripit. Ajutat de o memorie nemaipomenit de tenace și de vastă, scrie întotdeauna cum îi iese din pană. Nu ajunge niciodată la anacolute¹ (pentru asta talentul lui e prea fin și prea sigur), dar la repetări și la detalii inutile, da. „Mai mult deșert totul, decît scriu“, zice el. Își compară darea la lumină a publicațiilor sale cu niște nașteri, ba chiar cu niște nașteri premature; „povara gravidității nu pot s-o duc“. Nu-și alege subiectele, ci dă peste ele; apoi, după ce a început ceva, nu se oprește pînă nu termină. De ani de zile nu mai citește decît „*tumultuare*“ încolo și încoace prin toți autorii; nu mai reușește să-și improspăteze cu adevărat mintea prin lectură și să lucreze după pofa inimii. Îl invidiază pe Budaeus, că are timpul necesar.²

„Nu te pripî să publici — îl avertizează More — mulți te pîndesc, ca să te prindă cu greșeli.“³ Erasm știe foarte bine asta: va mai îndrepta totul, mereu trebuie să revizuiască și să retușeze.⁴ Urăște această muncă de verificare și corectare, dar i se supune, cu o inepuizabilă perseverență; lucrează cu pasiune „în morile cu cai de la Basel“ și face în opt luni, zice el, treabă de șase ani.⁵

Temeritatea și graba cu care lucrează Erasm conțin, de asemenea, una din contradicțiile nere-

¹ *Anacolut*: elidarea, într-o frază, a corelativului unui cuvînt exprimat. (n.tr.).

² A. nr. I, vol. I, p. 33.20, cf. p. 17.34, 935.32, 1248.6, 1365.1—8. 25 ss., LB. I, 1013 DE, A. nr. I, vol. I, p. 3.2.6, p. 18.5, A. I, p. 17.2, 704.10, 952.5, 531.388.

³ A. 481.33.

⁴ A. I, p. 36, p. 16.1, p. 37.

⁵ A. 411, 412, 414.11, 416.8, 417.10, 752.6, 755.6, 756.16, 757.21, 853.25, 855.14, 935.32.

zolvate ale firii sale. *Vrea* să fie precaut și prudent, dar *este* repezit și neatenț. Temperamentul îl ține în loc, dar spiritul îl mină înainte, iar cuvântul îi iese din pană și ajunge sub tipar înainte ca el să-l fi chibzuit. Rezultatul este un neîncetat amestec de verbozitate și rezervă.

Felul în care Erasm încearcă să-și asigure tot timpul o porțiță de scăpare are asupra noastră un efect enervant. Cum își mai dă el osteneala, fără încetare, să ne înfățișeze *Colloquia* drept niște fleacuri, puse pe hirtie numai de hatîrul prietenilor săi, deși în această lucrare își dăduse cîndva pe față, în mod spontan, o bună parte din convingerile sale cele mai intime! Doar n-aveau alt scop, chipurile, decît să arate lumii cum sună latina de bună calitate! „Și dacă în ele se spun unele lucruri despre problemele religioase, nu sînt eu cel care le spune!”¹ De cîte ori critică, în *Adagia*, clase sociale sau funcții, mai ales pe suverani, îl avertizează pe cititor că nu trebuie să înțeleagă critica respectivă ca fiind formulată la adresa unor anumite persoane.²

Erasm a fost un maestru al reticenței. Se pricepea, chiar cînd punctul lui de vedere era cert, să evite concluziile directe. Dar nu proceda așa numai din prudență. Reținerea lui nu se datorește numai fricii. Ea provine din adîncul ființei sale. În toate problemele spiritului omenesc, el recunoștea eterna ambiguitate.

Erasm își atribuia sieși o extraordinară aversiune pentru minciună. Numai cînd vedea un mincinos i se făcea rău, zice el. Încă de pe cînd era copil resimțea o violentă silă de băieții mincinoși, ca de pildă

¹ LB. I, 896, 897, LB. V, 234 C, IX, 928.

² *Adag.* 2201, LB. II, 772 F, 773 F, 774 BC.

de micul lăudăros, despre care vorbește în *Colloquia*.¹ Autenticitatea acestei reacții, adică a repulsiiei, nu este contrazisă de faptul că noi îl prindem chiar pe Erasm cu neadevăruri. Inconsecvențe, lingușiri, mici subterfugii, minciuni necesare, lucruri grave trecute sub tăcere, sentimente fățarnice de stimă sau de jale, pe toate le putem găsi în scrisorile lui. Și-a renegat sufletul pentru un bacșiș al Annei van Borselen, lingușindu-i bigoteria. Pe cel mai bun prieten al lui, pe Battus, l-a rugat să mintă în interesul lui.² Și-a tăgăduit cu cea mai mare energie paternitatea dialogului despre papa Iuliu, de frica urmărilor, chiar și față de More³, și întotdeauna în așa fel, încît a evitat să afirme categoric: nu l-am scris eu. Cine cunoaște alți umaniști și știe cu cită nerușinare mințeau, va fi poate mai indulgent cu păcatele lui Erasm.

De altfel, încă din timpul vieții n-a scăpat de pedeapsă pentru veșnica lui rezervă, pentru măiestria lui în materie de concluzii în doi peri și în adevăruri voalate, suspiciuni și insinuări. Acuzarea de perfidie i s-a aruncat de mai multe ori în față, uneori cu o profundă indignare. „Tot timpul umbli să arunci bănuiala asupra altora, îi strigă Edward Lee; cum îți arogi dreptul de a exercita o cenzură generală și judeci și ceea ce n-ai examinat aproape deloc? De ce îi disprețuiești pe toți, numai pe tine nu? În *Colloquia* îți pui adversarii la stîlpul infamiei, pe nedrept și în mod jignitor.” Lee citează

¹ *Spongia*, LB. X, 1663 F, *Comp. Vitae*, A. nr. II, 137, p. 51, *Coll. Amicitia*, LB. I, 878 DE.

² A. 139.37.

³ A. 908.2.

pasajul dușmănos¹ la adresa sa și apoi exclamă: „Acum lumea poate să recunoască, din aceste cuvinte, cine este teologul ei, cenzorul ei, omul ei modest, simplu și drept, și să afle ce înseamnă pudoarea, seriozitatea, decența și onestitatea erasmiană! Modestia erasmiană a ajuns de mult proverbială. Ai avut veșnic în gură cuvântul «învinuire falsă». Spui: dacă aș fi convins că măcar o partitică, fie ea cât de mică, din toate acuzațiile lui (ale lui Lee) e adevărată, n-aș îndrăzni să mă duc la masa Domnului! Omule, cine ești tu, cel care judeci pe altul, pe un rob, care stă în picioare sau cade pentru Domnul?”²

Acesta a fost primul atac violent din partea conservatorilor, la începutul anului 1520, când marea luptă, dezlănțuită de apariția lui Luther, ținea lumea într-o stare de încordare mereu mai mare. Cu o jumătate de an mai târziu au urmat cele dintîi reproșuri serioase din partea reformatoarelor radicali. Ulrich von Hutten, cavalerul furtunos și cam aprins, care privea cauza lui Luther ca pe cauza națională a Germaniei și spera s-o vadă triumfătoare, s-a adresat lui Erasm, pe care pe vremuri îl aclamase cu pasiune, ca pe omul noii izbăviri, cu o rugămintă stăruitoare: să nu abandoneze sau să compromită cauza Reformei. „În chestiunea Reuchlin ai dovedit că ți-e frică; acum, în chestiunea Luther faci tot ce-ți stă în putință ca să-i convingi pe adversarii lui că n-ai cu ea nici înclin, nici înclin, deși noi știm ceva mai bine cum stau lucrurile.

¹ Erasm îl inserase în ediția lucrării *Colloquiorum Fomulac*, apărută la Dirk Maertens în 1519; la revizia următoare l-a eliminat.

² A. 1061.330.361.429 etc.

rile. Nu te lepăda de noi.” „Știi că anumite scrisori ale tale sînt purtate în triumf și arătate în dreapta și în stînga, scrisori în care, ca să te pui pe tine la adăpost de bănuială, o arunci, cu destulă răutate, în spinarea altora... Acum, dacă ți-e frică să nu te alegi, de dragul meu, cu vreo dușmănie, fă-mi cel puțin atîta lucru pe plac: să nu te lași dus în ispită, de frica altuia, să mă renegi; mai bine trece-mă cu totul sub tăcere.”¹

Erau reproșuri amare. În omul căruia i-a fost dat să le audă, se afla un Erasm micuț, care merita aceste reproșuri, care le-a luat în nume de rău, dar nu le-a pus la inimă, și care a continuat să țină seama de propria sa poziție, pînă cînd prietenia lui Von Hutten s-a prefăcut în ură. Dar în el se mai afla și un Erasm mare, care știa că din pricina patimii și orbirii cu care luptau între ele partidele, Adevărul, pe care el îl căuta, și Dragostea, pe care el dorea s-o vadă izbîndind în lume, se întunecă. Un Erasm care știa că Dumnezeu îl mărturisit de el se afla prea sus ca să fie partid. Să încercăm a-l vedea mereu pe acest Erasm, în măsura în care ne îngăduie cel mic.

¹ A. 1135.

Erasm la Louvain, 1517. Așteaptă restaurarea Bisericii, ca rod al culturii clasice. Controversă cu Lefèvre d'Étaples. A doua călătorie la Basel, 1518. Revizuirea ediției *Noului Testament*. Controverse cu Latomus, Briard și Lee. Erasm nu vede în rezistența opusă de teologia conservatoare decât o conspirație împotriva noilor *bonae litterae*.

Cînd Erasm s-a stabilit în vara anului 1517 la Louvain, avea o vagă presimțire că vin schimbări mari, care începuseră să se și apropie. „Mă tem, scrie el în septembrie, că aici se va produce o mare răsturnare, dacă mila lui Dumnezeu, precum și cucerinicia și înțelepciunea suveranilor, nu se vor ocupa de problemele oamenilor.”¹ Ce forme va îmbrăca marea schimbare, habar n-avea.

Nici de data aceasta nu considera cîtuși de puțin că mutarea sa ar fi definitivă. Ea avea să dureze numai „pînă cînd ne vom lămuri ce localitate de domiciliu este mai nimerită pentru bătrînețe, care bate la ușă”². Este o notă tristă în acest om, care nu rîvnește nimic altceva decît liniște și libertate și care, datorită propriei sale neliniști și incapacității sale de a nu se sinchisi de alți oameni, nu și-a găsit niciodată un domiciliu cu adevărat stabil, nici adevărata independență. Erasm e unul dintre acei oameni care spun mereu: *mîine, mîine!* întîi să lichidez asta și pe urmă... De îndată

¹ A. 658.49, cf. 545.10.

² A. 596.2.

ce va fi gata cu noua ediție a *Noului Testament* și va scăpa de plicticoasele și neplăcutele controverse în care se încurcase fără voia sa, va dormi, se va ascunde și „va cînta pentru sine și pentru muze”¹. Dar ziua aceea n-a venit niciodată.

Unde va avea să locuiască, atunci cînd va fi liber? Spania, spre care îl chema cardinalul Ximenes, nu-l atrăgea. În Germania, spune el, îl speriau sobele și nesiguranța. În Anglia îi repugna servilismul, zice el, care i se pretindea. Dar nici chiar în Țările-de-Jos nu se simțea la locul lui: „aici e multă lătrătură și nici o răsplată; chiar dacă aș vrea cu dragă inimă să rămîn, n-aș suporta mult timp”². Totuși, a suportat patru ani.

Erasm avea la Universitatea din Louvain prieteni buni. La început a tras la vechiul și ospitalierul său prieten Johannes Paludanus, retor al Universității, a cărui casă a schimbat-o, încă în cursul aceleiași veri, pe o locuință la Colegiul Crinului. Maarten van Dorp, holandez ca și el, nu se răcise de el în urma polemicii lor cu privire la *Moria*; bunăvoința lui a fost foarte prețioasă pentru Erasm, avînd în vedere situația importantă pe care o avea Van Dorp la facultatea de teologie, și în sfîrșit: cu toate că vechiul său protector, Adrian de Utrecht, viitorul papă, fusese rechemat de la Louvain, de care era legat de atîta vreme și în mod atît de intim, spre a ocupa demnități mai înalte, influența lui nu scăzuse din această cauză, ba chiar sporise; tocmai în acele zile, Adrian fusese înălțat la rangul de cardinal.

Erasm a fost primit cu foarte multă bunăvoință de teologii din Louvain. Conducătorul lor, vice-can-

¹ A. 726.6, 731.37, 784.17, 785.9, 826.2, 812.28.

² A. 579.47 ss.

celarul Universității, Jean Briard de Ath, s-a exprimat favorabil, în repetate rânduri, despre ediția Noului Testament, spre marea satisfacție a lui Erasm. Curînd după aceea, Erasm a fost primit și el la facultatea de teologie.

Totuși, nu se simțea la largul lui printre teologii din Louvain. Atmosfera era cu mult mai puțin pe placul lui decît în cercurile erudiților englezi. Simțea aici un spirit pe care nu-l înțelegea și în care, de aceea, nu avea încredere.

În anii în care a început Reforma, Erasm fusese victima unei mari neînțelegeri, ca urmare a faptului că el, cu mintea lui fină, estetică și oscilantă, nu sesiza nici străfundurile credinței, nici necesitățile dure ale societății omenesti. Nu era nici mistic, nici realist. Luther era și una și alta. Pentru Erasm, marea problemă a Bisericii, a statului și a societății era cît se poate de simplă. Nu era nevoie de altceva decît de restaurare și purificare, prin înapoierea la izvoarele originare, nealterate, ale creștinismului. Se impunea stirpirea unui număr de excrescențe ale credinței, mai mult ridicole decît șocante. Totul trebuia adus înapoi spre miezul credinței, spre Cristos și spre Evanghelie. Formele, ceremoniile, speculațiile, să facă loc practicii adevăratei evlavii. Evanghelia să fie, pentru toți, ușor de înțeles și la îndemîna oricui. Iar mijlocul de a se realiza toate acestea era veritabila cultură, *bonae litterae*. Nu făcuse el oare pînă atunci, cu ediția sa a *Noului Testament* și cu cea a sfințului Ieronim, și chiar mai înainte, cu azi atît de faimosul *Enchiridion*, aproape tot ceea ce s-ar fi putut face? „Sper că ceea ce place acum oamenilor de bună credință, va plăcea în curînd tuturor.”¹ Încă la începutul anului 1517,

¹ A. 507.23, 456.253.

Erasm îi scrisese lui Wolfgang Fabricius Capito cu tonul unui om care a realizat marea operă: „Hai, preia facla din mina noastră. Munca va fi de aci înainte ceva mai lesnicioasă și va stîrni mult mai puțină ură și invidie. *Noi* am rezistat primului șoc.”¹

Budaeus îi scrie în mai 1517 lui Tunstall²: „Există oare vreun om atît de ôropsit de ursitoare, încît să nu-l dezguste această știință mucedă și întunecată (scolastica), de cînd și teologia, curățită prin sirguinta lui Erasm, și-a redobîndit vechea puritate și strălucire? Dar încă mult mai măreț este celălalt rezultat obținut prin aceeași muncă, anume: că adevărul sacru însuși a țîșnit din întunecimile cimeriene, chiar dacă teologia n-a ieșit încă la iveală, în toată strălucirea ei, din mîlul școlii sofistice. După ce se va petrece acest lucru, meritul va fi fost al celor dintîi produse ale vremii noastre.” Filologul Budaeus era de părere, în mod încă și mai categoric decît Erasm, că întreaga credință e o problemă de erudiție.

Cu siguranță că pe Erasm l-a supărat faptul că nu toată lumea a acceptat numaidecît adevărul purificat. Cum putea oare cineva să continue a avea atitudine potrivnică față de ceea ce lui i se părea atît de limpede și de simplu? El, care ar fi ținut atît de mult și cît se poate de sincer să trăiască în bună pace cu toată lumea, s-a pomenit implicat într-un șir de polemici. Să nu se sinchisească de atacurile adversarilor săi, îi interzicea nu numai firea sa, veșnic dornică de justificări față de oameni, dar și moravurile acelor vremuri iubitoare de litigii.

Prima a fost disputa cu Jacques Lefèvre d'Étapes (sau în forma latină Jacobus Faber Stapulensis),

¹ A. 541.96.125.

² A. 583.252.

teologul parizian, care, ca pregătitor al Reformei, merită, mai mult ca oricine, să fie comparat cu Erasm. În clipa în care Erasm s-a urcat la Anvers în diligență ca să plece la Louvain, un prieten i-a atras atenția asupra unui pasaj din noua ediție a comentariului lui Faber la epistolele sfântului apostol Pavel; în acel pasaj, Faber critica adnotația lui Erasm la Epistola către evrei, cap. II, vs. 7. Erasm a cumpărat numaidecît cartea lui Faber și a publicat la iuțeală o *Apologia*. Era vorba de relația lui Cristos cu Dumnezeu și cu îngerii, dar litigiul dogmatic s-a restrins în cele din urmă la o interpretare filologică a lui Erasm.¹

Încă neobișnuit cu lupta acerbă directă, Erasm a fost grozav de afectat de acest caz, cu atât mai mult, cu cât îl stima profund pe Faber și îl considera ruda-ruda sa spirituală. „Ce i-o fi dat în gînd omului aceluia? L-au instigat alții împotriva mea? Toți teologii îmi dau mie dreptate“, ne asigură el. Se enervează că Faber nu-i răspunde numaidecît. Badius i-a povestit lui Pieter Gilles că Faber regretă. Într-o scrisoare demnă, Erasm face apel la prietenia lor; va pleca urechea la învățături și critici. Apoi iarăși mîrîie: să bage de seamă! Și crede că cearta lui cu Faber ține încordată lumea: nu există prînz, în timpul căruia să nu se pronunțe mesenii pentru sau contra celor doi combatanți. Disputa, în cele din urmă, s-a potolit, iar prietenia a rămas intactă.²

Cam pe la Paști, în anul 1518, Erasm avea de gînd să facă o nouă călătorie la Basel, ca să dea acolo la tipar, în cîteva luni de muncă pe brînci,

¹ LB. IX, 17, A. 616.4.11.

² A. 597.32, 607.2, 608.22, 616, 637, 651—'53, 659, 695.21, 707.23, 719.7, 730.29, 766.9, 768.16, 778.54, 849.15, 855.48, 814.10.

ediția revizuită a Noului Testament. N-a neglijat să-i roage călduros, în prealabil, pe capii teologiei conservatoare din Louvain, să-i comunice obiecțiile lor cu privire la lucrarea sa. Briard de Ath a declarat că n-a găsit în ea nimic supărător, cu toate că i se spusese, înainte de a o citi, că ar conține fel de fel de lucruri rele. „Atunci, ediția nouă are să vă placă și mai mult“, spusese Erasm.¹ Prietenul său Dorpius și Jacobus Latomus, și el unul dintre cei mai eminenți teologi, se exprimaseră în același sens, iar carmelitul Nicolaas van Egmond, că nu citise niciodată lucrarea lui Erasm. Numai un tînăr englez, Edward Lee, care studia la Louvain limba elină, rezumase în zece concluzii o serie de obiecțiuni critice la adresa revizuirii făcute de Erasm. Erasm scăpase de ele, scriindu-i lui Lee că nu putuse să intre în posesia concluziilor lui și deci nu putuse să le folosească. Dar tînărul său adversar nu s-a lăsat desconsiderat în felul acesta și și-a dezvoltat obiecțiunile într-o scriere mai amplă.²

Astfel, Erasm a plecat din nou la Basel, în mai 1518. Se văzuse silit să solicite tuturor prietenilor săi englezi (dintre care pe Ammonius i-l răpise moartea în 1517) o subvenție pentru călătorie, continuînd să le promită că după ce va termina treaba se va înapoia în Anglia. În timp ce urca pe Rin în sus, a răspuns, într-o scrisoare către Martinus Lypsius, criticii lui Lee, care îl ustura în mod deosebit. Cu prilejul revizuirii ediției sale nu numai că nu prea a ținut seamă de acea critică, dar a mai avut și curajul să includă în noua ediție propria sa traducere a *Noului Testament*, din 1506, fără nici o modificare. Totodată, a obținut pentru noua ediție o

¹ A. 1225.

² A. 750, 765, 843, 781—787, 867, 964.

puternică armă împotriva criticilor săi: o scrisoare de aprobare a papei.¹

La Basel, Erasm a muncit iarăși ca un cal de moară; de fapt, era în elementul său. Încă înainte de ediția a doua a Noului Testament, au ieșit din teacurile lui Froben *Enchiridion* și *Institutio Principis Christiani* în ediții noi. În timpul călătoriei de înapoiere, Erasm — pe care o serie de indispoziții îl împiedicaseră toată vara să lucreze normal, așa încît nu putuse să-și termine treaba — s-a îmbolnăvit grav. A ajuns cu greu la Louvain, la 21 septembrie 1518. Se prea poate să fi fost ciumă, iar Erasm, el însuși veșnic temător să nu se molipsească, a luat acum toate măsurile de precauție, ca să nu-și expună prietenii. A evitat să locuiască la Colegiul Crinului și și-a căutat găzduire la cel mai intim prieten al său, Dirk Maertens, tipograful. Dar, în ciuda zvonurilor de ciumă și avertismentelor lui Erasm, au venit numaidecît să-l vadă mai întîi Dorpius și apoi și Ath.² Se pare că, totuși, nu era prea rău văzut la Louvain.

Divergențele dintre Erasm și facultatea din Louvain erau însă profunde. Lee, jignit de faptul că Erasm nu prea dăduse atenție obiecțiunilor sale, i-a pregătit o nouă critică, dar a ținut-o deocamdată secretă față de Erasm, ceea ce pe acesta l-a iritat și l-a enervat. Între timp a intrat în scenă un nou adversar. Îndată după sosirea sa la Louvain, Erasm își dăduse foarte multă osteneală să promoveze realizarea unui „Collegium Trilingue“, sarcină trasată Universității prin testament de către Hieronymus Busleiden. Acolo urma să se predea cele trei limbi biblice: ebraica, elina, latina. Era așadar o creație

¹ A. 832, 860, 864.

² A. 867.

între totul în spiritul lui Erasm. Așa încît atunci cînd Jacobus Latomus, un membru al facultății de teologie, pe care Erasm îl stima mult ¹, a pus la îndoială, într-un dialog despre studiul celor trei limbi și al teologiei, folosul celei dintîi pentru teologie, Erasm s-a considerat atacat personal, și i-a răspuns lui Latomus într-o apologie.² În aceeași epocă (primăvara anului 1519), a avut o neplăcere cu Ath, vice-cancelarul. Erasm credea că acesta îl criticase în public, în legătură cu lucrarea sa, abia apărută, *Elogiul căsătoriei*.³ Cu toate că Ath s-a retras numaidecît, Erasm nu s-a putut abține să nu publice, măcar într-o formă moderată, o apologie.⁴ Între timp, disputa cu Lee, din mocnită, lua forme tot mai ascuțite.⁵ În zadar au încercat prietenii englezi să-l tempereze pe tinărul și ambițiosul lor compatriot. Erasm, la rîndul său, îl înțepa în mod perfid. În toată această dispută, Erasm dovedește o lipsă de autostăpînire și de demnitate, care reprezintă latura sa cea mai slabă. De obicei atît de grijuliu în ce privește decorul, acum ajunge la injurături: vipera britanică, Satana; face uz, și nu numai o dată, pînă și de vechea insultă, care le atribuie englezilor o coadă. Punctele controversate sînt eclipsate cu totul de amarele reproșuri reciproce. Cuprins de o minie nemăsurată, Erasm recurge la armele cele mai neleale. Îi ațîță pe prietenii săi germani să scrie împotriva lui Lee și să-l facă de rîs, în toată prostia

¹ A. 934.

² LB. IX, 79.

³ *Encomium matrimonii*, scrisă pentru Mountjoy în epoca sederii la Paris, tipărită pentru prima oară de către Maertens în 1517, iar în anul următor retipărită de către Froben. Vezi A. vol. III, p. 14.10 n. 17.10 n. Se întîlnește în *De Conscribendis epistolis*, LB. I, 414.

⁴ LB. IX 105.

⁵ A. 1037. 1061.

și lăudăroșenia lui, și îi asigură apoi pe prietenii săi englezi că „Germania întreagă e literalmente furioasă împotriva lui Lee; cu foarte mare greutate i-am liniștit”¹.

Din păcate, Germania avea alte motive de agitație: e anul 1520! Cele trei mari pamflete ale lui Luther incendiază lumea.

Chiar dacă sîntem înclinați să scuzăm violența și micile răutăți ale lui Erasm din această dispută, ca decurgînd dintr-o fire hipersensibilă, uneori mai mult sau mai puțin lipsită de însușiri autentice virile, ne vine greu să negăm un fapt: că el n-a înțeles just nici motivele adversarilor săi, nici marea frământare a vremii sale.

Lui Erasm îi venea ușor să-și bată joc de îngustimea de spirit a teologilor conservatori, care erau de părere că orice urmă de credință în Sfînta Scriptură încetează de îndată ce se încearcă a i se purifica textul. „Vor să îndrepte sfînta Evanghelie, ba chiar și Tatăl Nostru! exclamă indignați predicatorii către mulțimea uluită. Ca și cum eu i-aș pîngări pe sfinții apostoli Matei și Luca, și nu cei care, din neștiință sau din neglijență, i-au denaturat! Mă rog, ce vrem? Ca Biserica să dispună de o Scriptură cît mai purificată cu putință, sau nu?”² Cu aceasta, lui Erasm, omul însuflețit de o pătimașă nevoie de puritate, problema i se părea lichidată. Dar instinctul nu i-a înșelat pe adversarii săi, cînd și-au spus că însăși dogma e în primejdie de moarte dacă judecata filologică a unui erudit individual e pusă să decidă care e versiunea justă a unui text. Iar Erasm voia să evite concluzia care s-ar atinge de dogmă. Nu-și dădea seama că în mintea sa noțiun-

¹ A. 1088, 1089, 1129, 1139.

² A. 541.83, 1126.

nile de Biserică, taine, dogmatică, nu mai erau pur catolice, deoarece se subordonaseră vederilor sale filologice. Și nici nu putea să-și dea seama, pentru că lui, cu toată evlavია sa firească și cu tot simțămîntul său etic, fierbinte și duios, îi lipsea, în parte, elanul mistic, care e temeliea oricărei credințe.

Și chiar această lipsă a lui l-a împiedicat să înțeleagă adevăratul motiv al împotrivirii dreptei credințe catolice. Cum era oare cu putință ca atîția oameni, și printre ei unii sus-puși, să nu vrea să admită ceea ce lui îi părea atît de limpede și de incontestabil? Fenomenul acesta, el îl interpreta, iarăși, în mod foarte egocentric: împotrivirea îl viza pe el personal și idealul său. El, omul care dorea atît de mult să trăiască în bună pace cu toată lumea, care ținea atît de mult la simpatie și la apreciere din partea altora și căruia îi venea atît de greu să suporte dușmănia, vedea cum, în jurul lui, ceata adversarilor săi se îngroașă. Nu-și dădea seama cum se mai temeau ei de ascuțimea ironiei lui și cîți din ei purtau o cicatrice de pe urma unei răni produse de *Moria*. Ura aceasta, reală și presupusă, îl irita îngrozitor pe Erasm. Își vedea dușmanii ca pe o sectă. Cei care urau noua teologie științifică erau mai ales dominicanii și carmeliții. Cu puțin înainte se ridicase împotriva lui, la Louvain, un nou adversar: compatriotul său¹ Nicolaas van Egmond, priorul carmeliților, împotriva căruia a păstrat apoi toată viața o puternică ranchiună.

¹ Este vrednic de remarcat faptul că Erasm și-a găsit, la Louvain, cei mai înverșunați adversari, tocmai printre compatrioți, în sensul strict. Pe lângă moderatul Van Dorp și violentul Egmond, au intrat curînd în arenă, împotriva lui Erasm: Vincent Dirks din Haarlem, Willem din Vianen și Ruurd Tapper.

Persecuția sporește: otrava calomniei se răspindește zi de zi tot mai mult și devine tot mai mortală; se predică fără rușine cele mai grosolane minciuni despre el; Erasm face apel, împotriva lor, la ajutorul lui Ath, vice-cancelarul. Dar nu folosește la nimic; agresorii rid: lăsați-l să scrie pentru învățați, care sînt puțini; noi vom lătra cu poporul. Începînd din 1520, spune ades: „mă lapidează în fiecare zi.“¹

Dar Erasm — oricît se credea pe sine, și cu drept cuvînt, în centrul disputei — nu mai putea, în 1519 și în 1520, să fie orb și să nu vadă un fapt: că marea luptă nu se referea numai la el. Ce să fie oare această mare frămîntare cu privire la problemele spiritului și ale credinței?

Răspunsul, pe care și l-a dat sieși Erasm, suna astfel: este o conspirație vastă și premeditată din partea conservatorilor, ca să înăbușe adevărata cultură, adică erudiția clasică, și să facă să triumfe vechea ignorantă. Această idee revine în scrisorile lui de nenumărate ori, cu începere, aproximativ, de la sfîrșitul anului 1518.² „Știu absolut sigur, — îi scrie el la 21 martie 1519 unuia dintre prietenii săi germani — că barbarii de pretutindeni au uneltit să nu lase neîncercat nici un mijloc pentru ca *bonae litterae* să fie înăbușite.“³ „Aici noi mai luptăm tot împotriva susținătorilor vechii ignoranțe: oare Wolsey nu l-ar putea determina pe papă să pună capăt stării de lucruri de aici? Acești mărginiți numesc «poezie» tot ceea ce ține de literatura veche și cultă. Cu acest cuvînt ei desemnează tot ceea ce

aduce cu o erudiție mai elegantă, adică tot ceea ce ei n-au învățat. Întregul tumult, întreaga tragedie (prin aceste cuvinte înțelege de obicei marele conflict religios) își are originea în ora împotriva numitelor *bonae litterae*.¹ Sursa și pepiniera întregii tragedii este aceasta: o ură de nelecuit împotriva studiilor lingvistice, inclusiv *bonae litterae*. „Luther îi provoacă pe acești dușmani, care, chiar atunci cînd cauza lor e nejustă, tot nu pot fi stăpîniți. Și între timp *bonae litterae* sînt hărțuite de invidie; cu concursul lui (al lui Luther) sînt atacate de acești bărzăuni, care sînt aproape de nesuferit și cînd le merge prost: dar cine i-ar suporta dacă ar triumfa? Ori nu văd eu nimic, ori ei țintesc altceva, nu pe Luther. Își pun în gînd să pună stăpînire pe fortăreața Muzelor.“²

Așa îi scria Erasm unui universitar din Lipsca, în decembrie 1520.

Această concepție academică și unilaterală cu privire la marele eveniment, născută în camera de lucru, deasupra cărților, l-a împiedicat pe Erasm, mai mult decît orice alt factor, să înțeleagă adevărata natură și importanță a Reformei.

¹ A. 531.515, 522.154, 597, 809, 826.4, 878.13, 941.6, 946, 1166.35, 1176.12, 1182.9, 1185.9, 1203, 1216.75.

² A. 903.4.

³ A. 931.5.

¹ A. 947.18, 948.15, 961.14, 991.37, 1007.51, 1016.7, 1032.12, 1060.37, 1063.1, 1066.62, 1110.15, 1111.23, 1126.335, 1134.11, 1141.25, 1156.42, 1167.72, 1168.30. Cuvîntul *tra-godiae* are la Erasm adeseori numai înțelesul de „ceartă, gîlceavă“.

² A. 1168.

Începutul relațiilor dintre Erasm și Luther. Arhiepiscopul Albert din Maiența, 1517. Progresul Reformei. Luther încearcă să-l determine pe Erasm să se apropie de el, martie 1519. Erasm păstrează o anumită distanță și crede că mai poate juca rolul de împăciuator. Atitudinea lui devine echivocă. Neagă din ce în ce mai energic orice punct comun cu Luther și se hotărăște să rămână în expectativă. Ambele părți exercită presiuni asupra lui Erasm, ca să se declare pentru una din ele. Aleander în Țările-de-Jos. Dieta de la Worms, 1521. Erasm părăsește Louvain ca să-și asigure independența, octombrie 1521.

La sfârșitul anului 1516, Erasm primise o scrisoare de la bibliotecarul și secretarul lui Frederic, prinț elector al Saxoniei, anume George Spalatinus¹, întocmită cu tonul respectuos și omagial cu care obișnuia acum toată lumea să i se adreseze marelui erudit. „Noi toți vă cinstim în cel mai înalt grad; prințul elector are în biblioteca sa toate operele dumneavoastră și are de gând să cumpere tot ceea ce veți mai binevoi să publicați.“ Dar scopul scrisorii lui Spalatinus era îndeplinirea rugăminții unui prieten. Un călugăr augustin, mare admirator al lui Erasm, îl rugase să-i atragă acestuia atenția că în comentariul lui cu privire la scrierile sfântului apostol Pavel, anume în Epistola către romani, nu înțelesese bine noțiunea de *justitia*, că dăduse prea puțină importanță păcatului originar și că ar putea fi mai bine informat asupra acestor probleme dacă ar citi operele sfântului Augustin.

¹ A. 501.

Călugărul augustin anonim era Luther, pe atunci încă necunoscut în afara cercului Universității din Wittenberg, unde era profesor, iar critica se referea la punctul cardinal al convingerii sale religioase, formate după o îndelungă frământare: justificarea prin credință.

Erasm nu prea dăduse atenție scrisorii; primea foarte multe de felul acesta, cu și mai multe elogii și fără critici. Dacă i-a răspuns, Spalatinus n-a primit răspunsul; mai tirziu, Erasm a uitat toată scrisoarea.

După nouă luni, în septembrie 1517, deci când Erasm se afla la Louvain abia de scurtă vreme, i-a parvenit o rugămintă onorabilă, scrisă personal de către cel mai înalt prelat al Imperiului, tânărul arhiepiscop de Maiența, Albert de Brandenburg.¹ Arhiepiscopul îi scria că i-ar face plăcere să-l vadă, dacă i s-ar ivi prilejul, căci îi admiră opera în mod deosebit (o cunoștea atît de puțin, încît vorbea despre îndreptarea Vechiului Testament, în loc de a Noului Testament) și speră că Erasm va scrie, într-un stil ales, viețile cîtorva sfinți.

Tînărul Hohenzoller, promotor al noii lumini a studiilor clasice, informat despre importanța operei lui Erasm, probabil de către Hutten și Capito, care se aflau la curtea lui, se incurcase nu de mult în una din cele mai hazardate tranzații politice și financiare ale epocii. Înălțarea lui la rangul de arhiepiscop de Maiența, la vîrsta de 24 de ani, necesitase o dispensă papală, pentru că dorea să păstreze și arhiepiscopatul de Magdeburg și scaunul de la Halber-

¹ A. 661 (n.a.). — *Albert de Brandenburg* (1490—1545); elector și arhiepiscop de Maiența (1514), arhiepiscop de Magdeburg (1513) și administrator al diocesei de Halberstadt (1513); cardinal (1518) (n.tr.).

stadt. Acest cumul de putere ecleziastică urmărea să favorizeze politica brandenburgheză, împotriva casei de Saxonia. Papa dăduse dispensa în schimbul unui preț gras, dar pentru a-i înlesni arhiepiscopului plata, acordase indulgențe foarte generoase arhiepiscopatelor de Maiența și de Magdeburg și landurilor brandenburgheze. Albert, căruia i se lăsase în mod tacit jumătate din venit, contractase un împrumut la firma Fugger, iar aceasta luase asupra sa gestiunea indulgențelor.

Cînd Erasm i-a răspuns arhiepiscopului, în decembrie 1517¹, tezele lui Luther împotriva indulgențelor, provocate de instrucțiunile arhiepiscopului de Maiența cu privire la vînzarea lor, fuseseră afișate (31 octombrie 1517) și circulau prin toată Germania, producînd agitație în întreaga Biserică. Tezele erau îndreptate împotriva aceluiași lucru pe care îl combatăa și Erasm: concepția mecanică, a-tomistă și juridică a credinței. Dar cît de diferit a fost efectul lor practic, în comparație cu străduința pașnică a lui Erasm de a purifica Biserica numai cu mijloace blînde!

Viețile apostolilor? i-a răspuns Erasm arhiepiscopului. „În ce mă privește, am încercat ca prin silința mea să adaug, după puterile mele, cît mai multă strălucire, strălucirii celui mai sfînt dintre sfinți. De altfel, ambiția eminenței voastre ca, în mijlocul atîtor probleme de cîrmuire și fiind încă atît de tînăr, să vedeți viețile sfinților curățite de basme și scrise ca lumea, este peste măsură de lăudabilă. Căci în Biserică nu trebuie tolerat nimic ce nu e absolut pur sau decent.“ Și încheie cu un splendid elogiu la adresa eminentului prelat.

¹ A. 745.

Aproape în tot timpul anului 1518, Erasm a fost prea absorbit de propriile sale probleme — călătoria la Basel și munca lui încordată acolo, apoi boala lui gravă — ca să-și bată capul prea mult cu problema Luther. În martie îi trimite lui More tezele lui Luther, fără comentariu, și i se plînge în treacăt lui Colet de nerușinarea cu care Roma negocia indulgențele.¹ Luther, declarat eretic, este citat și se prezintă la Augsburg în fața legatului papal Cajetanus, dar refuză să retracteze. Un freamăt de entuziasm se ridică în jurul lui. Tocmai în acele zile îi scrie Erasm lui Johannes Lang, unul dintre partizanii lui Luther, exprimîndu-se în termeni foarte favorabili despre opera acestuia.² Tezele au plăcut tuturor. „Văd că domnia papei de la Roma, așa cum e ea acum, e ciuma creștinătății... dar nu știu dacă e de vreun folos să punem în public degetul pe buboi. Aceasta ar fi mai degrabă treaba suveranilor, dar mă tem că ei se viră sub aceeași plapumă cu papa, ca să încaseze o parte din pradă. Nu înțeleg ce îl îndeamnă pe Eck să se pronunțe împotriva lui Luther.“ Scrisoarea n-a fost publicată în nici una din ediții.

Anul 1519 a adus cu sine complicațiile alegerii împăratului, după ce bătrînul Maximilian murise în ianuarie, precum și sfortările curiei de a cîștiga teren pe cale pașnică. Germania era în așteptarea dispu-tației, plănuită de mult, dintre Johannes Eck și Andreas Karlstadt, care de fapt îl privea pe Luther. Erasm, implicat chiar în acel an în atitea polemici, nu putea să prevadă că disputația de la Leipzig, care avea să-l împingă pe Luther pînă la ultima consecință, aceea de a repudia autoritatea ecleziastică

¹ A. 785.38, 786.24.

² A. 872.

supremă, va deveni un eveniment de importanță istorică mondială, în timp ce controversa sa cu Lee va fi uitată.

La 28 martie 1519 Luther i s-a adresat pentru prima dată direct lui Erasm.¹ „Vorbim atât de des, eu cu dumneata și dumneata cu mine, Erasm, podoaba și nădejdea noastră, și nu ne cunoaștem încă.“ Îi pare bine că Erasm displace multora, căci el consideră că acesta este un semn că Dumnezeu l-a binecuvîntat. Acum cînd și numele său, al lui Luther, începe să fie cunoscut, o tăcere prea lungă între ei ar putea fi interpretată în rău. „De aceea, dragă Erasm, ai bunătatea, dacă socoți că e cazul, și recunoaște-l și pe acest smerit frate întru Cristos, care, fii sigur, te admiră și îți e devotat, și care de altfel, din pricina neștiinței sale, n-ar fi vrednic decît să zacă îngropat, necunoscut de nimeni, într-un colțisor.“

Această scrisoare pe jumătate ironică, ticluită cu viclenie țărănească, ascundea o intenție foarte precisă. Luther voia, dacă se poate, să-l facă pe Erasm — care acum era o puternică autoritate, termenul de comparație al științei și culturii — să iasă din birlogul lui, ca să-l cîștige pentru cauza sa. În inima lui, Luther era de mult conștient de marea prăpastie care îl despărțea de Erasm. Încă din martie 1517, cu o jumătate de an înainte de apariția sa în public, îi scria despre Erasm lui Johannes Lang, citat ceva mai sus: „lucrurile omenesti au la el mai mare greutate decît cele divine“. Este judecata pe care foarte mulți au repetat-o, imitîndu-l pe Luther și care le și pare tuturor evidentă, dar care totuși nu e justă.

¹ A. 933.

Încercarea de apropiere din partea lui Luther a fost pentru Erasm un motiv de a se da numaidecît îndărăt. Acum începe acea politică extrem de echivocă a lui Erasm, de a menține pacea, prin autoritatea sa de „lumină a lumii“, și chiar de a păstra linia de mijloc, fără a se compromite. În această atitudine, latura nobilă și cea meschină a personalității sale sînt amestecate în mod inextricabil. Greșeala, datorită căreia cei mai mulți istoriografi l-au văzut pe Erasm, în ceea ce privește atitudinea lui față de Reformă, ori mult prea nefavorabil, ori — ca de pildă istoricul german Kalkoff — mult prea eroic și prea clarvăzător, rezidă în faptul că l-au considerat, pe nedrept, ca omogen din punctul de vedere psihologic. Adică tocmai așa cum n-a fost. Ambiguitatea merge pînă în cele mai profunde cîte ale ființei lui. Multe din manifestările lui în cadrul disputei sînt rezultatul direct al fricii și al lipsei de caracter, precum și al repulsiei înrădăcinate de a se lega de o persoană sau de o cauză, dar în spatele acestora se ascunde tot timpul adîncea și sincera sa convingere că nici una din părerile în conflict nu poate exprima complet adevărul și că ura și miopia oamenilor întunecă mințile. Și această convingere se îmbină cu nobila iluzie că ar fi cu putință să se mai salveze pacea prin cumpătare, înțelegere și bunăvoință.

Un prilej de a-și expune punctul de vedere împotriva lui Luther, Erasm l-a găsit într-o scrisoare¹, pe care a adresat-o în aprilie 1519 oerotitorului lui Luther, prințul elector al Saxoniei, Frederic cel Înțelept, în legătură cu o ediție a lui Suetonius, pe care i-o dedicase cîndva. Scierile lui Luther, zice el, au oferit obscuranțiștilor din Louvain un

¹ A. 939.

material bogat, cu care să poată tuna și fulgera împotriva numitelor *bonae litterae* și pentru a-i declara eretici pe toți învățații. El, personal, nu-l cunoaște pe Luther; nu-i parcursese încă scrierile decât în mod fugar, dar toată lumea prețuiește modul lui de viață. Cît de puțin se potrivește cu blindetea teologică procedeul de a-l condamna în mod atît de gratuit și încă în fața poporului lipsit de judecată! El doar propusese o discuție și se supusese judecății oricui. Nimeni încă nu l-a sfătuit, nu l-a învățat, nu l-a convins. Nu orice rătăcire e numai-decît o erezie.

Cel mai bun lucru în creștinism este o viață vrednică de Cristos. Acolo unde aceasta există, nu trebuie să bănuim cu prea multă ușurință prezența ereziei. De ce urmărim atît de fără milă greșelile altora, de vreme ce nimeni nu e scutit de a greși? De ce vrem mai degrabă să învingem decît să vindecăm, să asuprim decît să instruim?

Încheie cu un cuvînt, care trebuie să fi fost pe placul prietenilor lui Luther, căci aceștia sperau să obțină sprijinul lui Erasm. „Ducele n-ar trebui să îngăduie ca un singur nevinovat să fie lăsat pradă necucerniciei mai multora, sub pretextul cucerniciei. Același lucru îl vrea și papa Leon, care nu dorește nimic cu mai multă căldură decît ca nevinovăția să fie în siguranță.” Scrisoarea a fost curînd tipărită și difuzată.

În același timp, Erasm face tot ce-i stă în putință ca să-l oprească pe Froben de a publica scrierile lui Luther, „pentru ca să nu ațîțe încă și mai mult ura împotriva numitelor *bonae litterae*”¹. Și repetă fără încetare: nu-l cunosc pe Luther, nu i-am

¹ A. 904, 938, 967 vol. IV, p. XXIX.

citit scrierile.¹ De acest lucru îl asigură chiar pe Luther în răspunsul său la scrisoarea din 28 martie. Această scrisoare a lui Erasm, datată 30 mai 1519, trebuie considerată ca un articol de fond, destinat să aducă la cunoștința publicului poziția sa în problema Luther. Luther nu știe ce tragedii au provocat scrierile lui la Louvain. Cei de aici cred că el, Erasm, l-ar fi ajutat, și îl numesc stegarul partidului lui Luther! Ceea ce li s-a părut a fi un pretext abil ca să asuprească aceleași *bonae litterae*. „Am declarat că dumneata îmi ești cu totul necunoscut, că încă nu ți-am citit cărțile și că deci nici nu le aprob, nici nu le dezaprob.”

„Mă păstrez, dacă se poate, intact, ca să fiu de folos studiilor în curs de reînflorire. Mie mi se pare că obții mai mult cu modestia cumpătată decît cu impetuozitatea. Așa a supus Cristos lumea.”²

În aceeași zi îi scrie lui Johannes Lang, unul dintre prietenii și adepții lui Luther, o scrisorică scurtă, nedestinată a fi publicată: „Sper că eforturile dumitale și ale celor apropiați dumitale vor avea succes. Aici papistașii tună și fulgeră... toți cei mai buni se bucură de curajul lui Luther, dar să bage de seamă, să nu se iște lupte partinice! A lupta cu persoane nu ajută la nimic, atîta timp cît nu se poate înlătura tirania scaunului de la Roma și a sateliților lui: dominicanii, franciscanii și carmeliții. Dar lucrul acesta nu l-ar putea încerca nimeni, fără să stîrnească un scandal serios.”³

Pe măsură ce marea prăpastie se lărgeste, se înmulțesc asigurările lui Erasm că nu are cu Luther nici în clin, nici în mîneacă. Relațiile la Louvain

¹ A. 947.33, 961.30, 967.77.

² A. 980.

³ A. 983.

devin tot mai neplăcute, atitudinea față de el tot mai ostilă. În august 1519 se adresează papei în persoană, solicitându-i ocrotire împotriva adversarilor. săi.¹ Tot nu-și dă încă seama cât de mare e ruptura și încă mai crede că nu e decât o dispută între erudiți. Regele Henric al Angliei și regele Francisc al Franței le-au luat la timp piuitul, în țările lor, certăreților și calomniatorilor; dacă ar face și papa același lucru pentru Imperiul german!

În octombrie s-a ajuns încă o dată la o împăcare cu facultatea din Louvain. Tocmai în acele zile a murit Colet, la Londra. El fusese omul care înțelesese, mai bine, poate, ca oricine altul, punctul de vedere al lui Erasm. Rudele spirituale din Germania îl mai priveau încă pe Erasm ca pe marele om, care nu așteaptă decât clipa nimerită ca să intervină cu cuvântul lui puternic, ca pe omul care recomandase moderația ca lozincă, pînă va veni vremea să facă un semn prietenilor.²

Dar în mijlocul vuietului crescînd al bătăliei, cuvîntul acesta n-a mai sunat la fel de puternic ca înainte. Erasm nu domina lupta; autoritatea lui era folosită ca armă. O scrisoare către cardinalul Albert de Maiența, din 19 octombrie 1519³, aproximativ cu același fond ca și cea către Frederic de Saxonia, scrișă cu un an înainte, a fost răspîdită imediat de către prietenii lui Luther și exploatată împotriva lui Erasm de către conservatori, în ciuda protestelor obișnuite: nu-l cunosc pe Luther.

Era acum din ce în ce mai limpede că poziția mijlocitoare și împăciuitoare pe care voia s-o adopte Erasm avea să devină curînd cu totul imposibilă.

¹ A. 1007.

² A. 1029.19, nota.

³ A. 1033.

Inchizitorul Jacob van Hoogstraten venise din Colonia, unde era profesor la Universitate, la Louvain, ca să ia acolo măsuri împotriva lui Luther, așa cum luase cîndva împotriva lui Reuchlin. La 7 noiembrie 1519, facultatea din Louvain, după exemplul celei din Colonia, a făcut pasul hotărîtor: a condamnat solemn o serie de păreri ale lui Luther. Din aceea clipă, Erasm nu mai era nicăieri mai puțin la locul lui decât la Louvain, focarul acțiunii împotriva innoitorilor. E de mirare că a mai suportat trei ani.

Iluzia că va putea rosti cuvîntul de împăciuire scade. De altfel, el tot nu-și dă seama încă de adevăratele proporții. În primele luni ale anului 1520 atenția îi e absorbită aproape în întregime de propria sa dispută cu Lee, un incident de nimica toată în toiuul marii frămîntări. Dorința de a se menține în afara acelei frămîntări cîștigă tot mai mult teren. În iunie îi scrie lui Melancton¹: „Văd că problema linde să ia caracter de rebeliune. Poate că e necesar să vină necazuri, dar prefer să nu le fi provocat eu.” Crede că l-a determinat pe Wolsey să împiedice executarea ordinului de a se arde scrierile lui Luther în Anglia.² Dar se înșală. Autodafeul avusese loc la 12 mai, la Londra.

Cea mai bună dovadă că Erasm abandonase în fapt speranța de a juca rolul de împăciuitoare este, poate, următoarea. În vara anului 1520 a avut loc la Calais întîlnirea celor trei monarhi: Henric al VIII-lea, Francisc I și Carol Quintul. Erasm urma să se ducă și el acolo, în suita suveranului său.

¹ A. 1113 (n.a.). — *Philipp Schwarzerd*, zis *Melancton* (1497—1560); teolog german, prieten cu Luther. Autorul *Confesiunii de la Augsburg* (n.tr.).

² A. 1102, 1113.

Un asemenea congres de suverani, la care erau reprezentate pașnic interesele Franței, Angliei, Spaniei, Imperiului German și a unei bune părți a Italiei, ce efect ar fi trebuit să aibă asupra fanteziei lui Erasm, dacă idealul lui ar fi rămas nealterat! Dar nu există nici o urmă a acestui efect. Erasm a fost la Calais, în iulie 1520, acolo a vorbit cu Henric al VIII-lea și l-a salutat pe More, dar nu rezultă că a considerat călătoria altfel decât ca pe un prilej de a-i mai saluta încă o dată, pentru ultima oară, pe prietenii săi englezi.¹

Era supărător pentru Erasm că tocmai acum, când problema religioasă luase forme atât de ascuțite, datoriile sale de sfetnic al tânărului Carol, abia venit din Spania ca să fie încoronat ca împărat, îl legau mai mult decât înainte. În vara anului 1520 a apărut, în baza materialului acuzator furnizat de facultatea din Louvain, bula papală care îl declara pe Luther eretic și îl amenința cu excomunicarea, dacă nu va retracta numaimediu. „Mă tem că nefericitul de Luther va avea de îndurat tot ce există mai rău, — scrie Erasm la 9 septembrie 1520 — în așa hal s-a dezlănțuit pretutindeni conjurația, în așa hal sînt de furioși în toate părțile suveranii împotriva lui, și mai mult ca toți papa Leon. Ah, dacă Luther mi-ar fi urmat sfatul și s-ar fi abținut de a săvîrși aceste fapte dușmănoase și sedicioase!... Nu se vor lăsa pînă nu vor stîrpi cu totul studiul limbilor și *bonae litterae*... Această tragedie s-a născut la început din ura împotriva lor și din prostia călugărilor... Eu nu mă amestec. Cu toate că mi s-a pregătit un scaun episcopal, dacă vreau să scriu împotriva lui Luther.”²

¹ A. 1087.607, 1096.190, 1110.5, 1102.12, 1106.94, 1107.13, 1118.

² A. 1141.

Într-adevăr, Erasm, datorită uimitorului său renume, devenise din ce în ce mai mult, prin forța împrejurărilor, o piesă prețioasă în politica de mare anvergură a împăratului și a papei. Toată lumea ținea să se slujească de numele lui și să-l determine să ia atitudine. Și tocmai asta nu voia el cu nici un preț. Cît de evaziv și de ocolit îi scrie el papei despre relațiile sale cu Luther, fără să-l renege pe acesta cu totul!¹ Cu cîtă aprindere se apără de bănuiala că ar fi de partea lui Luther, așa cum insinuează în predicile lor călugării gălăgioși, care îi pun, fără discernămint, pe amindoi în aceeași oală, în insultătoarea lor acuzație de erezie!²

Dar și din cealaltă tabără e literalmente silit să ia atitudine și să se pronunțe. La sfîrșitul lunii octombrie 1520 a avut loc la Aachen încoronarea împăratului. Erasm a fost probabil de față; în orice caz, l-a însoțit după aceea pe împărat la Colonia. Acolo a avut o întrevvedere, la 5 noiembrie, cu prințul elector Frederic de Saxonia, despre Luther. A fost determinat să pună pe hîrtie rezultatul acestei convorbiri în forma de 22 *Axiomata pentru cauza lui Martin Luther*, pe care i le-a predat lui Spalatinus. Împotriva intențiilor lui Erasm, axiomele au fost numaimediu tipărite.³

Șovăiala lui Erasm, în acele zile, între a-l renege și a-l aproba pe Luther, nu-l dezonoarează. Este cusurul tragic care străbate întreaga lui personalitate: să nu vrea sau să nu poată trage ultimele consecințe. Dacă n-ar fi fost decât o fire calculată și egoistă, temătoare de pielea sa, ar fi abjurat de mult și în întregime cauza lui Luther. Ghinionul lui

¹ A. 1143.

² A. 1144.

³ Vezi A. 1155 intr.

în fața tribunalului istoriei este că-și etalează tot timpul slăbiciunile, în timp ce măreția zace ascunsă în adâncul ființei lui.

La Colonia, Erasm l-a întâlnit și pe omul cu care, pe vremea când acesta era un tânăr și promițător umanist (cu paisprezece ani mai tânăr decât Erasm), împărțise pe vremuri, la Veneția, timp de cîteva luni, camera din casa socrului lui Aldus: Hieronymus Aleander, acum venit la împărat ca nunțiu papal, ca să-l determine pe suveran să-și orienteze politica imperială, cu privire la marea problemă religioasă, după cea a papei, și să întărească prin „Reichsacht”¹ excomunicarea pronunțată de papă împotriva lui Luther.

Trebuie să fi fost oarecum penibil pentru Erasm să vadă că tocmai acest prieten trecut prin fața lui și îl depășise, ca putere și poziție, și că acum era trimis ca să obțină prin mijloace diplomatice soluția pe care el însuși ar fi ținut atît de mult s-o realizeze prin înțelegere, bunăvoință și toleranță. Nu avusese niciodată încredere în Aleander, așa încît s-a ținut în gardă față de el mai mult ca oricînd. Ca umanist, în ciuda talentelor lui scriitoare, deși cu mult inferioare celor ale lui Erasm, nu se îndreptase, ca acesta, spre studii teologice serioase; făcuse pur și simplu carieră în slujba înaltelor fețe bisericești (slujbă la care Erasm renunțase repede). Și tocmai acest om era investit acum cu cea mai înaltă autoritate ca mediator.

Pînă la ce grad de îndîrjire ajunseseră cei mai violenți adversari din Louvain ai lui Erasm, reiese din relatarea spirituală și puțin cam răutăcioasă pe care i-a trimis-o lui Thomas More², despre întâlnirea

sa cu Egmond, în prezența rectorului Universității, care voia să-i împace. Dar lucrurile nu stăteau încă așa de prost cum credea Ulrich von Hutten, cînd i-a scris lui Erasm¹: „Îți închipui că te mai afli în siguranță, acum, cînd i se ard lui Luther cărțile? Fugi, și păstrează-te pentru noi!”

Tot mai categorice devin afirmațiile lui Erasm că nu are nimic comun cu Luther. I-a trimis vorbă de mult că-l roagă să nu mai pomenească numele lui, iar Luther îi promite: „Bine, n-am să te mai amintesc, nici eu și nici alți prieteni buni, dacă te incomodează”². Tot mai energice devin și plingerile lui Erasm cu privire la furia călugărilor împotriva sa, și dorința sa de a se retrage ordinelor de călugări cerșetori dreptul de a predica.³

În aprilie 1521 sosește clipa de importanță istorică mondială, pe care o aștepta creștinătatea: Luther, la dieta de la Worms, își menține cu fermitate părerea, împotriva autorității supreme a Imperiului. Aclamațiile, în Germania, sînt atît de puternice, încît, timp de o clipă, poate părea că mai degrabă puterea imperială e în primejdie, decît călugărul și adepții lui. „Dacă aș fi fost de față, scrie Erasm⁴, aș fi luptat din răsputeri pentru ca această tragedie să fie în așa fel aplanată prin moderație, încît să nu mai poată reizbucni mai tîrziu, aducînd un și mai mare prejudiciu lumii.”

Verdictul imperial a fost pronunțat: în Imperiu (ca odinioară în Țările-de-Jos burgunde), cărțile lui Luther să fie arse, partizanii lui arestați, bunurile lor confiscate, iar el să fie predat Justiției.

¹ Proscripție imperială (germ.).

² A. 1162, cf. 1173.

¹ A. 1161.

² A. 1166.90, 1167.100, 1186.7.

³ A. 1185.15, 1192.

⁴ A. 1202.

Erasm speră că acum va veni schimbarea. „Aici, la noi, tragedia Luther a luat sfârșit; era mai bine dacă nu apărea niciodată pe scenă.“¹ În acele zile, Albrecht Dürer², la auzul zvonului fals că Luther ar fi murit, a scris în jurnalul său de călătorie³ această exclamație infocată: „O, Erasme din Rotterdam, unde vrei să rămii? Ascultă, tu, cavaler al lui Cristos, vino lângă oastea lui Cristos, apără adevărul, dobîndește cununa mucenicilor. Dar nu ești decît un biet bătrînel. Te-am auzit spunînd că tu însuși ți-ai mai dat numai doi ani, în care mai ești bun să faci vreo ispravă; folosește-i cu rost, spre binele Evangheliei și al adevăratei credințe creștine... O, Erasme, stai de partea aceasta, pentru ca Dumnezeu să se laude cu tine...“

În aceste cuvinte se simte încrederea în capacitatea lui Erasm, dar la baza lor se află totuși convingerea că el nu va face toate acestea. Dürer îl înțelegea just pe Erasm.

Lupta nu s-a potolit de fel, și mai puțin ca oriunde la Louvain. Latomus, cel mai demn și mai capabil dintre teologii de la Louvain, devenise acum unul din cei mai serioși adversari ai lui Luther și îl viza în felul acesta, indirect, și pe Erasm. Lui Nicolaas van Egmond, carmelitul, i se alăturase încă un compatriot al lui Erasm, ca adversar violent: Vincent Dirks, din Haarlem, un dominican. Erasm se adresează facultății, ca să se apere de noile atacuri și să explice de ce nu scrisese nimic niciodată împotriva lui Luther. Are să-l citească și are să înceapă curînd o lucrare, ca să potolească scanda-

lul.¹ Reușește să-l determine pe Aleander, venit în iunie la Louvain, să interzică predicile împotriva lui Erasm. Papa mai speră încă ceva: că Aleander va izbuti să-l aducă pe calea cea bună pe Erasm, cu care este iarăși în relații de prietenie.

Dar Erasm a început să se gîndească la unica ieșire care, încetul cu încetul, îi mai rămăsese: să părăsească orașul Louvain și Țările-de-Jos și să-și redobîndească independența amenințată. Pretextul pentru a pleca exista de mult: ediția a treia a *Noului Testament* îl solicita din nou la Basel. Nu avea să fie o plecare definitivă și se gîdea să se înapoieze sigur la Louvain.² La 28 octombrie 1521 (ziua lui de naștere) a plecat din orașul în care petrecuse atîția ani dificili. Camerele lui din Colegiul Crinului au rămas deschise pentru el; cărțile și le-a lăsat acolo. La 15 noiembrie a ajuns la Basel.

Foarte curînd s-a răspîndit zvonul că, de frica lui Aleander, se pusese în siguranță prin fugă. Dar ipoteza, reluată în zilele noastre (în ciuda tăgăduirii categorice a lui Erasm³) că Aleander îl izgonise din Țările-de-Jos în mod perfid și intenționat, suferă de improbabilitate intrinsecă. Erasm ar fi fost pretutindeni mai primejdios pentru Biserica decît tocmai la Louvain, în cartierul general al conservatorismului, sub supravegherea severului regim burgund, unde ar fi putut fi presat, mai curînd sau mai tîrziu, să intre în slujba politicii antiluterane.

Tocmai de această din urmă primejdie s-a temut și a fugit — după cum pune în evidență, pe bună dreptate, Allen.⁴ Nu de dragul securității sale fizice

¹ A. 1216.77, cf. 1203.

² *Albrecht Dürer* (1471—1528); pictor și gravor german (n.tr.).

³ Veth-Muller, *Dürer's Reise*, I, p. 81.

¹ A. 1217.137, 1225.239.306, 1219.115, 1236.93, 1228.48.

² A. 1209.4, 1257.10, 1233.188, 1239.19.

³ A. 1342.17—155, *Spongia* LB. X. 1654.

⁴ A. vol. V, p. 599. LB. X, 1612 c.

a fugit. Erasm n-ar fi putut fi atacat sau vătămat cu una, cu două: era o piesă de şah mult prea costisitoare pentru asta. Îşi văzuse ameninţată independenţa spirituală, atât de scumpă lui, mai presus de orice, şi pentru a o pune la adăpost nu s-a mai înapoiat la Louvain.

XVII

Basel rămâne aproape opt ani localitatea lui de domiciliu, 1521—1529. Erasm ca gânditor politic. Omul concordiei şi al păcii. Serieri împotriva războiului. Părerea despre suverani şi guverne — Noi ediţii a'le Părinţilor Bisericii. — *Colloquia*, 1522, 1524. — Controverse cu Stunica, Beda etc. — Disputa cu Hutten. Eppendorff.

Figura lui Erasm abia către amurgul vieţii sale dobîndeşte trăsăturile cu care avea să continue a trăi pentru posteritate. Abia la Basel, scăpat de presiunile agasante ale partidelor care voiau să-l atragă spre ele, evadat din acel mediu de la Louvain, plin de oameni care îl urau şi îl duşmăneau, mutat în mijlocul unui cerc de prieteni, rude spirituale, oameni gata să-l ajute, admiratori, departe de curţile monarhilor, nemaidepinzînd de protecţia grangurilor, închinîndu-şi fără răgaz uriaşa forţă de muncă activităţii pe care o îndrăgea — abia acolo devine el Erasmul lui Holbein. În aceşti ani tirzii se apropie el, mai mult ca oricînd, de idealul vieţii sale personale.

Nici el nu credea că mai are în faţă cincisprezece ani. Cu mult înainte încă, de fapt de cînd împlinise patruzeci de ani, în 1506, Erasm avea impresia că e bătrîn. „Ultimul act al piesei a început”, repetă el din 1517¹.

¹ A. 531.370, 742.21, 756.52, 952.28.

Acum se simțea aproape independent din punct de vedere financiar.¹ Trecuse destul de multă vreme pînă să poată spune acest lucru! Dar liniștea lăuntrică tot nu venise. Cu adevărat calm și senin, așa cum ar vrea Holbein să ne facă să-l presupunem, n-a ajuns niciodată să fie. Continuă să se sînchisească prea mult de ceea ce spun sau gîndesc oamenii despre el. Nici la Basel nu se consideră stabilit definitiv. Tot mereu vorbește despre o mutare iminentă: la Roma, în Franța, în Anglia, înapoi în Țările-de-Jos.² Liniștea fizică, absentă în el însuși, i-a fost adusă de împrejurări: rămîne aproape opt ani la Basel, apoi șase ani la Freiburg.

Erasm, la Basel, e un om dezamăgit de propriile sale idealuri despre lume și societate. Ce-a mai rămas din acea voioasă așteptare a unui ev de aur, a unui ev de pace și lumină, pe care îl mai spera încă în 1517? Ce-a mai rămas din credința lui în bunăvoința și în înțelegerea bazată pe rațiune, credință care îl însuflețise cînd scrisese *Institutio Principis Christiani* pentru tînărul Carol, viitorul Carol Quintul?

Pentru Erasm, salvarea statului și a societății nu fusese niciodată altceva decît o chestiune de morală personală și de luciditate intelectuală. Crezuse cîndva că prin preconizarea și răspîndirea acestor doi factori, inițiasse chiar marea înnoire. Din clipa în care își dăduse seama că ciocnirea va duce la o luptă aprigă, nu mai voise să fie altceva decît spectator. Ca personaj activ al marelui conflict religios, Erasm ieșise de bunăvoie din scenă.

Dar idealul nu și-l sacrifică. „Să ne împotrivism — își încheie el o epistolă despre filozofia evanghelică —

¹ A. 1236.30.

² A. 1236.176, 1319.15.

nu cu insulte și amenințări, nu cu arme și nedreptate, ci cu simpla înțelegere, cu fapte bune, cu duhul blîndetei și cu toleranța.¹ Spre sfîrșitul vieții se mai roagă: „Dacă Tu, Doamne, vrei să înnoiești Sfîntul Duh în inimile tuturor, atunci vor înceta și aceste nenorociri din afară... Pune ordine în acest haos, Doamne Iisuse, și fă ca duhul Tău să se aștearnă peste aceste ape agitate ale dogmelor“².

Concordie, pace, simțul datoriei și bunăvoință: cît de mult le prețuia Erasm și cît de puțin le vedea realizate în lume! E decepționat. După o scurtă perioadă de optimism politic, nu mai vorbește niciodată despre vremea lui decît în termeni amari: „o epocă peste măsură de nelegiuită, cea mai nenorocită și mai ticăloasă din cîte se pot imagina“³. În zadar scrisese atîtea lucrări în favoarea păcii: *Querela pacis*, plîngerea despre pace, adagiul *Dulce bellum inexpertis*, *Oratio de pace et discordia* și cîte altele. Erasm nu avea o părere proastă despre această activitate pacifistă a sa: „scriitorul acela neobosit, care nu încetează să persecute războiul cu pana lui“ — așa îl califică, într-o scriere a sa, Caron⁴, care se teme că intervenția lui Erasm i-ar putea reduce veniturile realizate din transportul umbrelor⁵. Conform unei tradiții, semnalată de Melancton, papa Iuliu, determinat de părerile lui Erasm despre război, l-ar fi chemat la Roma și i-ar fi pus

¹ LB. VI *5.

² *Precatio pro pace ecclesiae*, LB. IV 655.

³ A. 784.58, 786.17, 1139.115, 1248.27, 2143.46, LB. V 347, X 1251 A, 1671 D.

⁴ Caron: luntrașul Infernului (mitol.). El trecea, în barca lui, în schimbul unei taxe de un obol, umbrele morților, peste riul Styx, care era hotarul Infernului (n.tr.).

⁵ *Coll. Charon*, LB. I 823 A.

în vedere că trebuie să renunțe de a mai scrie despre treburile suveranilor: Tu nu înțelegi lucrurile acestea!¹

Erasm, în ciuda unei anumite moderații innăscute, era un spirit întru totul apolitic. Se afla prea în afara realității practice și avea concepții prea naive despre posibilitatea de îndreptare a oamenilor, pentru a putea sesiza dificultățile și necesitățile angrenajului de stat. Ideile lui despre buna cîrmuire a statului erau extrem de primitive, și în fond, așa cum e cazul la cei mai mulți învățați cu o orientare etică accentuată, foarte revoluționare, cu toate că nu se gîndea să tragă concluziile respective. Prietenia lui cu unii gînditori politici și juridici, ca More, Budaeus și Zasius, nu l-au schimbat. Probleme privitoare la forma de stat, la legi sau la drept, aproape că nu există pentru el. Problemele economice le vede într-o idilică simplitate. Suveranul trebuie să domnească pe gratis și să pună biruri cît mai puține cu putință. „Monarhul bun are tot ce posedă cetățenii devotați.“ Șomerii pot fi pur și simplu izgoșiți. Ne face o impresie mai realistă atunci cînd îi înșiră suveranului lucrările de pace: curățenia orașelor, construirea de poduri, hale, drumuri, desecarea mlaștinilor, devierea albiilor rîurilor, îndiguirea, defrișarea. Aici vorbește prin gura lui olandezul și totodată acea nevoie de purificare, de degajare, care se află la baza caracterului său.

Oamenii cu idei politice vagi, ca Erasm, sint inclinați să-i judece foarte aspru pe monarhi, pentru

¹ Melancthon, *Opera, Corpus Reformatorem*, XII 266: aici, ca și cum ar fi fost determinat de *Querela pacis*, care însă datează de abia din 1517; vezi A. 603 și I, p. 37.10. Cf. lucrarea mea *Ce qu'Érasme ne comprenait pas (Ceea ce Erasm nu înțelegea)*, Grotius, *Annuaire international*, 1936, în *Verz. Werken (Opere complete)*, VI, p. 247 ss.

că îi fac pe aceștia răspunzători de tot ce nu e în regulă. Erasm pare uneori cam intimidat de suverani. Îi respectă și îi evită; îi laudă individual, dar îi condamnă în general. De la regii contemporani cu el a așteptat vreme îndelungată pacea în Biserică și în stat. L-au dezamăgit. Totuși, judecata lui aspră despre monarhi se întemeia mai degrabă pe lectura clasicilor, decît pe experiența politică a vremii. Mai ales în ultimele ediții din *Adagia* revine mereu la suverani, la misiunea lor și la ticăloșia lor, tot timpul fără a cita anumiți suverani. „Există unii care seamănă învrăjbirea printre cetățile lor, ca să stoarcă apoi cu atît mai nestingheriți bietul popor și să-și satisfacă lăcomia cu foamea cetățenilor nevinovați.“¹ În adagiul *Scarabaeus aquilam quaerit*², îl înfățișează pe monarh sub chipul Vulturului, marele și crudul răpitor și persecutor. În altul, *Aut regum aut factuum nasci oportere*, și în *Dulce bellum inexpertis*, formulează fraza ades citată de el: „Poporul întemeiază și întreține orașele, iar nebunia suveranilor le pustiește din nou“³. „Suveranii uneltesc împreună cu papa, și poate și cu sultanul, împotriva fericirii poporului“, îi scrie el în 1518 lui Colet⁴.

Este un blam academic, din birou. O intenție revoluționară îi era la fel de străină lui Erasm, pe cît îi era lui More cînd a scris *Utopia*. „Chiar și monarhii răi trebuie, poate, răbdați din cînd în cînd. Leacul nu trebuie încercat.“⁵ E îndoielnic dacă,

¹ Ad. 2379 *Anguillas capture*, LB. II 864 C; A. 825.5.

² 2601, LB. II 869.

³ Ad. 201 LB. II 106, A. 288.60, Ad. 3001 LB. II 951.

⁴ A. 891.31, cf. A. 1273.22.

⁵ Ad. 2201 LB. II 781 D; cf. și cuvîntul-înainte la *Parafraza Evangheliei după Marcu*, adresată lui Francisc I, A. 1400.

prin diatribele sale împotriva monarhilor, Erasm a exercitat o influență reală puternică asupra contemporanilor săi.¹ Ne-ar place să credem că sincera lui dorință de pace și vajnicele lui acuzații împotriva nebulniei războiului au avut oarecare efect. Fără îndoială, ele au răspândit sentimente pacifiste în cercurile largi ale intelectualilor care îl citeau pe Erasm, dar istoria secolului al XVI-lea nu prea prezintă dovezi că astfel de sentimente au rodit efectiv. În orice caz, forța lui Erasm nu se găsea în aceste declamații. Un conducător de oameni, cu pasiunile lor și cu interesele lor necruțătoare, n-ar fi putut fi Erasm niciodată.

Opera vieții lui era în altă parte. Abia acum, la Basel — deși chinuit din ce în ce mai mult de dureroasă boală de care suferea de atîția ani — s-a putut dedica cu totul mării sarcini pe care și-o trasase singur: deschiderea izvoarelor pure ale creștinismului, dezvăluirea adevărului Evangheliei în toată claritatea lui, așa cum îl vedea el. Au început să curgă puhoi edițiile operelor părinților Bisericii, ale scriitorilor clasici, noile ediții ale *Noului Testament*, ale *Adagiilor*, ale propriilor sale scrisori, apoi Parafrazele la Noul Testament, comentariile asupra Psalmilor, și o serie de noi tratate teologice, morale și filologice. În 1522 a fost bolnav luni de zile; totuși, după sfîntul Ciprian, pe care îl prelucrase încă la Louvain și îl publicase în 1520, au urmat în acel an sfîntul Arnobius, ediția a treia a *Noului Testament*, și numaidecît după aceea sfîntul Hilarius în 1523, apoi o nouă ediție a sfîntului Ieronim în 1524.

¹ După cum a încercat să arate E. T. Kuiper, *Erasmus als politiek propagandist* (*Erasm ca propagandist politic*), *Tijdschrift voor Geschiedenis* (*Revista de istorie*), 37, 1922, p. 147—168.

Mai tîrziu au urmat sfîntul Irenaeus în 1526, sfîntul Ambrosius în 1527, sfîntul Augustin în 1528 — 29, sfîntul Ioan-Gură-de-aur, în traducere latină, în 1530. Succesiunea rapidă a acestor opere cuprinzătoare dovedește că Erasm a lucrat așa cum obișnuise întotdeauna să lucreze: în grabă, cu o uriașă putere de concentrare și cu o uluitoare capacitate de a minui minunatul aparat al memoriei sale, dar fără critica riguroasă și precizia meticuloasă pretinse de filologia modernă unor astfel de ediții.

În persoana lui Erasm, nici polemistul, nici umoristul spiritual n-au fost eliminați de către teologul erudit sau de către reformatorul dezamăgit. Pe polemist l-am fi sacrificat fără părere de rău, dar pe umorist nici în schimbul unor comori literare. Amîndoi sînt însă legați indisolubil unul de altul. Dovada o avem în *Colloquia*.

Am vrea să repetăm aici ceea ce am spus cu privire la *Moria*: dacă din toate operele lui Erasm au rămas cu adevărat vii în literatura universală, alături de *Moria*, numai *Colloquia*, alegerea istoriei a fost justă. Nu în sensul că pentru literatură a continuat să existe numai ceea ce e mai plăcut, mai ușor, mai citibil, în timp ce erudiția teologică grea și-a găsit odihna în rafturile bibliotecilor. Nu; ceea ce a continuat să trăiască în *Elogiul Nebuniei* și în *Colocvii* a fost într-adevăr ceea ce a dat mai bun Erasm. Mintea lui scînteietoare, cu aceste opere a fermecat și a captivat lumea. Ar fi o treabă pasionantă, de a considera aici *Colocviile* în mod amănunțit ca operă de artă literară, cu scopul de a-i da lui Erasm, cel din *Colloquia*, locul de cinste care i se cuvine în strălucitoarea constelație a democriților din secolul al XVI-lea: Rabelais, Ariosto, Montaigne, Cervantes și Ben Jonson!

Cînd Erasm le-a dat forma definitivă la Basel, *Colloquia* aveau o lungă istorie a nașterii lor. Multă vreme nu fuseseră mai mult decît *Familiarium Colloquiorum Formulae*, modele de conversație latină familiară, scrise la Paris, pentru elevii lui, încă înainte de 1500. Augustin Caminade, prietenul nevoiaș, căruia îi convenea să se folosească de inteligența tinărului Erasm, le adunase și știuse să profite de pe urma lor, într-un cerc limitat. Caminade murise de mult, cînd un anume Lambert Hollonius, din Liège, i-a vîndut lui Froben, la Basel, manuscrisul, obținut de el de la Caminade. Beatus Rhenanus, deși era pe atunci, de cîtăva vreme, prieten intim cu Erasm, a dat numaidecît lucrarea la tipar, fără știrea autorului. Acestea se petreceau în 1518. Erasm s-a supărat, pe drept cuvînt, cu atît mai mult, cu cît volumașul era plin de inadvertențe și de greșeli de limbă. De aceea, a scos numaidecît o ediție mai bună, pe care a tipărit-o la Dirk Maertens, din Louvain, în 1519. Lucrarea cuprindea de fapt, pe atunci, numai un singur dialog propriu-zis: nucleul viitorului *Convivium profanum*. Restul erau formule de politețe și mici conversații. Dar încă în această formă, lucrarea era — făcînd abstracție de utilitatea ei pentru latinîști — atît de plină de bun gust spiritual și de rafinament intelectual, încît a avut un succes formidabil. Încă înainte de 1522 apăruse în 25 de ediții, cele mai multe fiind reproduceri: la Anvers, Paris, Strasbourg, Colonia, Cracovia, Deventer, Lipsca, Londra, Viena, Maiența.

La Basel, Erasm a revizuit el însuși o ediție, care a apărut în martie 1522 la Froben, dedicată lui Johannes Erasmus Froben, fiul în vîrstă de șase ani al editorului și finul autorului. Cîrînd după aceea nu s-a mai mulțumit cu o simplă revizuire. În 1523 și 1524 au fost adăugate la *Formulae* mai

întîi zece dialoguri noi, apoi încă patru și apoi încă șase, iar în cele din urmă, în 1526, titlul a fost schimbat în *Familiarium Colloquiorum Opus*. Lucrarea a rămas dedicată micuțului Froben și sporea cu fiecare nouă ediție: o bogată și variată culegere de *Dialoguri*, fiecare din ele o capodoperă de formă literară, armonioasă, spontană, convingătoare, neîntrecută ca dezinvoltură și vioiciune, precum și ca iscusință în mînuirea limbii latine, fiecare din ele putînd fi considerat o desăvîrșită piesă într-un act. Începînd din acel an, torentul edițiilor și traducerilor a continuat, aproape fără întrerupere, timp de două secole.

Erasm nu-și pierduse încă de fel acuitatea și prospețimea spirituală, cînd, la atîția ani după *Moria*, a abordat din nou genul satirei. Ca formă, *Colloquia* sînt mai puțin pronunțat satirice decît *Laus*. Cu tema lui grăitoare, *Elogiul Nebuniei* se prezintă din capul locului ca satiră, în timp ce *Colloquia* ar putea părea la prima vedere niște mici și nevinovate tablouri de gen. După conținut, însă, sînt mai satirice decît *Moria*, sau cel puțin sînt satirice în mod mai direct. În *Moria*, satira este filozofică și generală; în *Colloquia* este actuală și particulară. Totodată, *Colloquia*, pe lîngă caracterul lor negativ, sînt mai pozitive. În *Moria*, propriul ideal a lui Erasm se află, neexprimat, în spatele expunerii; în *Colloquia* e pus tot timpul, în clar, în primul plan. Prin aceasta, ele alcătuiesc totuși, în același timp, cu toată gluma și ironia, un tratat de morală profund serios, și sînt înrudite foarte îndeaproape cu *Enchiridion militis christiani*. Ce aștepta în realitate Erasm din partea lumii și a oamenilor, cum își închipuia el societatea creștină purificată, atît de aprig rivnită, caracterizată prin moravuri curate, credință fierbinte, simplitate și măsură, bunăvoință,

toleranță și pace: nicăieri nu pot fi citite toate acestea mai limpede și mai bine ca în *Colloquia*. În acești din urmă cincisprezece ani ai vieții lui, Erasm reia într-o serie de disertații moral-dogmatice ceea ce fusese început în *Enchiridion*: expunerea unei norme de viață simple, creștine în general, și a unei etici nesilite și firești. Acesta este mesajul lui izbăvitor. Mulți l-au aflat în *Exomologesis*, *De esu carniūm*, *Lingua*, *Institutio christiani matrimonii*, *Vidua christiana*, *Ecclesiastes*. Dar nenumărați în *Colloquia*.

Dialogurile au stîrnit mult mai multă ură și ostilitate decît *Elogiul*, și pe drept cuvînt, pentru că Erasm ataca acum și persoane. Și-a permis plăcerea de a-și ridiculiza adversarii de la Louvain. Lee a fost introdus ca sicofant și fanfaron încă în ediția din 1519, iar după ce conflictul a fost aplănat, în 1522 a fost din nou eliminat. Vincent Dirks a fost caricaturizat în *Înmormîntarea*, în chip de călugăr cerșetor hrăpăreț, care le smulge muribunzilor dispoziții testamentare în favoarea ordinului său. Și așa a rămas. Mai tirziu au apărut înșepături la adresa lui Noél Beda și a altora. Partizanii lui Oecolampadius¹ au crezut că recunosc într-un personaj cu nasul lung pe șeful lor ridiculizat; „da' de undel — răspunde Erasm — e o persoană cu totul alta“. De acum încolo, oricine se lua la harță cu Erasm, și erau mulți, avea toate șansele să apară în *Colloquia*. Nu e de mirare că această operă, cu ironia ei biciuitoare la adresa ordinelor călugărești, a devenit ținta preferată a atacurilor.²

¹ Johannes Hussgen sau Heussgen sau Hauschein, în forma grezizată: Oecolampadius (1482–1531); reformator german (n.tr.).

² În legătură cu istoria și scopul *Colocviilor*, v. Preserved Smith, *A key to the Colloquies of Erasmus* (O cheic pentru Colocviile lui Erasm), *Harvard theological studies* (Știudiile teologice de la Harvard), 1927.

Erasm n-a scăpat niciodată de polemici. A fost, fără îndoială, serios cînd a spus că în inima lui le detestă și nu le-a dorit niciodată, dar mintea lui ascuțită era adesea mai tare ca inima, și odată angajat în dispută, gusta, desigur, plăcerea de a da friu liber ironiei și de a minui cu îndeminare argumentele.

Pentru cunoașterea personalității lui nu e nevoie să tratăm aici cu de-amănuntul toate aceste polemici. Numai cele mai importante dintre ele trebuie menționate. Începînd din 1516, fierbea cazanul unui teolog spaniol de la Universitatea din Alcalá, anume Diego López Zúñiga, sau pe latinește Stunica. Era vorba de *Adnotațiile* la ediția Noului Testament. „Un al doilea Lee“, a spus despre el Erasm. Inițial, cardinalul Ximenes interzisese publicarea criticii, dar după moartea lui, în 1520, polemica a izbucnit. Stunica l-a urmărit pe Erasm cîțiva ani de zile cu critica sa, spre marea supărare a acestuia; în cele din urmă, probabil pe măsură ce Erasm a devenit mai conservator, a intervenit o apropiere între cei doi adversari și o atitudine binevoitoare din partea lui Stunica.¹

Nu mai puțin îndelungată, nici mai puțin violentă, a fost cearta cu sindicul Sorbonei, Noél Bedier, sau Beda, începută în 1522. Sorbona a fost determinată să condamne diferite teze ale lui Erasm ca eretice, în 1526. Încercarea lui Beda, de a-l implica pe Erasm în procesul intentat lui Louis de Berquin — care tradusese scrierile condamnate, și care pînă la urmă a fost ars pe rug pentru credința sa (1529) — a făcut ca situația să fie încă și mai neplăcută pentru Erasm.²

¹ A. vol. IV, App. 15, p. 620 ss., LB. IX 283–401.

² LB. IX 442–737, 813–955.

E destul de limpede că atât la Paris, cât și la Louvain, în cercurile facultăților de teologie, principalul motiv de enervare se afla în *Colloquia*. Egmond și Vincent Dirks nu i-au iertat lui Erasm că luase în tărbacă atât de violent clasa lor socială și persoana lor.

Mai cu mânuși decât polemicile citate a rămas disputa (1525—1529) cu un italian de vază, Alberto Pio, prinț de Carpi; îndârjită și violentă a fost cea cu un grup de călugări spanioli, care au pus în mișcare Inchiziția împotriva lui Erasm (1528).¹ În Spania, cei care înclinau spre concepții religioase mai libere erau numiți „erasmistas”².

Astfel a crescut materialul pentru acel volum din operele lui, care, potrivit propriei sale dispoziții, urma să conțină numai *Apologiae*, ceea ce nu înseamnă „scuze”, ci scrieri defensive. „Nenorocitul de mine! ele alcătuiesc tocmai bine un volum”, exclamă Erasm.³

Două dintre polemicile lui merită o mai îndelungată cercetare: cea cu Ulrich von Hutten și cea cu Luther.

Hutten, cavaler și umanist, crainicul entuziast al unei ascensiuni naționale germane, dușmanul înfocat al papalității și partizanul lui Luther, era desigur un om irascibil și, poate, în oarecare măsură, cam confuz. Îl aclamase pe Erasm, când acesta mai părea să fie omul de viitor, apoi îl implorase să ia totuși poziție de partea lui Luther. Erasm a băgat de seamă numaidecât că acest adept tumultuos poate deveni compromițător. Nu i se atribuisese oare cindva lui Erasm una din satirele necugetate ale lui Hutten?

¹ LB. IX 1094—1196, 1015—1094.

² Erasmiști (sp.).

³ A. nr. I, vol. I, p. 41.

A venit o vreme în care Hutten nu l-a mai putut suporta pe Erasm. Instinctul său cavaleresc a reacționat tocmai în legătură cu laturile cele mai slabe ale caracterului lui Erasm: frica de a se expune și înclinarea de a renega un partizan în clipe de primejdie. Erasm își cunoștea și el această slăbiciune: „Nu orice om are destulă putere pentru mucenicie,—îi scrie el în 1521 lui Richard Pace.—Mă tem că, dacă iese un scandal din treaba asta, am să-l urmez pe sfântul apostol Petru.”¹ Această recunoaștere nu-l scapă însă de povara reproșurilor lui Hutten, care i le-a azvîrlit în față, în 1523, în termeni violenți. E adevărat: Hutten nu mai vedea din Erasm decât o caricatură, iar acesta a avut oarecare dreptate să numească scrierea cu care i-a răspuns în apărare, un „burete împotriva scuipăturilor lui Hutten”. Totuși, tonul și atitudinea acestui „Spongia”, pe care Hutten nu avea să-l mai citească, sînt meschine și pătimăse, determinate de ură și de setea de răzbunare. Când Erasm ura, își lovea inamicul sub centură. Totuși, trebuie probabil achitat de învinuirea că ar mai fi publicat scrierea respectivă după moartea lui Hutten; scrierea era în întregime sau aproape în întregime tipărită, înainte de moartea lui Hutten și i-ar fi fost aproape imposibil lui Erasm să mai oprească ediția.²

De altfel, Hutten a mai fost răzbunat încă în timpul vieții lui Erasm. Unul dintre partizanii lui, un anume Heinrich von Eppendorff, a moștenit aversiunea lui Hutten împotriva lui Erasm și l-a

¹ A. 1218.32.

² LB. X 1631. Judecata cu privire la atitudinea lui Erasm este atenuată aici în conformitate cu Werner Kaegi, *Hutten und Erasmus, ihre Freundschaft und ihr Streit* (Hutten și Erasm, prietenia și cearta lor), *Historische Vierteljahrschrift* (Trimestrialul istoric), XXII, p. 200.461.

urmărit ani de zile. I-a căzut în mină o scrisoare a lui Erasm, în care acesta îl ponegreă, și pe baza ei i-a ținut în permanență deasupra capului amenințarea unui proces de calomnie. Dușmănia lui Eppendorff l-a iritat pe Erasm în așa hal, încât acesta vedea pretutindeni mașinațiile și spionii adversarului, chiar și după ce ostilitățile, în fapt, încetaseră.¹

¹ A. 1122, p. 303. Allen (1934 intr.) numește episodul Eppendorff „by no means creditable to Erasmus“ (în nici un caz demn de Erasm). Scrisoarea lungă publicată în 1934, din 1 februarie 1528, în care îi face lui Johannes Botzheim o dare de seamă despre întâlnirea cu Eppendorff pentru aplanarea diferendului, ni-l arată pe Erasm la fel de meschin, pe cât de voinic. În *Colloquium 'Ἰνπεὺς ἀντιπὸς σὺν* *Eminentia nobilitas*, prin care s-a răzbunat din nou pe Eppendorff, se regăsesc multe pasaje din această scrisoare, aproape cuvânt cu cuvânt.

XVIII

Erasm determinat să scrie împotriva lui Luther. De *Libero Arbitrio*, 1524. — Luther răspunde cu *De Servo Arbitrio*. — Nesiguranța lui Erasm; asprimea extremă a lui Luther. Erasm este acum definitiv de partea conservatorilor. Episcopul din Basel și Oecolampadius. Punctul de vedere dogmatic în doi peri al lui Erasm. Despre spovedanie, ceremonii, cultul sfinților, liturghie. — *Institutio Christiani matrimonii*, 1526. Se simte încolțit de dușmani.

Până la urmă s-a ajuns totuși la ceea ce căutase Erasm tot timpul să evite: la o polemică între el și Luther. Dar nu mai avea nimic din gestul pe care Erasm dorise cândva să-l facă: în interesul păcii creștinătății și al unității credinței, să-i strige impetuosului Luther să se oprească, strigăt care să fi făcut lumea să-și vină în fire. În marea dramă a Reformei, polemica lor a fost un simplu epilog. Nu numai Erasm era blazat și obosit, dar și pentru Luther anii eroici trecuseră: îngenunchiat de împrejurări, silit să tranzacționeze, dezamăgit.

Erasm ar fi vrut să stăruie în hotărîrea sa, de a rămîne un spectator al marii tragedii. „Dacă Dumnezeu, așa cum reiese din formidabilul succes al cauzei lui Luther, a vrut ca toate acestea să fie așa — astfel raționa el — și dacă El a socotit, poate, că pentru ticăloșia vremilor noastre e nevoie de un chirurg atît de brutal ca Luther, nu e în căderea mea să mă împotrivesc Lui.“¹ Dar tot n-a fost lăsat în pace. În timp ce continua să protesteze,

¹ *Hyperaspistes* LB. X 1251 AB.

sustinând că n-are cu Luther nici în clin, nici în mînecă, și că se deosebește de el ca cerul de pămînt¹, apărătorii Bisericii vechi au rămas credincioși punctului lor de vedere, pe care Nicolaas van Egmond îl formulase, încă din 1520, rectorului de la Louvain: „Atîta vreme cît refuză să serie împotriva lui Luther, îl socotim luteran“². Așa a rămas: „Că aici ești socotit luteran e lucru sigur“, serie Vives în 1522 din Țările-de-Jos.³

Presiunile ca să serie împotriva lui Luther deveneau tot mai puternice. Îndemnurile veneau din toate părțile: de la Henric al VIII-lea, prin gura lui Tunstall⁴, vechiul prieten al lui Erasm, de la George al Saxoniei, chiar de la Roma, de la vechiul său protector, papa Adrian al VI-lea, cu puțin înainte de moartea acestuia. Erasm a ajuns la convingerea că nu mai poate refuza. A încercat cîteva dialoguri în genul *Colocviilor*, dar n-au ieșit cum ar fi vrut⁵, și probabil că nu i-ar fi satisfăcut nici pe cei care căutau să-l atragă pe cîmpul de luptă. Între Luther și Erasm nu mai avusese loc nici o corespondență personală, de cînd cel dintîi, în 1520, îi făgăduise: „bine, Erasm, n-am să te mai pomenesc“. Acum însă, cînd Erasm se pregătea să-l atace pe Luther, a sosit de la acesta o scrisoare, datată 15 aprilie 1524⁶, în care reformatorul îl ruga, la rîndul său, cu propriile lui cuvinte: „Rămii, te rog, ceea ce ai spus tot timpul că vrei să fii: un simplu spectator al tragediei noastre“. În cuvintele lui Luther răsună ecoul unui dispreț ironic, dar Erasm a găsit

¹ LB. IX 365 F, A. 1274, 1276, 1294.

² A. 1162.

³ A. 1256.10.

⁴ A. 1367.

⁵ A. nr. I, vol. I, p. 34, cf. 1275. 20.

⁶ A. 1443.

că scrisoarea este „destul de amabilă; n-am îndrăznit să răspund cu aceeași omenie, din pricina sico-fanților“¹.

Pentru a-l putea combate pe Luther cu conștiința curată, Erasm trebuia să aleagă, firește, un punct în care dezacordul dintre el și Luther să fie cît mai profund cu putință. Deci nu una din părțile mai exterioare ale edificiului Bisericii, fie că le repudia din toată inima, împreună cu Luther, ca ceremoniile, practicile, posturile etc., fie că în sufletul lui se îndoia de ele, cu mai multă moderație decît Luther, ca sacramentele sau primatul sfîntului Petru. Astfel a ajuns, de la sine, la punctul în care se manifesta cea mai profundă divergență între firile lor, între concepțiile lor despre esența credinței, deci la problema centrală și eternă a binelui și răului, a vinovăției sau constrîngerii, a libertății sau servitutii, a lui Dumnezeu și a omului. Luther a confirmat în răspunsul său că aici fusese atins într-adevăr punctul vital.²

*De libero arbitrio diatribe*³, adică diatriba despre liberul arbitru, a apărut în septembrie 1524. A fost oare Erasm omul care să scrie despre un asemenea subiect? Credincios metodei sale și cu intenția evidentă de a susține de data aceasta autoritatea și tradiția, Erasm a dezvoltat demonstrația că, așa cum spune *Biblia*, cum întărească învățații, cum dovedesc filozofii și cum confirmă rațiunea omenească, voința omului e liberă. Fără recunoașterea libertății voinței, dreptatea lui Dumnezeu și îndurarea lui Dumnezeu rămîn niște termeni lipsiți de sens. Ce nevoie mai are Scriptura să ne învețe, să mustre,

¹ A. 1466.17.

² *De servo arbitrio*, Luther, *Werke (Opere)*, Weimar ed. XVIII, 614.

³ LB. IX 1215, reeditată de J. Walther, 1910.

să avertizeze¹, dacă totul se petrece potrivit unei necesități absolute și ineluctabile? Ce rost are să fie lăudată ascultarea, dacă săvârșind fapte bune și rele sintem, în egală măsură, în mâinile lui Dumnezeu, doar niște unelte, ca tesla în mina dulgherului? Iar dacă ar fi așa, ar fi primejdios să se dezvăluie mulțimii o astfel de învățătură, deoarece morala depinde de conștiința libertății.

Luther a manifestat față de scrierea adversarului său antipatie și dispreț. Cind și-a scris răspunsul, și-a mascat aceste sentimente și a păstrat o formă corectă. Dar în însuși conținutul lucrării *De servo arbitrio* (*Despre voința aservită*) răzbate furta miniei sale. Pentru că aici a făcut într-adevăr ceea ce abia îi reproșase Erasm: că vrea să vindece un braț scrîntit, sucindu-l în sens opus.² Cu mai multă vehemență decît oricînd înainte, formidabilul său spirit țărănesc a tras aici uluitoarele consecințe ale arzătoarei sale credințe. Fără nici o rezervă, a acceptat acum toate extremele unui determinism absolut. Pentru a doborî cu cuvinte clare indeterminismul, a fost nevoit să recurgă acum la acele metafore primitive ale unei credințe fanatice, care vrea să exprime ceea ce nu se poate exprima: cele două voințe ale lui Dumnezeu, care nu coincid, „ura Lui veșnică împotriva oamenilor, nu numai o ură împotriva slăbiciunilor sau acțiunilor unei voințe libere, dar o ură care exista chiar înainte de a fi fost creată lumea“, și această imagine a voinței omenești, care stă ca un cal, la mijloc, între Dumnezeu și diavol, pentru a fi încălecat de către unul sau de către celălalt, fără să se poată duce el însuși spre unul din cei doi călăreți inamici.

¹ Timotei III.

² LB. IX 1247 D.

Mai mult ca oriunde, în *De servo arbitrio*, doctrina lui Luther înseamnă o abrutizare a credinței și o exacerbare a noțiunilor religioase.

Dar... Luther era cel care stătea aici pe terenul stîncos al unei pătrunderi mistice absolute a eternului, cel pentru care toate noțiunile inferioare ardeau ca niște paie uscate în vîlvătaia maiestății lui Dumnezeu, cel pentru care orice colaborare omenească la izbăvire era un ultraj adus slavei lui Dumnezeu. Spiritul lui Erasm, la urma urmei, nu trăia în noțiunile despre care era vorba aici: cele de păcat și de iertare, de mintuire și de slava lui Dumnezeu, rațiunea a tot ce există.

Atunci, să fi fost oare Erasm, în această controversă, categoric cel mai slab? În esență, oare Luther avea dreptate? Poate. În această ordine de idei, R. H. Murray¹ amintește pe drept cuvînt spusa lui Hegel, că tragedia nu este conflictul dintre dreptate și nedreptate, ci cel dintre dreptate și drepitate. Controversa dintre Luther și Erasm se desfășura dincolo de punctul în care firava noastră judecată trebuie să se oprească și să accepte echivalența, ba chiar coexistența dintre da și nu. Iar faptul că lupta se dădea cu cuvinte și imagini, dincolo de limita reconoscibilului și exprimabilului, Erasm l-a înțeles. Erasm: omul nuanțelor, pentru care noțiunile se suprapun și se schimbă veșnic, numit de Luther „un Proteu“; Luther: omul accentului excesiv pe orice lucru. Olandezul care vede cum se agită marea, față-n față cu germanul care vede cum stau neclintite piscurile munților.

„Asta-i foarte adevărat, că despre Dumnezeu nu putem vorbi decît cu cuvinte improprii.“² „Multe

¹ R. H. Murray, *Erasmus and Luther*, p. 226.

² *De Colloquiorum utilitate*, LB. I 908 E.

probleme ar trebui amânate, nu pînă la conciliul ecumenic, ci preferabil pînă în epoca în care, fiind eliminate alegoria și enigma, îl vom vedea la față pe Dumnezeu.“ „Există ceva scutit de greșeală?“ „Sînt în teologie anumite pasaje inaccesibile, în care Dumnezeu n-a vrut să pătrundem mai adînc.“¹

Biserica catolică păstrase, în problema liberului arbitru, o vagă reticență, adică lăsase o mică marjă conștiinței libertății umane *sub* grație. În ochii lui Erasm, această libertate era sensibil mai mare. Luther o nega cu totul. Judecata contemporanilor a fost la început prea puternic dominată de participarea lor la marele conflict ca atare, pentru a fi imparțială. L-au aclamat pe Erasm, pentru că l-a dat gata pe Luther, sau invers, în funcție de simpatii. Nu numai Vives l-a aclamat pe Erasm, ci și unii catolici mai credincioși, ca Sadolet. Umaniștii germani, cei mai mulți dintre ei nu prea înclinați să rupă cu Biserica veche, i-au întors lui Luther spatele, în mod mai categoric, sub impresia cuvîntului lui Erasm: Mutianus, Zasius, Pirkheimer. Chiar și Melancthon s-a pronunțat pentru punctul de vedere al lui Erasm. Pentru alții, de pildă pentru Capito, fost pe vremuri un partizan atît de fervent al lui Erasm, acesta nici nu mai conta acum.

Curînd avea să vină Calvin, cu cleștele de fier al argumentelor lui, și să se alăture cu totul lui Luther.

Merită osteneala de a cita părerea unui învățat catolic din zilele noastre despre raporturile dintre Erasm și Luther. „Erasm — zice F. X. Kiefl² — cu concepția sa universală despre natura liberă și nealterată a omului, se află, sufletește, mult mai

¹ A. 1334.231, 713.18, LB. IX 1216 C.

² *Luthers religiöse Psyche (Psihicul religios al lui Luther)*, Hochland, XV, 1917, p. 21.

străin de Biserică decît Luther. O combătea însă numai cu scepticismul său elegant, din care cauză Luther, fin psiholog, îi reproșa că lui (lui Erasm) îi place să vorbească în așa fel despre lipsurile și mizeriile Bisericii lui Cristos, încît cititorii să fie siliți să ridă, în loc să înalțe către ceruri o plîngere, însoțită de suspine adînci, așa cum se cuvine înaintea lui Dumnezeu.“

*Hyperaspistes*¹, un tratat voluminos, în care Erasm a luat din nou cuvîntul împotriva lui Luther, n-a fost decît un epilog, așa încît nu mai e nevoie să fie analizat pe larg.

Așadar, Erasm luase în sîrșit poziție în mod public. Căci, făcînd abstracție de punctul dogmatic divergent, însușirea cea mai importantă a lui *De libero arbitrio* a fost că în această lucrare Erasm s-a întors împotriva concepțiilor religioase individualiste ale reformatoarelor și s-a pronunțat în favoarea autorității și tradiției Bisericii. Era de părere că el singur a făcut, pentru a frînge puterea luteranismului, mai mult decît Aleander cu toate mașinațiile lui.² „Pe mine nici moartea, nici viața, nu mă va smulge din obștea Bisericii catolice“, scrie el în 1522, iar în *Hyperaspistes*, în 1526: „De Biserica catolică nu m-am desprins niciodată. Știu că în această Biserică, pe care voi o numiți papistașă, se află mulți care îmi displac, dar astfel de oameni văd și în Biserica voastră. Suportați mai ușor relele cu care ești obișnuit. De aceea, suport această Biserică, pînă cînd am să văd alta mai bună, iar ea este nevoită, tot așa, să mă suporte pe mine, pînă

¹ LB. X 1249.

² A. 1412.28, 1415.47.

cînd am să fiu eu mai bun. Și nu e nefericită călătoria celui care, între două rele diferite, se menține pe calea de mijloc.”¹

Dar era oare posibil să se păstreze în continuare această linie de mijloc? De ambele părți ale bariadei, i se întorcea spatele. „Eu, care înainte eram numit, în nenumărate scrisori, «Erou de trei ori mare, suveranul literaturii, soarele studiilor, apărătorul teologiei sincere», acum sînt fie trecut sub tăcere absolută, fie zugrăvit în cu totul alte culori.”² Cîți dintre vechii prieteni și tovarăși de idei muriseră!³

Totuși, mai erau încă destui cei care gîdeau și sperau ca Erasm. Mai continua să se răspîndească în toate țările Europei, prin cuvîntul lui neobosit, mai ales prin scrisorile lui, efectul moderator și purificator al minții lui: erudiți, înalți prelați, nobili, studenți, magistrați burghezi, erau corespondenții lui. Insuși episcopul de Basel, Christoph von Utenheim, era un om pe măsura inimii lui Erasm. Partizan fervent al umanismului, încercase încă din 1503 să reformeze clerul din eparhia sa, prin statute sinodale, dar fără prea mare succes. Mai tîrziu a chemat la Basel învățați ca Oecolampadius, Capito și Wimpfeling. Acestea se petrecuseră înainte de izbucnirea marelui conflict, care avea să-i tîrască foarte curînd pe Oecolampadius și pe Capito mult mai departe decît i-ar fi fost pe plac episcopului de Basel sau lui Erasm. În 1522, Erasm a adresat episcopului un tratat *De interdictio esu carnium*⁴ (*Despre interzicerea de a consuma carne*). Aceasta a fost una din ultimele lui intervenții împotriva vechilor întocmiri.

¹ A. 1273.26, 1275.28, LB. X 1257 F.

² A. 1352.34 (1523).

³ A. 1347.277 (1523).

⁴ LB. IX 1197—1214.

Episcopul nu mai putea însă să țină în frîu mișcarea. O parte importantă a burgheziei din Basel și majoritatea membrilor Sfatului orașenesc trecuseră de partea Reformei radicale. La aproximativ un an după Erasm s-a întors la Basel și Johannes Oecolampadius, a cărui primă ședere în acest oraș avusese loc și ea în același timp cu a lui Erasm (pe atunci, intrucît cunoștea limba ebraică, îl ajutase pe Erasm la editarea Noului Testament); acum, Oecolampadius venea la Basel cu intenția de a organiza rezistența împotriva conservatorilor. În 1523 a fost angajat de Sfat ca profesor de Sfînta Scriptură la Universitate, în timp ce patru profesori catolici și-au pierdut catedrele. S-a priceput să determine organele în drept să declare libertatea predicii. Curînd după aceea a mai venit la Basel, ca să facă propagandă în oraș și în împrejurimi, încă un agitator, cu mult mai exaltat: impetuosul Guillaume Farel. El este omul care mai tîrziu avea să aducă Reforma la Geneva și să-l determine pe Calvin să rămînă acolo.

Cu toate că Oecolampadius a început, deocamdată cu precauție, să introducă inovații în slujba religioasă, Erasm a privit totuși cu neliniște aceste lucruri. Mai ales activitatea lui Farel, pe care îl ura profund.¹ Acești oameni au împiedicat realizarea unui lucru pe care el îl dorea întotdeauna și pe care îl socotea posibil: un compromis. Spiritul lui oscilant, care nu a luat niciodată fără rezerve o atitudine lipsită de echivoc, s-a oprit încetul cu încetul, în ceea ce privește majoritatea problemelor controversate, într-un punct de mijloc, semi-conservator, grație căruia încerca să rămînă cre-

¹ A. 1410.19, 1534.22, 1522.65, 1523.125, 1510, 1548.8, 1640.21, 1644.19.

dincios Bisericii, fără a-și renega convingerile intime. În 1524, Erasm își așternuse simțămintele privitoare la valoarea spovedaniei, în tratatul *Exomologesis*¹ sau modul de a te spovedi. Acceptă spovedania pe jumătate: întrucât nu a fost înființată de către Cristos sau de către apostoli, ci doar de către părinții Bisericii. Trebuie păstrată cu evlavie. Spovedania este de foarte mare folos, deși uneori e o mare pagubă. În felul acesta încearcă el „să lămurească ambele partide“, iar pe negatori „nici să-i aprobe, nici să-i combată, deși inclinînd spre partea care crede“.

În șirul lung al polemicilor sale găsește din cînd în cînd prilejul de a-și defini în oarecare măsură vederile. Acest lucru îl face, de pildă, în mod amănunțit, în răspunsul către Alberto Pio, din 1525 și 1529². Și îl face întotdeauna în forma unei apărări, fie că a fost atacat în legătură cu *Colloquia*, sau cu *Moria*, sau cu sfîntul Ieronim, sau cu *Parafrazele*, sau cu orice altceva. În cele din urmă își rezumă oarecum părerile în *De amabili Ecclesiae concordia* (*Despre mult-plăcuta armonie a Bisericii*), din 1533. Această scriere nu mai poate fi însă considerată aproape deloc ca o încercare de acțiune pozitivă. La o astfel de acțiune nu se mai gîdea atunci.

În cele mai multe din puncte, Erasm izbutește să găsească o formulă moderată și conservatoare. Nici cu privire la ceremonii nu mai ia o atitudine pur dezaprobată. Are un cuvînt bun chiar și pentru post, pe care l-a urît întotdeauna³, pentru venerarea moaștelor, pentru festivitățile bisericești. În 1523 a scris, la cererea unui prieten, o liturghie

¹ LB. V 145.

² LB. IX 1094.

³ LB. VIII 535.

pentru slujba Maicii Domnului din Loreto.¹ Dar nu pomeniște în ea, nici măcar cu un singur cuvînt, de minunea casei sfînte, iar scrisorica însoțitoare către acel prieten începe astfel: „Poftim; acum bagă de seamă că Erasm, dacă poruncești, se duce să joace chiar și în mijlocul pieței“. Cultul sfinților nu vrea să-l desființeze: nu mai e nici o primejdie ca acest cult să ducă la idolatrie. Chiar și icoanele vrea să le îngăduie: „Cine elimină din viață icoanele, îi suprimă cea mai mare plăcere: adeseori vedem în icoane mai mult decît pricepem din ce e scris“. Cu privire la prezența substanțială a lui Cristos în taina oficiată în altar, rămîne la punctul de vedere catolic, dar fără pasiune, numai pe baza consensului Bisericii și pentru că nu poate crede că Iisus Cristos, care e adevărul și dragostea, a lăsat ca mireasa Lui să săvîrșească atîta vreme o greșală atît de îngrozitoare: să adore o fărîmătură de pîine în locul Lui. În afară de aceste motive, ar fi putut la nevoie să admită felul de a vedea al lui Oecolampadius.²

Din epoca baseleză datează una din cele mai pure și mai binefăcătoare disertații ale lui Erasm: *Institutio christiani matrimonii* (*Despre căsnicia creștină*), scrisă în 1526³, pentru Caterina de Aragon, regina Angliei. Este cu totul în același spirit ca și *Enchiridion*, afară de o anumită prolixitate, care trădează bătrînețea. Mai tîrziu urmează o *De Vidua christiana* (*Despre văduva creștină*), scrisă pentru Maria a Ungariei, la fel de ireproșabilă, dar mai puțin interesantă.⁴

¹ A. 1391.

² LB. X 1610 ABC, cf. LB. V 501, IX 1143 etc., LBE. 1270 D, LB. X 1580 DE, 1560 A, A. 2175.22, 2136.214.

³ LB. V 614.

⁴ LB. V 723.

Apărătorii Bisericii vechi însă tot n-au dezarmat. Au rămas la imaginea clară și grăitoare a credinței lui Erasm, care reieșea din *Colloquia* și despre care nu se putea spune că ar fi pur catolică. Acolo se vedea foarte limpede că, deși Erasm ar fi dorit să lase intactă litera *Bibliei*, în inima lui nu ajunsese la convingerile care erau vitale pentru Biserica catolică. Mai târziu, cu prilejul expurgării operelor lui Erasm, *Colloquia* au și fost puse la index, în întregime, împreună cu *Moria* și cu vreo cîteva alte lucrări. Restul sînt „caute legenda“ (de citit cu precauție). S-a eliminat mult din *Adnotațiile* la Noul Testament, din *Parafraze* și din *Apologii*, și foarte puțin din *Enchiridion*, din *Ratio verae theologiae* și chiar din *Exomologesis*. Dar acestea s-au petrecut după ce lupta împotriva lui Erasm se potolise, adică după moartea lui.

Atîta timp cît Erasm constituia acolo, la Basel sau aiurea, centrul unui mare grup spiritual, a cărui forță nu putea fi apreciată, tocmai pentru că nu se înfățișa ca partid, nu știa nimeni ce cotitură va mai face, nici ce influență va mai exercita spiritul lui asupra Bisericii. Rămăsese un rege al spiritelor, în liniștita lui cameră de lucru. Modul în care era urît, în care îi erau iscodite toate vorbele și faptele, era cel rezervat numai celor recunoscuți ca oameni mari. Corul dușmanilor, care îi aruncau în spinare lui Erasm vina întregii Reforme, n-a tăcut. El a ouat ouăle pe care Luther și Zwingli le-au clocit.¹ Erasm releva într-una, cu ciudă, mereu alte mici mostre de luptă meschină, răutăcioasă și prostească.² La Constanț locuia un doctor care atîrnase pe perete portretul lui Erasm, numai ca să-l poată scuipa,

¹ A. 1528.11, LBE. 1490 E.

² A. 2045, LBE. 1269.1387/8.

de cîte ori trecea prin fața lui. Glumind, Erasm își compară soarta cu cea a sfintului Cassianus, străpuns de către învățăceii lui cu condeiele. „N-a fost oare împuns de moarte, de mulți ani, cu penele și cu limbile, de către nenumărați oameni și oare n-a trăit în aceste cazne, fără ca moartea să le pună capăt?“ Erasm resimțea cu o mare acuitate efectele atacurilor îndreptate împotriva sa. Dar nu s-a putut abține niciodată de a ațîța pe alții să-l atace.

XIX

Erasm se ridică împotriva păgînismului și a elasicismului exagerat al umaniștilor. *Ciceronianus*, 1528. Acesta îi aduce noi dușmani. — Reforma este introdusă la Basel. Erasm pleacă la Freiburg, 1529. Părerea lui despre rezultatele Reformei.

Nimic nu e mai caracteristic pentru independența pe care și-a păstrat-o Erasm față de toate mișcările vremii sale, decît faptul că a angajat lupta și în tabăra umaniștilor. În 1528 au ieșit simultan de sub teascul lui Froben (conducătorul firmei, Johannes Froben, murise cu puțin înainte) două dialoguri scrise de Erasm: unul despre corecta pronunțare a limbilor latină și greacă și altul cu titlul *Ciceronianus* sau despre cel mai bun mod de a te exprima, adică de a scrie și vorbi latinește. Amîndouă erau o dovadă că Erasm nu-și pierduse de fel vicioiciunea și stilul spiritual de altădată. Primul tratat era pur filologic și a exercitat, ca atare, o mare influență; al doilea era totodată și satiric și avea o poveste cam lungă.

Erasm considerase întotdeauna că salvarea civilizației nu poate veni decît din studiile elasiciste, dar puse în slujba unui creștinism pur. Simțul său etic sincer îl făcea să se îngrozească de obscenitatea unui Poggio și de amoralismul umaniștilor italieni timpurii.¹ În același timp, gustul lui rafinat și firese

îi spunea că salvarea nu se poate afla într-o imitare pedantă și servilă a modelelor antice. Erasm știa prea bine latinește, pentru a fi strict clasic; latina lui trăia și avea nevoie de libertate. Încă din primii ani de activitate se întîlnesc în scrierile lui înțepături la adresa puriștilor latiniști: unul dintre ei declarase că un fragment din Cicero, recent descoperit, ar fi absolut barbar: „dintre toate soiurile de scriitori, nici unul nu-mi e atît de nesuferit ca aceste maimuțe ale lui Cicero“¹.

În marile speranțe pe care și le punea în studiile clasice pentru realizarea unui creștinism purificat, el vedea o singură primejdie: „că sub pretextul literaturii vechi renăscînde (*renascentis*), păgînismul va încerca să scoată capul, așa cum printre creștini sînt unii care nu-l recunosc pe Cristos decît cu numele, dar în sufletul lor sînt îmbibați de păgînism“. Acestea le scrie el în 1517 lui Capito². În Italia, lumea se ocupă în mod prea exclusiv și prea păgîn de *bonae litterae*. Socotea că e sarcina sa să contribuie ca *bonae litterae*, „care la italieni fuseseră pînă acum aproape păgîne, să se deprindă a vorbi despre Cristos“³.

Cum trebuie să-l mai fi necăjit pe Erasm faptul că tocmai în Italia i se reproșa acum, într-un glas, că ar fi eretic, și faptul că în același timp i se puneau la îndoială cunoștințele și integritatea ca erudit, fiind acuzat de plagiat și de compilare interesată. S-a plîns de acest lucru lui Alexander, care, după părerea sa, își virise coada aici.⁴

¹ A. 326.55, 531.445, 1013.80, cf. A. nr. IV, vol. I, p. 69.

² A. 541.133.

³ A. 1111.17, 1581.115, 1753.21, 1479.119.

⁴ A. 1479.29, 1482.

¹ A. 482.87, 967.126, 540.31, LB. IX 92 E.

Într-o scrisoare din 13 octombrie 1527¹ către un profesor din Alcalá se găsește un prim proiect pentru *Ciceronianus*. Pe lângă cei care urăsc studiile clasice de dragul dreptei credințe, — scrie Erasm, „au țîșnit nu de mult din ascunzătoarea lor un nou soi de dușmani. Pe aceștia îi supără că *bonae litterae* vorbesc despre Cristos, ca și cum n-ar putea fi elegant decât ceea ce e păgîn. În urechile lor, *Jupiter optimus maximus* sună mai nostim decât *Jesus Christus redemptor mundi*, iar *patres conscripti* mai plăcut decât *sancti apostoli*... Ei socotesc că rușinea de a nu fi ciceronian e mai mare decât cea de a nu fi creștin, ca și cum Cicero, dacă ar învia acum, ar vorbi despre cele creștinești cu alte cuvinte decât a vorbit în vremea lui despre religia lui!... Ce să însemne această odioasă fanfaronadă cu numele de ciceronian? Am să-ți spun pe scurt și la ureche. Cu acest fard își acoperă ei păgînismul, care le e mai scump decât slava lui Cristos.“ Pentru Erasm, stilul lui Cicero nu e de fel cel ideal. Preferă unul mai solid, mai concis, mai energic, mai puțin căutat, mai viril. El, care uneori trebuie să scrie o carte într-o singură zi, nu are timp să-și lustruiască stilul, adesea nici măcar să recitească ce a scris... „Ce contează la mine un blid de vorbe goale, zece cuvinte cerșite ici și colo din Cicero? Eu vreau întregul suflet al lui Cicero.“ Sînt niște maimuțe, de care nu poți decât să rîzi. Căci mult mai serioase decât aceste lucruri sînt agitațiile provocate de așa-zisa Evanghelie nouă, la care trece numaidecît în aceeași scrisoare.

Așa încît și-a îngăduit plăcerea ca, în mijlocul tuturor polemicilor sale și al violentelor sale ple-
doarii de apărare, să dea încă o dată friu liber spi-

ritului său ironic, dar — ca în *Moria* și în *Colloquia* — înnoțit de o seriozitate aproape pătimașă cînd e vorba de ideea creștină și de un simț natural al justeii măsuri. *Ciceronianus*¹ este o capodoperă de cunoștințe prompte și multilaterale, de elocvență convingătoare, de lesnicioasă minuire a unui tezaur de argumente. În liniște, și totuși cu vioiciune, decurge, amplă, conversația dintre Bulephorus, care redă părerile lui Erasm, Hypologus, curiosul cu un sac de întrebări, și Nosoponus, zelosul ciceronian, care, ca să-și păstreze absolut curată mintea, nu mănîncă, la dejun, decât zece stafide.

A fost, poate, mai puțin fericită ideea lui Erasm de a face, în mod evident, prin personajul Nasoponus, aluzie îndeosebi la un om care nu mai putea să răspundă: Cristofor Longolius, decedat încă din 1522.

Miezul lui *Ciceronianus* se află acolo unde Erasm semnalează primejdia, pentru credința creștină, a unui clasicism împins prea departe. Lucrul acesta este exprimat încă din titlu, dacă ne gîndim că Erasm a împrumutat antiteza „ciceronianus-christianus“ din autorul său preferat, sfîntul Ieronim, care se văzuse pus și el în fața acestei dileme.² Sună insinuant: „E păgînism, crede-mă, Nosoponus, e păgînism ceea ce ne încîntă aici urechea și sufletul. Numai cu numele sîntem creștini.“ De ce ni se pare că o maximă clasică sună mai bine decât un citat din *Biblie*: „*corchorum inter olera*“ (mohor printre zarzavaturi) mai bine decât „Saul printre prooroci“? Dă ca dovadă a absurdității ciceronianismului traducerea unei fraze dogmatice în latina clasică.

¹ LB. I 972.

² Cf. Hieronymi *Stridonensis Vita*, ed. W. K. Ferguson, *Erasmii Opuscula*, 1933, p. 183 ss.

¹ A. 1885.

„Optimi maximique Iovis interpres ac filius, servator, rex, juxta vatam responsa, ex Olympo devolvavit in terras“¹, pentru: „Iisus Cristos, Cuvintul și Fiul Tatălui veșnic, a venit pe lume după spusa prorocilor“. În maniera aceasta scriu de fapt cei mai mulți umaniști.

Erasm își dădea oare seama că aici pornea la luptă împotriva propriului său trecut? Căci ce altceva i-au reproșat adversarii, cînd a tradus *Logos* prin *Sermo*, în loc să-l traducă prin *Verbum*? Acest mod de a traduce însemna doar și el denaturarea unei noțiuni creștine vii, prin substituirea unui cuvînt mai clasic. Nu dorise oare chiar el să fie îmbunătățită metrica imnurilor bisericești², ca să nu mai vorbim de propriile sale ode și peani clasiciști, scriși întru slava Maicii Domnului și a sfinților? Și blamul său, la adresa preferinței pentru maximele și sentințele clasice, spre ce se îndrepta oare mai virtos, decît spre propriile sale *Adagia*?

Îl vedem aici pe bătrînul Erasm pășind pe o cărare a reacțiunii, care ar fi putut să-l ducă pînă în cele din urmă departe de umanism. În lupta lui împotriva purismului umanist, Erasm este precursorul unui puritanism creștin.

Ca întotdeauna, ironia i-a adus un nou torent de calomnii. Bembo și Sadolet, maeștri ai latinității pure, ca și Erasm, s-au mulțumit să zimbească, dar exaltatul Julius Caesar Scaliger a ripostat cu violență, mai ales pentru a răzbuna memoria lui Longolius. Urmarea a fost că ideea lui Erasm, că e persecutat, a fost realimentată: iarăși a crezut că

Aleander își vîrte coada. „Italienii atîtă curtea imperială împotriva mea“, a scris el în 1529.¹ Despre ceilalți însă scrie glumind²: „Acum am să-mi mai și schimb cu adevărat stilul, după modelul lui Budaeus, și am să devin ciceronian, luînd exemplul de la Sadolet și Bembo!“ Dar pînă și în ultimii ani ai vieții lui a mai izbucnit un nou conflict cu niște italieni, care l-au atacat pentru că le rănise mîndria lor națională: „Se reped ca turbații din toate părțile împotriva mea cu broșuri calomniatoare, ca împotriva unui dușman al Italiei și al lui Cicero“.³

Se iviseră, după cum a spus chiar el, dificultăți mai serioase, care îl priveau mai îndeaproape. La Basel, lucrurile luaseră de ani de zile o orientare care pe Erasm îl mîhnea și îl neliniștea. Cînd se stabilise acolo, în 1521, mai putuse avea impresia că episcopul, bătrînul Christoph von Utenheim, mare admirator al lui Erasm și om pe placul inimii lui, va izbuti, cu sprijinul unor oameni ca prietenul lor intim comun Ludwig Ber, să realizeze la Basel o reformă, așa cum o dorea el: desființarea abuzurilor recunoscute, fără a ieși din sinul Bisericii. Dar tocmai în același an 1521, emanciparea administrației municipale de sub autoritatea episcopului — emancipare inițiată de cînd Baselul aderase la Confederația Helvetică — devenise fapt împlinit. De acum înainte, conducerea era în mîinile Consiliului, care nu mai avea o alcătuire exclusiv aristocratică. În zadar s-a aliat episcopul cu omologii săi din Constanț și Lausanne, ca să apere împreună catolicismul. În oraș, doctrina nouă cîștigă zi de zi tot mai multă preponderență. Cînd însă, în 1525, s-a ajuns

¹ LBE. 1269 E.

² LBE. 1372 D.

³ LBE. 1501 B, LB. X 1747, 1752 DE. Scrisoarea LBE nr. 1276, c. 1496, este o falsificare perfidă.

¹ Interpret al lui Jupiter cel mare și bun, eliberator, rege, după spusele poezilor, a coborît în zbor din Olimp pe pămînt (lat.).

² *Convivium poeticum*, Colloq. LB. I 724.

la manifestații publice împotriva slujbei catolice, Consiliul a devenit mai prudent și a încercat, de atunci încolo, să reformeze cu precauție.

Acest lucru îl dorea și Oecolampadius. Relațiile dintre el și Erasm erau cam delicate. Chiar Erasm imprimase cindva orientarea gândirii religioase a impulsivului și agitatului tânăr Oecolampadius. Cînd acesta își căutase brusc refugiul la minăstire, în 1520, își justificase pasul, în mod expres, față de Erasm, omul care dezaproba orice legămînt.¹ Cum se mai schimbaseră acum raporturile, cînd s-au reintîlnit cu doi ani mai tîrziu la Basel Oecolampadius, evadat de la minăstire, acum adept și propovăduitor convins al noii doctrine, iar Erasm, marele spectator, așa cum se voise el însuși. Erasm l-a întîmpinat cam rece pe vechiul său colaborator, și în timp ce acesta înainta, el se tot retrăgea. Totuși, Erasm a păstrat o poziție intermediară și a dat în 1525 un aviz moderat Consiliului, care între timp începuse să incline tot mai mult spre concepțiile vechi.

Bătrînul episcop, care în ultimii ani nu mai locuie în orașul său de reședință, a cerut, la începutul anului 1527, consistoriului catedralei, să-l dezlege de funcție, și a murit la scurt timp după aceea. Atunci evenimentele s-au desfășurat rapid. Succesorul lui n-a putut să între în funcție chiar la Basel. După ce, între timp, la Berna se introdusese Reforma, în 1528, Oecolampadius a cerut ca și la Basel să se ia o hotărîre. De la sfîrșitul anului 1528, orașul se afla la limita războiului civil. O răscoală populară a pus capăt rezistenței Consiliului și l-a epurat de membrii catolici. În februarie 1529, vechiul cult a fost interzis, icoanele au fost îndepărtate din biserici,

¹ A. 1102, 1158.

minăstirile desființate, Universitatea suspendată. Oecolampadius a devenit prim predicator la Münster¹ și șef al Bisericii baseleze, pentru care a întocmit la iulie un regulament. Noul episcop a rămas la Porrentruy, iar consistoriul catedralei s-a retras la Freiburg.

Venise deci și pentru Erasm momentul să plece. Poziția lui la Basel în 1529 semăna, în oarecare măsură, cu cea avută în 1521 la Louvain, dar în sens invers. Atunci voiseră catolicii să-l mobilizeze împotriva lui Luther; acum țineau evanghelicii să-l rețină la Basel. Pentru că numele lui mai era încă un fel de stîndard. Prezența lui Erasm ar fi urmat să consolideze poziția reformatorilor la Basel. Pe de o parte, pentru că s-ar fi făcut următorul raționament: dacă n-ar fi fost de acord cu reformatorii, ar fi plecat de mult din oraș. Pe de altă parte, pentru că personalitatea lui părea să garanteze moderația și putea să atragă mulți nehotărîți.²

Așadar, din nou, Erasm și-a schimbat orașul de domiciliu, pentru a-și putea păstra independența. De data aceasta i-a venit greu. Bătrînețea și sănătatea șubredă făcuseră dintr-un neastîmpărat un sedentar. Întrucît prevedea că va întîmpina dificultăți din partea autorităților orășenești, și-a făcut rost, prin arhiducele Ferdinand (care guverna Imperiul german pentru fratele său Carol Quintul și care se afla tocmai atunci la dieta de la Spira) de un bilet de liberă trecere, și în plus și de o invitație la curte — invitație de care nici prin gînd nu-i trecea să facă uz. Ca loc de refugiu și-a ales orașul Freiburg în Breisgau, care nu era departe, care se afla sub autoritatea directă și severă a casei de Aus-

¹ Catedrală (germ.).

² A. 2196.

tria și unde, deci, nu avea să se teamă de o întorsătură a situației, ca la Basel.

Erasm n-a vrut sau n-a putut să facă din plecarea sa un secret. Și-a trimis înainte bunurile cele mai de preț, iar după ce această măsură a atras atenția asupra intenției sale, l-a invitat în mod expres pe Oecolampadius la o convorbire de adio. Reformatorul și-a manifestat față de Erasm sincera și amicala sa bunăvoință, pe care acesta n-a respins-o, deși a admis că e în dezacord cu el în anumite probleme de dogmă. Oecolampadius a încercat să-l convingă să nu plece, dar când și-a dat seama că e prea târziu, a încercat să-l determine să vină cel puțin înapoi cândva. S-au despărțit cu o stringere de mină. Erasm voise să plece de la un debarcader din afara orașului Basel, dar Consiliul n-a aprobat, așa încît a fost nevoit să se îmbarce în locul obișnuit, lângă podul peste Rin. S-a îmbarcat la 13 aprilie 1529; petrecut de cîțiva prieteni; a fost de față o mulțime numeroasă, dar n-a avut loc nici un incident.¹ Din primirea lui la Freiburg și-a dat seamă că, în ciuda celor întîmplate, el tot mai era sărbătoritul și admiratul rege al literelor. Consiliul i-a pus la dispoziție o casă mare, deși neterminată, care fusese construită chiar pentru împăratul Maximilian. Un profesor de teologie i-a oferit grădina sa. Anton Fugger s-a zbatut să-l atragă la Augsburg, în schimbul unei pensii anuale. De altfel, Erasm nu considera orașul Freiburg ca domiciliu definitiv. „M-am hotărît să stau aici iarna aceasta și să-mi iau zborul o dată cu rîndunelele, încotro mă va chema Dumnezeu.”² Dar și-a dat seama curînd ce mari avantaje îi oferea orașul Freiburg. Clima, la care era extrem

de sensibil, era pe placul lui, iar așezarea orașului era deosebit de favorabilă, căci îi permitea, dacă împrejurările ar fi impus, să emigreze în Franța sau să se înapoieze, coborînd pe Rin, în Țările-de-Jos, unde îl tot chemau atîția. În 1531 și-a cumpărat o casă la Freiburg.¹ Unul dintre cei mai buni prieteni ai săi, Ludwig Ber, venise cu el de la Basel.

Bătrînul Erasm, la Freiburg, tot mai chinuit de boala lui dureroasă, mult mai dezamăgit decît atunci cînd părăsise, în 1521, orașul Louvain, mai categoric acum în susținerea punctului său de vedere, ne va fi cunoscut pe deplin abia după ce se va publica în întregime corespondența lui din acei ani.² Din nici o perioadă a vieții lui Erasm nu s-a păstrat atît de mult material referitor la activitatea și gîndurile lui de zi cu zi, ca tocmai din acei ani. Lucrul nu conținea în acel laborator de erudiție, unde Erasm își supraveghează *famuli*³, care caută pentru el manuscrite, le copiază, le revizuiesc, și de unde își trimite curierii prin toată Europa. În șirul edițiilor părinților Bisericii, au mai urmat sfîntul Vasile și ediții noi din sfîntul Ioan Gură-de-aur și din sfîntul Ciprian; edițiile lui din autorii clasici s-au îmbogățit cu operele lui Aristotel. A mai revizuit de trei ori *Colloquia* și o dată *Adagia* și *Noul Testament*. Au continuat să iasă din pana lui și scrieri ocazionale, cu caracter moral-teologic și politico-teologic. De cauza Reformei era acum cu totul înstrăinat. Pe reformați îi numea cu dispreț „pseudo-evanghe-

¹ LBE. 1349 A, cf. 1325.

² Vol. VIII, 1934, din ediția lui Allen, ajunge cu scrisorile pînă la 31 iulie 1530 (n.a. la ediția I, 1924) — între timp au mai apărut vol. IX (1938), X (1941) și XI (1947) cu care ediția s-a completat (n.ed. olandeze la ediția a V-a 1958).

³ Slujitorii (lat.).

¹ A. 2158.60, 2188.5, 2196.

² A. 2158, 2145, 2222.

lici". „În biserica lui Luther aş fi putut să fiu unul din corifei — scrie el în 1528 — dar am preferat să-mi atrag ura Germaniei întregi, decît să ies din obştea Bisericii.“¹ Ar fi trebuit să se acorde, la început, mai puţină atenţie acţiunii lui Luther; atunci focul nu s-ar fi întins cu atîta violenţă.² Îi îndemnase întotdeauna pe teologi să lase baltă chestiunile mărunte, care conţin mai multă ostentaţie decît evlavie, şi să se îndrepte spre izvoarele Scripturii.³ Acum era prea tîrziu. Oraşele şi ţările se grupau, în alianţe tot mai strînse, de partea Reformei sau împotriva ei. „Dacă ai să vezi, ceea ce n-aş vrea să se întîmple — îi scrie el în 1530 lui Sadolet⁴ — că în lume se produc tulburări îngrozitoare, fatale nu atît pentru Germania, cît pentru Biserică, adu-ţi aminte că Erasm le-a prezis.“ Lui Beatus Rhenanus i-a spus de mai multe ori că el, dacă ar fi ştiut că vor veni vremuri ca ale lor, multe lucruri nu le-ar fi scris, sau nu le-ar fi scris aşa.⁵

„Ia priveşte-i — exclamă el — pe aceşti evanghelici, şi vezi dacă s-au făcut cumva mai buni! Pun ei oare mai puţin preţ pe lux, pe plăceri, pe lăcomia de bani?“ „Arată-mi măcar un caz în care Evanghelia a făcut dintr-un beţivan un om cumpătat, dintr-un apucat un om blajin, dintr-un jupuitor un om darnic, dintr-un neruşinat un om cumsecade. Am să-ţi arăt mulţi care au devenit mai răi decît au fost.“ „Acum s-au aruncat icoanele afară din biserici şi s-a desfiinţat liturghia (se gîndeşte mai ales la Basel); s-a pus oare ceva mai bun în loc?“ „Nu m-am dus niciodată la bisericile lor, dar i-am

văzut uneori cînd veneau de la predică; păreau aţîţaţi de un duh rău; din toate feţele respira o ciudată minie şi ferocitate, şi nu s-a găsit nimeni, decît un singur moşneguţ, care să mă salute cuviincios, văzîndu-mă însoţit de cîteva persoane de vază.¹

Ura acel aer de siguranţă absolută, atît de nelipsit la reformati. „Zwingli şi Bucer² n-au decît să fie inspiraţi de Sfîntul Duh; Erasm, prin el însuşi, nu e decît un om şi nu poate concepe cele ale Sfîntului Duh.“³

Printre reformati era un grup cu care Erasm, în adîncul fiinţei lui, se înrudea mai îndeaproape, din punctul de vedere spiritual, decît cu luteranii sau cu zwinglienii, atît de rigizi în dogmatismul lor: anabaptiştii. Repudia doctrina din care îşi luaseră numele şi avea oroare de elementul anarhist din ei.⁴ Rămăsese în prea mare măsură omul decorului spiritual, ca să se poată simţi identificat cu aceşti dezaxaţi. Dar nu era orb pentru seriozitatea aspiraţiei lor morale şi privea cu simpatie aversiunea lor faţă de violenţă şi răbdarea cu care îşi suportau asuprirea. „Pentru curăţia vieţii lor, sînt cotaţi mai presus decît toţi ceilalţi“, scria el în 1529.⁵ Tocmai la sfîrşitul vieţii lui are loc episodul acţiunii revoluţionare violente a fanaticilor anabaptişti; se înţelege de la sine că Erasm nu vorbeşte despre el decît cu groază.

Unul dintre cei mai buni istoriografi contemporani ai Reformei, Walter Köhler, îl numeşte pe Erasm

¹ LB. X 1578 C, 1590.

² *Martin Kuhn*, zis *Bucer* sau *Butzer* (1491—1551); teolog german, unul dintre propagatorii Reformei în Germania şi Anglia (n.tr.).

³ LB. X 1594 A.

⁴ LB. V 505 B, A. 1369.35 ss.

⁵ A. 2134.214, 2149.37

¹ A. 2037.268.

² A. 2315.243 sq., LBE. 1272 B.

³ A. 2136.185 sq., cf. 2037.

⁴ LBE. 1272 B.

⁵ A. nr. IV, vol. I, p. 68.445.

unul dintre părinții spirituali ai anabaptismului¹. Și este sigur că acesta, în dezvoltarea sa ulterioară, pașnică, are cu Erasm importante trăsături comune: înclinarea spre recunoașterea liberului arbitru, anumite tendințe raționaliste, aversiunea împotriva unei concepții exclusiviste asupra Bisericii. La baptistul din Germania de sud Hans Denk se pot constata o serie de idei care par împrumutate direct din Erasm. Într-o măsură însemnată, însă, această comuniune de idei se va baza pe anumite particularități ale conștiinței religioase din Țările-de-jos, de unde a provenit Erasm și unde spiritul baptist a găsit un teren extrem de propice. Erasm însuși, cu siguranță, n-a fost conștient de aceste corelații.

O mărturie remarcabilă cu privire la atitudinea modificată a lui Erasm față de Biserica veche și de cea nouă, este dată de următorul fapt. Reproșul, pe care mai înainte îl adresase atita vreme susținătorilor celei vechi, că urăsc acele *bonae litterae*, atât de scumpe lui, și că încearcă să le înăbușe, îl întoarce acum împotriva partidului evanghelic. „Pre-tulindeni unde cărmuiește luteranismul, studiul literelor se sufocă.“ „Altminteri, din ce motiv — continuă el cu un sofism ciudat, — ar fi nevoiți Luther și Melancton să-i cheme atât de stăruitor pe oameni înapoi la dragostea de literatură?“ ... „Ia compară, te rog; Universitatea din Wittenberg cu cea din Louvain sau cu cea din Paris!... Tipografii mă asigură că, înainte de venirea acestei Evanghelii, izbuteau să desfacă mai repede 3000 de exemplare, decît acum 600. Acest amănunt nu cumva dovedește și el cum înfloresc studiile?“²

¹ W. Köhler, *M. Luther*, p. 79, *Historische Zeitschrift* (*Revista istorică*), 121, 322.

² LB. X 1618, A. 1977.40.

Ascuțirea generală a antagonismelor. Totuși, în Germania lupta rămîne încă mulți ani în suspensie. — Terminarea lucrării *Ecclesiastes*. Moartea lui Fisher și a lui More. — Erasm se înapoiază la Basel, 1535. Planuri de mutare în Burgundia sau în Brabant. Papa Paul al III-lea dorește colaborarea lui pentru viitorul Conciliu. Erasm refuză onorurile oferite. De puritate Ecclesiastice. Sfîrșitul, 12 iulie 1536.

În ultimii ani ai vieții lui Erasm, toate problemele mari care țineau lumea în stare de tensiune au luat repede forme ascuțite și amenințătoare. Pretutindeni unde înainte mai era cu putință un compromis sau o împăciuire, au apărut acum conflicte dure, grupări partinice strict delimitate, formule angajante. În timp ce Erasm își pregătea, în primăvara lui 1529, plecarea din Basel, o majoritate catolică din dieta de la Spira a izbutit să obțină revocarea hotărîrii favorabile pentru toți evanghelicii, pronunțată de dieta din 1526, urmînd ca dintre aceștia numai luteranii să-și păstreze drepturile cîștigate, cu interzicerea oricăror alte modificări sau înnoiri. Zwinglienii și anabaptiștii urmau să fie lipsiți de orice toleranță. Numai decît după aceea a urmat protestul celor mai importanți suverani evanghelici și al celor mai importante orașe evanghelice, protest care avea să dea pe viitor numele său tuturor anticatolicilor în general (19 aprilie 1529). Și nu numai între catolicii și protestanții din imperiu a avut loc sciziu-ne. Încă în același an, problema împărțășaniei s-a dovedit a fi obstacolul insurmontabil în calea unei ade-

vărate unități între zwinglieni și luterani. După convorbirea religioasă de la Marburg, Luther s-a despărțit de Zwingli cu cuvintele: „Aveți alt spirit decît noi“.

În Elveția izbucnise războiul civil fățiș între cantonele catolice și cele evanghelice, fiind întrerupt doar pentru scurt timp de prima pace de la Kappel. Tratatulele de la Cambrai și Barcelona, care au restabilit, în 1529, pentru cîtva timp, cel puțin pacea politică în lumea creștină, nu i-au mai putut smulge bătrînului Erasm strigăte de entuziasm în legătură cu un apropiat ev de aur, ca acelea ce-i fuseseră inspirate de acordul din 1516. La o lună după aceea, turcii se aflau la porțile Vienei.

Toate aceste lucruri trebuie să-l fi mîhnit și înfricoșat tot mai mult pe Erasm. Dar s-a ținut deoparte. Cînd citim scrisorile lui din acea vreme, avem, mai mult ca oricînd, impresia că, în ciuda vastității și vioiciunii minții sale, se află totuși la mare depărtare de uriașa frămîntare a epocii. În afara unui anumit cerc de interese, care ating propriile sale idei sau persoana sa, percepția lui e vagă și slabă. Dacă se mai amestecă uneori în probleme de actualitate, se amestecă în maniera moralizatoare, cu generalități fără relief: consultația lui despre oportunitatea unui război împotriva turcilor (martie 1530) este turnată în forma unui comentariu al psalmului 28, și este atît de vagă, încît la urmă i-o ia chiar înainte cititorului, care va exclama, poate: Ci spune limpede: crezi că trebuie să facem războiul, sau nu?¹

În vara anului 1530, dieta s-a reunit din nou, la Augsburg, sub auspiciile împăratului, ca să mai încerce încă o dată „să ajungă la o pace justă și la adevărul creștin“. Confesiunea de la Augsburg, argu-

mentată prea slab de către Melancton, a fost citită, discutată și declarată respinsă de către împărat.

În toate acestea, Erasm n-a avut nici un amestec. Mulți îl îndemnaseră, în scrisori, să vină la Augsburg; dar el a așteptat, zadarnic, o convocare din partea împăratului personal. La stăruințele sfetnicilor împăratului, își aminase, pînă după închiderea sesiunii dietei, plecarea în Brabant, proiectată pentru toamna aceluiași an.¹ Dar n-a fost nevoie de prezența lui pentru a se lua severa hotărîre represivă cu care împăratul a închis sesiunea în noiembrie.

Marea luptă, în Germania, părea aproape. Hotărîrilor de la Augsburg i-a urmat constituirea ligii de la Schmalkalden, care a reunit toate teritoriile și orașele protestante din Germania în rezistența lor împotriva împăratului. În același an (1531), Zwingli căzuse în bătălia de la Kappel împotriva cantoanelor catolice, urmat curînd în moarte de către Oecolampadius, la Basel. „E bine, scrie Erasm, că amîndoi conducătorii s-au prăpădit. Dacă Marte le-ar fi fost favorabil, s-ar fi isprăvit cu noi.“²

În Elveția se stabilise un fel de echilibru, cel puțin un armistițiu; în Germania, lupta, inevitabilă, a fost aminată cu ani de zile. Împăratul înțelesese că, pentru a-i combate cu bune rezultate pe protestanții germani, trebuie să-l determine mai întîi pe papă să convoace conciliul care să abolească abuzurile recunoscute ca existente în sinul Bisericii. Pacea religioasă de la Nürnberg (1532) a pecetluit această întorsătură a politicii imperiale.

S-ar fi putut crede că promotorilor unor reforme moderate și ai unui compromis le-ar mai fi putut veni, în scurtă vreme, rîndul să ia cuvîntul. Dar

¹ LB. V 346.

¹ LBE. 1305, 1325.

² LBE. 1422 B.

Erasm îmbătrânise prea mult ca să mai dorească o participare activă la luarea hotărârilor. Ce-i drept, mai scrie în 1533 o disertație, *Despre plăcuta concordie a Bisericii*¹, întocmită, ca și consultația despre turci, în formă de comentariu al unui psalm (83). Dar face impresia că vechea vioiciune a stilului său și forța limbajului său, atita timp nediminuate, încep acum, totuși, să pălească. Tot așa și într-o expunere *Despre pregătirea pentru moarte*², din același an, Tonul îi slăbește.

În acei ani era preocupat în primul rînd de terminarea mării lucrări, care însemna pentru el, mai mult decît oricare alta, concluzia și expunerea completă a ideilor sale moral-teologice: *Ecclesiastes* sau despre modul de a predica.³ Erasm fusese convins întotdeauna că predica este cea mai nobilă misiune a teologului. Pentru talentul lor de predicatori îi prețuise în cel mai înalt grad pe Colet și pe Vitruvius.⁴ Încă din 1519, prietenul său Jan Becar van Borselen stăruise pe lingă el să scrie, ca urmare la *Enchiridion* al soldatului creștin și la *Institutio* a suveranului creștin, și o lucrare despre justa instruire a predicatorului creștin. „Altădată, altădată — făgăduise Erasm —; acum am prea mult de lucru, dar sper s-o încep curînd.“ În 1523 avea gata o schemă a ei și citeva însemnări. Era destinată lui John Fisher, episcopul de Rochester, marele prieten și confrate de idei al lui Erasm, care în 1525 s-a interesat de ea și a stăruit să fie terminată.⁵ Lucrarea a crescut încet-încet, devenind cea mai voluminoasă din seriile originale ale lui Erasm: o lucrare cît o pădure,

¹ LB. V 469.

² LB. V 1293.

³ LB. V 767.

⁴ A. 1211.

⁵ A. 932.17, A. 952.1, A. nr. I, p. 34, LBE. 872 B.

„operis sylvam“, așa o numește chiar el. În patru cărți a tratat, cu un ineputabil lux de exemple, explicații, scheme etc., arta de a predica bine și corect. Dar era oare cu puțință ca o lucrare, concepută de Erasm încă din 1519 și în lucru atîția ani, în timp ce el însuși își abandonase încetul cu încetul îndrăzneala din trecut, să mai fie în 1535 o revelație, așa cum fusese odinioară *Enchiridion*?

Ecclesiastes este produsul unei minți în sfîrșit obosite, care nu mai reacționează cu acuitate la cerințele vremii sale. Erasm speră ca învățătura justă, inteligentă, de bun gust, transmisă prin predici corecte, în conformitate cu puritatea Evangheliei, să ducă la îndreptarea societății omenești. „Poporul devine mai ascultător față de stăpînire, mai respectuos față de lege, mai iubitor de pace. Între soți domnește o înțelegere mai bună, o credință mai completă, o mai mare repulsie față de adulter. Slugile se supun cu mai multă tragere de inimă, muncitorii lucrează mai bine, neguțătorii nu mai înșală.“

În același timp în care Erasm își punea sub tipar la Froben, din Basel, această operă bazată pe o concepție religioasă moralistă, conformistă, se afla sub tipar în același oraș, la alt tipograf¹, o lucrare a unui tînăr francez, emigrat recent din Franța la Basel. Urmărea să fie, și ea, tot un îndrumător al vieții religioase: *Instituția religiei creștine*, de Calvin.

Încă înainte ca Erasm să fi terminat complet lucrarea *Ecclesiastes*, omul căruia îi fusese destinată, murise. În loc s-o dedice episcopului din

¹ Thomas Platter, care preluase recent firma lui Cra-tander, unde apăruse cîndva, în mare taină, dialogul despre papa Iuliu.

Rochester, Erasm și-a dedicat voluminoasa operă celui din Augsburg, Christoph von Stadion. John Fisher, pentru a-și pecetlui năzuințele spirituale, în multe privințe asemănătoare celor ale lui Erasm, lăsase moștenire lumii o mărturie, pentru care Erasm se știa pe sine prea slab: cea a muceniciei. La 22 iunie 1535 fusese decapitat, din porunca regelui Henric al VIII-lea. Împreună cu More, refuzase cu hotărâre să-l recunoască pe rege drept șef suprem al Bisericii anglicane și să depună jurământul respectiv. La nici două săptămâni după Fisher, a urcat și More treptele eșafodului. Soarta celor doi prieteni ai lui, cei mai distinși din cîți avusese, cu siguranță că l-a zdruncinat pe Erasm. Faptul că în scrisorile lui din acele zile, nici un semn de adevărată consternare și indignare nu-i trădează emoțiile, nu trebuie atribuit neapărat prudenței.¹ Se prea poate ca unele manifestări să nu ne fi parvenit. Dar o anumită rezervă e de netăgăduit. În cuvintele închinete în prefața lui *Ecclesiastes* morții lui Fisher nu răsună nici un ton de sinceră vibrație afectivă. Iar într-o scrisoare spune: „Aș fi vrut ca Morus să nu se fi virit niciodată în această treabă primejdioasă și să fi lăsat problema teologică pe seama teologilor“². Ca și cum More ar fi murit pentru altceva decît pur și simplu pentru conștiința sa.

Cînd Erasm scria aceste cuvinte, nu mai era la Freiburg. Plecase în iunie 1535 la Basel, ca să lucreze ca pe vremuri în tipografia lui Froben: *Eccle-*

¹ *Carmen heroicum* la moartea lui Fisher și More, editat în 1536 de către Hieronymus Gebwiler ca operă a lui Erasm, trebuie atribuit lui Janus Secundus, așa cum a dovedit A. Jolles, *Neophilologus*, XIII, 1928, p. 60, 132.

² LBE. 1509, C 1513 A.

siastes intra în sfîrșit sub tipar și mai necesita, în acest scop, o revizuire și o ultimă finisare; *Adagia* urmau să fie retipărite, iar o ediție latinească din *Origenes* era în pregătire. Bătrînul savant bolnav s-a bucurat de o primire cordială din partea numeroșilor prieteni pe care îi mai avea la Basel. Hieronymus Froben, fiul lui Johannes, care după moartea tatălui său preluase conducerea firmei împreună cu două rude, l-a găzduit în casa sa *Zum Luft*¹. În speranța că Erasm se va înapoia, fusese construită și amenajată acolo o cameră anume pentru el, așa cum îi plăcea lui. Furtunile religioase care îl goniseră cîndva din Basel, se potoliseră.² Iarăși era liniște și ordine în oraș. Ce-i drept, cam simțea el că plutește în văzduh un duh al neîncrăderii, „dar cred că, datorită vîrstei mele, obișnuinței și brumei de erudiție ce posed, am ajuns să pot trăi în siguranță oriunde“. La început considerase această deplasare ca o experiență. Nu avea de gînd să rămînă la Basel. Dacă sănătatea sa nu va suporta schimbarea de aer, avea să se înapoieze la Freiburg, în casa sa frumoasă, bine amenajată, confortabilă. Dacă însă schimbarea nu-i va face rău, avea de ales între Țările-de-Jos (trebuie să se fi gîndit la Bruxelles, Malines sau Anvers, poate și la Louvain) și Burgundia (anume: Besançon). Spre sfîrșitul vieții, Erasm se crampo-nează de o iluzie, pe care o mîngiase multă vreme: că numai vinul de Burgundia îi face bine și-i poate alina durerile. E și o notă tristă în faptul că această problemă a vinului îl preocupă din ce în ce mai mult. „La Basel, vinul de Burgundia e grozav de scump;

¹ La aer (germ.).

² LBE. 1511 D.

și încă n-ar fi o nenorocire, dar hoții de vizitii beau sau strică vinul pe care îl transportă.”¹

În august stătea foarte serios la îndoială dacă să se mai înapoieze la Freiburg. În octombrie și-a vândut casa și o parte din mobilier și a pus să i se aducă restul la Basel². Odată cu venirea toamnei, nu mai ieșea aproape deloc din casă și stătea mai mult în pat.

Cu toate că muncitorul neobosit ce era mai rîvnea încă viață mai multă și timp de lucru mai mult, sufletul lui era pregătit pentru moarte. Fericit nu se simțise niciodată; abia în ultimii ani își manifestă dorința de a ajunge la capăt. Mai avea încă — ceea ce e destul de ciudat — sentimentul că se află în mijlocul bătăliei. „Va trebui să cad în această arenă”, scrie el în 1533. „Un singur lucru mă consolează: că începe să se întrezărească, în apropiere, portul obștească care, dacă Iisus Cristos se milostivește, va pune capăt tuturor muncilor și ostenețelor.”³ Cu doi ani mai tirziu tonul e și mai stăruitor: „Ah, dacă s-ar îndura Dumnezeu să mă cheme, din această lume turbată, spre repaosul Lui!”⁴

Cei mai mulți dintre prietenii vechi și buni muriseră. Warham și Mountjoy se prăpădiseră încă înainte de More și Fisher; Pieter Gilles, cu mult mai tânăr decît el, plecase din lumea aceasta în 1533; Pirkheimer murise și el de ani de zile. Beatus Rhemanus ni-l înfățișează pe Erasm, în ultimele luni ale vieții lui, cum recitește scrisorile din ultimii ani ale prietenilor lui și cum spune mereu: „Și ăsta a murit.”⁵ Pe măsură ce se simțea mai însingurat, îi sporea neîn-

crederea și delirul de persecuție. „Prietenii mi se impuținează, dușmanii mi se înmulțesc”, scrie el în 1532, cînd, după moartea lui Warham, Aleander a ajuns și mai sus. În toamna anului 1535 are impresia că foștii săi învățăcei îl trădează, chiar și cei mai dragi, precum Quijñ Talesius și Carel Utenhove. Aceștia nu-i scriu.¹

În octombrie 1534, lui Clement al VII-lea îi urmăse ca papă Paul al III-lea, care luase numai-decît în mină, cu pasiune, problema conciliului. Șansa de a se înfăptui unicul mijloc în care mulți vedeau încă posibilitatea unei reunificări a Bisericii — întrunirea conciliului — părea iarăși apropiată. S-a luat numaidecît legătura cu cei mai învățați teologi, pentru pregătirea marii realizări. Erasm n-a neglijat să adreseze noului papă, în ianuarie 1535, o scrisoare de felicitare, în care declara că e gata să colaboreze la restaurarea păcii în sinul Bisericii, sfătuiindu-l pe papă să urmeze cu băgare de seamă o cale de mijloc. La 31 mai a urmat un răspuns plin de bunăvoință și de recunoștință². Papa îl îndemna pe Erasm, „ca și dumneata, înzestrat de Dumnezeu cu o minte atît de strălucită și cu atîta știință, să ne ajuți în această muncă evlavioasă, care e foarte pe măsura dumitale, și să susții cu vorba și cu pana, înaintea și în timpul conciliului, împreună cu noi, credința catolică, și astfel să-ți închei cu această din urmă operă de devoțiune, socotită a fi fapta dumitale cea mai bună, o viață dusă în cuvioșie și în întocmirea atîtor scrieri, să-ți pui cu botul pe labe acuzatorii și să-ți trezești admiratorii.”

Ar fi găsit oare Erasm acum, dacă ar fi fost în putere, calea către o colaborare activă în sfatul celor mari? Fără îndoială, îndemnul papei cores-

¹ A. 296.63, 285, 288.15, 1342.458. LBE. 1511 DE, A. 1359.14, LBE. 1520 B, A. 1342.457 etc.

² LBE. 1506 CD, 1515 E și A. nr. III, vol. I, p. 53.18.

³ LBE. 1465 B.

⁴ LBE. 1506 B.

⁵ A. nr. IV, vol. I, p. 70.

¹ LBE. 1533 EF.

² LBE. 1501.

pundea întru totul înclinării lui Erasm. Dar, odată pus în fața necesității de a lua hotărâri dure și clare, ce-ar fi realizat? Sufletul său iubitor de pace și toleranță, de rezervă și compromis, ar fi izbutit să potolească spiritele, și să prevină conflictul iminent? A fost scutit de această experiență.

Se știa prea slab ca să se mai poată gândi la propaganda politică ecleziastică. Curînd au sosit dovezile că Roma îi era binevoitoare. Fusese vorba ca printre cardinalii ce aveau să fie numiți în vederea conciliului, să figureze și Erasm; nu de mult îi fusese oferită o prebendă importantă, legată de o biserică din Deventer.¹ Dar Erasm i-a rugat pe prietenii săi de la Roma, care lucrau în felul acesta pentru el, să înceteze, pentru că n-are de gînd să accepte nimic; el, un om care trăiește de pe o zi pe alta, care se așteaptă să moară și adeseori chiar și speră să moară, care abia mai poate pune un picior în afara camerei sale, să fie îndemnat să alerge după stăreții și după pălării de cardinal! Mai are destule mijloace de trai pînă la moartea apropiată.² Voia să moară independent.

Dar pana lui tot nu avea astîmpăr. *Ecclesiastes* fusese tipărit și difuzat; *Origenes* mai avea să urmeze. În loc să se dedice sarcinii importante și strălucite spre care îl chemase Roma, și-a închinat ultimele puteri unei fapte simple, de prietenoasă cordialitate. Prietenul care s-a bucurat de cîntea de a mai primi de la bătrînul și grav bolnavul scriitor o lucrare întocmită anume pentru el, în mijlocul celor mai îngrozitoare dureri, era cel mai umil dintre numeroșii oameni care nu-și pierduseră credința în el. Nu era nici înalt prelat sau suveran, nici erudit celebru sau teolog admirat, ci Christoph Eschen-

felder, funcționar vamal la Boppard pe Rin. Erasm făcuse cunoștință cu el cu prilejul unei călătorii în tranzit, în 1518, și constatasese că e om cult și cititor al operelor sale. Rămăseseră prieteni. Eschenfelder îl rugase pe Erasm să-i dedice un comentariu al unui psalm (forma pe care Erasm o alesese de mai multe ori în ultimii ani). La sfîrșitul anului 1535, și-a adus aminte de acea rugămintă. Nu mai știa dacă Eschenfelder îi indicase un anumit psalm, așa încît a ales unul la întîmplare¹ (psalmul 14) și a intitulat lucrarea *Despre puritatea Bisericii creștine*. A dedicat-o în mod expres „vameșului“, în ianuarie 1536. Printre scrierile lui, nu se remarcă de fel, ca formă și conținut. Dar avea să fie ultima.

La 12 februarie 1536 Erasm și-a formulat ultimele dorințe. Încă din 1527 făcuse un testament, cu precizări ample privitoare la tipărirea operelor sale complete la Froben. În 1534 a făcut un inventar exact al bunurilor sale. Biblioteca și-a vîndut-o unui aristocrat polonez, pe nume Johannes a Lasco. Dispozițiile din 1536 dovedesc două lucruri, care jucaseră un rol important în viața sa: relațiile sale cu familia Froben și nevoia sa de prietenie. Bonifacius Amerbach este legatarul său. Hieronymus Froben și Nicolaus Episcopijs, conducătorii firmei, sint executorii testamentari. Fiecărui dintre puținii prieteni buni ce-i mai rămăseseră îi revine cite unul din lucrurile sale de preț, mărturii ale vazei sale pe lingă monarhi și persoane sus-puse, în primul rînd lui Ludwig Ber și lui Beatus Rhenanus. Săracii și bolnavii n-au fost uitați; îndeosebi s-a gîndit la fetele de măritat și la tinerii talentați. Amănuntele acestei binefaceri le-a lăsat pe seama lui Amerbach,

¹ LBE. 1510 B, 1513 B.

² LBE. 1510 B, 1513 B, A. nr. III, vol. I, p. 66.

¹ LB. V 294.

În martie 1536 se mai gîndește să plece în Burgundia. Îl preocupă niște probleme bănești și vorbește despre necesitatea de a-și face noi prieteni, căci cei vechi se duc: episcopul de Cracovia, Zasius din Freiburg¹. După spusele lui Beatus Rhenanus², la sfîrșitul vieții lui Erasm, planul brabantin era la ordinea zilei. Regenta Maria de Ungaria nu înceta să-l tot îndemne să se înapoieze în Țările-de-Jos. Ultima scrisoare a lui Erasm ne lasă în îndoială dacă a luat o hotărîre sau nu. „Cu toate că mă aflu aici la cei mai sinceri prieteni, cum n-am avut la Freiburg, aș prefera totuși, din pricina deosebirii de doctrină, să-mi sfîrșesc zilele aiurea. Ah, dacă Brabantul ar fi mai aproape!“³

Aceste cuvinte le scrie la 28 iunie 1536. Timp de cîteva zile s-a simțit atît de slab, încît n-a putut nici să citească. Scrisoarea e străbătută iarăși de delirul că Aleander îl urmărește, că-i ațîță pe adversari împotriva lui și că le întinde capcane chiar și prietenilor. Îi slăbise oare, în sfîrșit, și mintea?

La 12 iulie: sfîrșitul. Prietenii care se aflau în jurul patului lui de moarte, l-au auzit gemînd fără încetare: „O, Jesu, misericordia; Domine libera me; Domine, miserere mei!“⁴ Și la urmă în limba olandeză: „Lieve God!“⁵

¹ LBE. 1519.

² A. nr. III, vol. I, p. 53.18.

³ LBE. 1522.

⁴ O, Iisuse, milostivește-te; Doamne, scapă-mă; Doamne, îndură-te de mine! (lat.).

⁵ A. nr. III, vol. I, p. 53. În textul lui Beatus Rhenanus apare: *Liever Got*. Litera *u* dovedește că ceea ce a auzit Beatus nu era limba germană; totodată este evident că n-a redat exact terminația cuvîntului *Lieve* și consoana finală a cuvîntului *God* (n.a.). În traducere: O, Doamne!

Erasm și spiritul secolului al XVI-lea. Idealist desăvîrșit, dar totodată un moderat. Farul unei epoci. Vestitorul ideilor care își croiesc drum abia în secolul al XVIII-lea. — Influența lui se exercită atît asupra Contrareformei, cît și asupra Protestantismului. — Spiritul erasmian în Țările-de-Jos.

Dacă aruncăm o privire retrospectivă asupra personalității și vieții lui Erasm, se naște întrebarea: prin ce a rămas el atît de mare? Căci, în aparență, strădania lui de o viață întreagă a eșuat. Erasm se dă, cu teamă, înapoi, din acea bătălie uriașă, pe care el însuși o numește atît de just tragedie, iar secolul al XVI-lea, temerar și violent, trece peste el vîind și îi disprețuiește idealul de cumpătare și toleranță. Erudiția literară latină, care era pentru el chintesența adevăratei culturi, și-a trăit traiul, ca atare. Erasm face parte, în ceea ce privește majoritatea scrierilor sale, din categoria celor mari, pe care nu-i mai citește nimeni. A devenit un nume. Totuși, de ce mai sună încă acest nume atît de clar, de ce figura lui e atît de marcată și de familiară, de ce ne mai privește încă de parcă ar mai ști ceva, mai mult decît a vrut vreodată să spună?

Ce a fost el pentru vremea lui și ce avea să fie pentru generațiile de după el? A fost oare numit pe drept un precursor al spiritului modern?

Privit ca un fiu al secolului al XVI-lea, pare să se abată de la șablonul general al epocii. În mijlocul

acelor firi aprige și pasionate, extrem de energice și violente, ale oamenilor mari ai secolului, Erasm ne apare ca omul cu prea puține prejudecăți, cu un gust nițeluş cam prea rafinat, cu un deficit (o, nu în toate domeniile!) din acea „stultitia“, pe care el o lăudase ca pe un element necesar în viață. Erasm este omul care a fost prea inteligent și prea moderat ca să fie eroic.

Ce izbitoare e deosebirea dintre *accentul* lui Erasm și cel al lui Luther, al lui Calvin, al sfintei Teresa! Și nu numai în comparație cu marile personalități religioase: ce deosebire e, tot așa, între *accentul* lui, adică *accentul* umanismului, și cel al lui Albrecht Dürer, al lui Michelangelo, al lui Shakespeare!

Erasm pare câteodată omul care nu era destul de puternic pentru vremea sa. În acel secol vajnic care a fost al XVI-lea, e necesară forța de stejar a lui Luther, rigoarea de oțel a lui Calvin, văpaia lui Loyola, nu moliciunea de catifea a lui Erasm. Forța și ardoarea lor e necesară, dar și profunzimea lor, și consecvența, sinceritatea și loialitatea lor fără scrupule și fără teamă de nimic.

Ei nu pot suporta acel zîmbet care îl face pe Luther să vorbească despre „o fire răutăcioasă“ și care radiază din trăsăturile lui Erasm.¹ Evlavia lui li se pare prea plată și prea lipsită de vlagă. Loyola a mărturisit că lectura lui *Enchiridion militis christianis* i-a stins ardoarea și i-a răcit devoțiunea. El văzuse ostașul lui Cristos într-alt fel, în culorile incandescente ale idealului cavaleresc medieval al Spaniei creștine.

Erasm nu trecuse niciodată prin acele adîncuri ale simțămîntului ticăloșiei și ale conștiinței păca-

tului, prin care se tîrîse Luther; nu vedea nici un diavol cu care să se ia la trîntă și nu știa ce sînt lacrimile. Era oare absolut lipsit de conștiința celui mai adînc mister? Mai degrabă se poate spune că a fost mult prea grijuliu în a-și acoperi intimitatea sufletească, pentru ca s-o mai poată lăsa să transpară.

Să nu ne pripim închipuindu-ne că avem mai multă afinitate cu Luther sau cu Loyola, pentru că figurile lor ne atrag mai mult. Interesul nostru se îndreaptă iarăși spre cei însuflețiți de o evlavie pătimașă, admirația noastră o acordăm extremelor, dar aceasta se întimplă, în parte, pentru că epoca noastră incoerentă are nevoie de stimulente puternice. Ce să-l putem pretui pe Erasm, trebuie să începem prin a face abstracție de admirația pentru tot ce e extravagant, ceea ce presupune în prezent, din partea multora, un anumit efort. E extrem de comod să-l condamni pe Erasm. Greșelile lui se află la suprafață și, în ciuda a tot ceea ce a dorit să ascundă, nu și-a mascat niciodată slăbiciunile.

S-a sinchisit prea mult de oameni și nu putea să tacă. Avea o minte prea bogată și prea mobilă, care îi puneă întotdeauna la îndemînă prea multe argumente, prea multe cazuri, prea multe exemple, prea multe citate. Îi plăcea să analizeze totul în mod amănunțit. O viață întreagă nu și-a acordat sieși timpul necesar pentru a se odihni și a cugeta, ca să vadă cît de indiferentă era toată acea agitație din jurul său, în timp ce el își vedea, cu curaj, de drumul său propriu. A rîvnit, mai fierbinte ca orice altceva, liniștea și independența, și nimeni n-a fost mai neliniștit și mai dependent decît el. Poate fi comparat cu un om care, avînd o constituție prea gingașă, se aventurează în furtună. Forța sa volitivă

¹ „Ein tückisches Wesen“ (O fire răutăcioasă), *Tischreden* (Toasturi), Weimar, ed. II, nr. 2420.

era destul de mare. A muncit zi și noapte, chinuit de cele mai violente suferințe fizice, avînd în fața ochilor, neclintit, un ideal măreț, și nefiind niciodată mulțumit de propriile sale realizări. Un automulțumit n-a fost Erasm. Cu cele mai bune realizări ale sale nu s-a lăudat niciodată.

Ca tip intelectual, Erasm face parte din grupul, destul de rar, al celor care sînt în același timp idealisti absoluți și totuși oameni moderați. Ei nu pot suporta imperfecțiunea lumii și trebuie să i se opună, dar nu se simt în largul lor la extreme și se tem de acțiune, pentru că știu că aceasta întotdeauna dărimă și clădește în egală măsură, așa încît se retrag și continuă să strige că totul trebuie să se schimbe, dar cînd vine criza, șovăie și trec de partea tradiției și a conservatorismului. Acesta este, de asemenea, un aspect al tragismului vieții lui Erasm: a fost omul care a văzut noul și viitorul mai bine ca nimeni altul, care a simțit că trebuie să ia la refec vechiul, dar care totuși n-a putut îmbrățișa noul. A încercat să rămînă în Biserica veche, după ce îi adusesese prejudicii formidabile, și a renegat Reforma și, pînă la un anumit nivel, chiar și umanismul, după ce le-a promovat într-o măsură uriașă pe amîndouă.

Judecata noastră finală cu privire la Erasm s-a menținut pînă aici în domeniul aspectelor negative. Care a fost importanța lor pozitivă?

Două împrejurări fac ca observatorul din zilele noastre să nu sesizeze decît anevoie importanța pozitivă a lui Erasm: în primul rînd faptul că influența lui a fost mai mult extensivă decît intensivă și deci mai puțin ușor perceptibilă istoricește în anumite puncte, și în al doilea rînd faptul că efectul lui s-a

trecut. Și-a făcut treaba și nu va mai vorbi lumii¹. Ca și sfîntul Ieronim, părintele Bisericii, veneratul său model, și ca și Voltaire, cu care e adesea comparat, „și-a trăit traiul“. Dar, ca și aceștia, a fost farul unei epoci, din care s-a revărsat un larg torent cultural. Farul unei epoci, un modificador al spiritului.

După cum cercetătorii istoriei Revoluției Franceze își dau seama din ce în ce mai mult că adevărata istorie a Franței în perioada respectivă trebuie căutată în acele grupuri care, ca „centre“ sau „marais“, au părut multă vreme că nu sînt decît niște turme de figuranți, și înțeleg că uneori trebuie să-și cam ferească ochii de fulgerele furtunii produse de Gironde și Montagne² — tot așa și istoria perioadei Reformei trebuie să-și îndrepte foarte serios privirea (ceea ce și face, de mult) spre largul spațiu intermediar dintre partidele angajate într-o luptă violentă, spațiu care era pătruns de spiritul erasmian. Unul dintre adversarii lui spune: „Luther a atras spre sine o mare parte a Bisericii, Zwingli și Oecolampadius au atras și ei cîte o mare parte, dar Erasm pe cea mai mare!“³ Erasm a avut un public vast și de calitate. A fost singurul dintre umaniști care a scris cu adevărat pentru toți, adică pentru toți oamenii cultivați. A îndrumat o lume întregă spre alt mod de exprimare, mai alert;

¹ Așa părea în 1924, cînd au fost scrise aceste cuvinte. Lumea își va da însă seama, cu toate că citește scrierile lui Erasm la fel de puțin ca înainte, că va simți nevoia să audă, din nou și urgent, mesajul spiritului lui. Cvadricentenarul morții lui dovedește, prin comemorarea lui în lumea întreagă, cît de mult îl mai privește încă epoca noastră ca pe un îndrumător (n. ed. olandeze, din 1936).

² Nume de partide din vremea Revoluției Franceze.

³ LBE. 1490 D.

a deplasat interesul, și-a exercitat influența, prin desăvârșita sa claritate în expunere, chiar prin intermediul limbii latine, asupra stilului limbilor naționale, abstracție făcînd de nenumăratele traduceri ale operelor sale. Erasm a deschis, ca să spunem așa, pentru contemporanii săi, o întreagă serie de registre noi la marea orgă a expresiei umane, așa cum avea să facă și Rousseau cu două secole mai târziu.

Influența pe care o exercitase asupra lumii îi va fi făcut, pe semne, și pe drept cuvînt, plăcere. „Din toate părțile lumii — scrie el la sfîrșitul vieții¹ — primesc zilnic mulțumiri de la numeroși oameni, pentru că prin lucrările mele, oricum ar fi ele, am aprins în ei văpaia care i-a făcut să iubească dreapta credință și teologia; chiar și cei care nu l-au văzut niciodată pe Erasm, îl cunosc și-l iubesc din cărțile lui.“ Se bucura că traduceriile lui din grecește deveniseră inutile; pretutindeni se găseau oameni îndrumați de către Erasm spre studiul limbii eline și spre Sfînta Scriptură, „pe care altminteri n-ar fi citit-o niciodată“². Avusese misiunea să-i introducă și să-i inițieze. Putea să iasă din scenă, după ce și rostise cuvîntul.

Cuvîntul lui însemna încă ceva în plus față de simțul clasic și concepția biblică. Era totodată prima manifestare a unui alt spirit: cel al educaționalismului și perfectibilismului, al unui cald sentiment social și al credinței în bunătatea firii omului, al bunăvoinței pacifiste și al toleranței. „Pretutindeni sălășluiește Cristos; sub orice veșmînt slujim evlavia, dacă nu lipsește credința“³.

¹ În a 4-a și a 5-a ediție a Noului Testament. LB. VI***
3 de jos.

² A. nr. I, vol. I, p. 8, 9, 413.29.

³ A. 447.414.

Cu aceste idei și convingeri, Erasm vestește într-adevăr o epocă viitoare. În secolele al XVI-lea și al XVII-lea, aceste idei au mai rămas în starea de curent subteran: secolul al XVIII-lea a scos la lumină un Erasm al acestui mesaj eliberator. În această privință, Erasm a fost, foarte sigur, un precursor și pregătitor al spiritului modern: al lui Rousseau, Herder, Pestalozzi și al gînditorilor englezi și americani. Am greși dacă, datorită acestui fapt, am vrea să-l calificăm pe Erasm ca pe un precursor al spiritului modern în general. Multe aspecte ale acestui spirit i-au fost cu totul străine. Erasm nu este nici măcar o verigă în dezvoltarea științelor naturii, nici în cea a filozofiei mai noi. N-a fost un deschizător de drumuri pentru știința politică, pentru istorie sau pentru economie. Dar dacă mai recunoaștem ca valabil idealul conform căruia educația morală și toleranța generală pot face ca omenirea să fie mai fericită, aceasta îi mai datorează recunoștință și lui Erasm.

Faptul că unele dintre ideile lui Erasm nu aveau să rodească decît mai târziu nu înseamnă că în mod implicit spiritul lui nu a avut și asupra propriei sale epoci un efect direct și rodnic. Deși atunci, în focul luptei, catolicii au continuat să-l considere ca pe marele corupător al Bisericii, iar protestanții ca pe trădătorul Evangheliei, totuși, cuvîntul lui de moderație și de bunăvoință n-a trecut neauzit pe lingă nici una din cele două tabere. Pînă la urmă, nici una din tabere nu l-a repudiat definitiv pe Erasm. Roma nu l-a stigmatizat ca instigator la erezie, ci doar a dat un avertisment, să fie citit cu băgare de seamă. Istoriografia protestantă și-a dat numaidecît silința să-l considere ca pe un adept. Ambele ascultau de verdictul unei

opinii publice, care se afla în afara partidelor și care continua să-l admire și să-l cinstească pe Erasm.

De reconstrucția Bisericii catolice și de desăvîrșirea bisericilor evanghelice nu sînt legate numai numele lui Luther și al lui Loyola. Moderații, înțelegătorii, împăciuatorii, au avut și ei contribuția lor, de o parte figuri ca cea a lui Melancton, de cealaltă Sadolet, ambii avînd puternice afinități cu Erasm, pe care îl și simpatizau. Eforturile atît de des repetate de a se ajunge totuși la un compromis în marele conflict religios, chiar sortite eșecului, au provenit din spiritul lui Erasm.

Nicăieri n-a prins acest spirit rădăcini cu atîta ușurință ca în țara în care a văzut Erasm lumina zilei. Un amănunt interesant ne poate dovedi că acest spirit nu a fost legat de nici unul din cele două mari partide religioase. Dintre cei doi elevi favoriți ai lui Erasm din ultimii ani, amîndoi olandezi, pe care i-a eternizat ca personaje ale colocviului *Astragalismus* (*Jocul de arșice*), unul, Qui-rijn Talesius, a murit ca victimă a atașamentului său față de cauza spaniolă și credința catolică. A fost spînzurat în 1572 de către cetățenii din Haarlem, unde era primar. Celălalt, Carel Utenhove, este un zelos susținător al răscoalei și al credinței reformate. La Gand, în 1578, se întoarce, în înțelegere cu prințul de Orania, împotriva terorismului protestant mărginit al fanaticilor.

Unii au vrut să regăsească influența gîndirii politice a lui Erasm (repetatele lui acuzații împotriva monarhilor răi) în rezistența olandezilor împotriva regelui Spaniei. Pe nedrept, după părerea mea. Expunerile politice ale lui Erasm au fost mult prea academice și prea generale ca să producă un asemenea efect. Înclinarea spre rezistență și spre rebe-

liune provine din cu totul alte cauze. Golanii¹ n-au fost fiii lui Erasm, iar rezistența politică s-a bazat pe motive mai reale decît au fost speculațiile din *Adagia*. E drept că se constată multe trăsături erasmienne în spiritul lui Willem de Orania, care a știut să vadă cu mult peste limitele urii religioase. Și profund pătrunsă de spiritul erasmian a fost și acea clasă de dregători municipali, care, curînd după aceea, în Republica nou instaurată, avea să dea tonul și să preia conducerea. Istoria obișnuiește să înregistreze cu foarte mare strășnicie greșelile clasei noastre cîrmuitoare, ca ale oricărei aristocrații. Poate că, în ultimă analiză, nici o altă aristocrație — dacă nu cumva cea a Veneției — n-a cîrmuit un stat atîta timp, atîta de bine și cu atîta puțină silnicie. Dacă în secolul al XVII-lea Republica noastră a oferit străinilor un model privit cu admirație în ceea ce privește bunăstarea cetățenilor, instituțiile de binefacere și disciplina socială — exemple de indulgență și de înțelepciune pentru acea epocă, oricît de defectuoase ne-ar putea părea — meritul îi revine patriciatului orașelor. Și dacă în sinul patriciatului olandez al epocii, acele năzuințe trăiesc și se traduc în fapte, în ele se exprima spiritul erasmian, de responsabilitate socială. Istoria Olandei e cu mult mai puțin singeroasă și crudă decît a oricăreia din țările limitrofe. Nu degeaba a lăudat Erasm ca autentic olandeze însușirile pe care și noi le-am putea numi autentic erasmienne: blindețea, bunăvoința, moderația și o cultură mijlocie cu răspîndire generală. Nu sînt virtuți romantice, dacă vreți. Sînt oare, din această cauză, mai puțin salutare?

¹ *Golanii* sau *calicii*: nume dat, în timpul războiului pentru independență, răsculaților din Țările-de-Jos, care au luptat împotriva dominației spaniole (n.tr.).

Încă un singur exemplu. În Republica celor Șapte Provinci¹, grozăvia execuțiilor vrăjitoarelor și vrăjitorilor încetaseră cu mai bine de un secol mai devreme decât în celelalte țări. Acesta n-a fost meritul predicatorilor reformați. Ei împărtășeau credința populară, care cerea stăruitor persecuții. Dregătorii municipali au fost aceia care — datorită faptului că de la începutul secolului al XVII-lea erau o clasă luminată — n-au mai îngăduit astfel de atrocități. Iarăși putem spune, deși el însuși nu face parte dintre cei care au combătut cei dinții numita practică: spiritul care vorbește din aceste fapte este cel al lui Erasm.

Omenirea civilizată are motive să cinstească numele lui Erasm, fie măcar pentru că a fost predicatorul profund sincer al blindeții universale, de care lumea mai are încă o atît de stringentă nevoie.

¹ Republica federativă *Țările de Jos Unite* a fost întemeiată inițial de 7 dintre țările de jos. Mai târziu li s-au alăturat treptat și celelalte (n. tr.).

Portretele lui Erasm

Lui Erasm i-au făcut portretul, în timpul vieții, trei dintre cei mai mari pictori ai vremii lui. Pe operele lor se bazează nenumăratele reproduceri, răspindite pretutindeni și rămase mărturie, chiar și mai târziu, a uimitoarei lui celebrități.

În 1517, Erasm și prietenul său Pieter Gilles i-au cerut lui Quintijn Metsys, la Anvers, să-i picteze pe amîndoi, împreună, într-un diptic, pentru a dărui acest portret dublu prietenului lor comun Thomas More, care nu cu mult înainte îl eternizase pe Gilles ca gazdă în *Utopia*. More a primit portretul la Calais, înainte de 7 octombrie 1517; a fost încîntat și și-a exprimat admirația și recunoștința într-un panegiric latinesc despre cei doi prieteni și despre pictor.¹

Portretul lui Pieter Gilles este adăpostit, nu absolut în starea originală, la Longford Castle, de lângă Salisbury, iar cel al lui Erasm, transportat de pe lemn pe pînă, în Palazzo Corsini, din Roma. Gilles ține în mînă o scrisoare a lui More, iar cu cealaltă arată cartea *Antibarbari* (care, de altfel, în 1517 nu era încă tipărită și nu era în posesia

¹ Allen nr. 584.6, 601.50, 616.9, 654.1, 669.1, 681.9, 683, 684, 688.8. Reproducere în Allen II, p. 576/77 și aiurea.

lui Gilles nici 'ca manuscris). Erasm scrie începutul Parafrazelor sale la Epistola către romani. În spatele lor: diferite alte cărți.¹

În 1519, Quintijn Metsys a confecționat la Anvers o medalie a lui Erasm, care se întilnește în plumb și în bronz și care a fost dăruită chiar de către Erasm mai multor prieteni și protectori.² În 1524 a pus să i se toarne, la Nürnberg, prin mijlocirea lui Pirkheimer, noi mulaje, de bronz, după o copie de plumb deteriorată.³ O reproducere mai mică, modificată, din 1531, a fost făcută, poate, de Janus Secundus, poet latin și fiul lui Nicolaas Elvraert, prietenul lui Erasm, care primise în dar de la el, în 1520, medalia făcută de Metsys.

Medalia din 1519 poartă de o parte și de alta a capului numele *Er. Rot.*, dedesubt anul 1519, iar ca inscripție marginală: *Imago ad vivam effigiem expressa, τῇ χρείττω τὰ συγγράμματα δεῖξει.*⁴ Reversul prezintă figura unui Terminus, cu o deviză grecească și una latinească.⁵

Deviza grecească τὴν χρείττω etc. — „portretul mai bun ți-l vor arăta scrierile lui“, care revine pe portretele de mai târziu, corespunde unei idei, exprimate de Erasm în mai multe rânduri.⁶ Cât despre Terminus, Erasm primise în dar în 1509 de la tânărul Alexander Stewart un inel cu o gemă antică înfățișând un Dionysos cu barbă. Un arheolog italian, care l-a luat pe acest Dionysos drept un Terminus, i-a atras lui Erasm atenția asupra imaginii de pe inel, așa cum o interpretase el, iar Erasm a făcut din Terminus emblema sa personală. Semnificația emblemei era pentru el aceea că

¹ Vezi Allen III, p. 106.14 și Friedländer, *Quentin Massys. Die Altniederl. Malerei (Pictura olandeză veche)*, VII, 1929, p. 42, 120.

² A. 1092, 1101.8, 1119.5, 1122.18, cf. A. 1985.

³ A. 1408.29, 1417.34, 1536, 1452.29.

⁴ Potret după natură (lat. grec.).

⁵ ὅρα τέλος μαχρῶ βίον — Mors ultima linea rerum (Moartea e sfârșitul tuturor lucrurilor). (grec. lat.).

⁶ A. 875.17, 943.30, 981.20, 1101.7.

Terminus îl îndeamnă pe om să nu uite că viața are un sfârșit. Pe o pecete de argint — care a fost confecționată în 1520 și care înfățișa chipul lui Terminus — a pus să i se graveze cuvintele *Cedo nulli* (Nu cedez nimănui), și a folosit-o de atunci încolo pentru sigilat. A făcut aluzie așadar la imuabilitatea morții, așa cum e exprimat același lucru și de devizele de pe reversul medaliei Metsys, dar dușmanii i-au reproșat că inscripția ar denota orgoliu.¹ Pirkheimer a pus să se graveze chipul lui Terminus pe un potir, pe care l-a dăruit lui Erasm, și pe care Bonifacius Amerbach l-a fixat pe piatra tombală a lui Erasm.

După medalie s-a făcut, încă din 1521, o xilogravură², iar în 1522, în reproducere liberă, încă una.³

La Basel, Erasm l-a cunoscut pe Hans Holbein, a cărui artă avea să rămână legată în modul cel mai intim de celebritatea scriitorului. Într-un exemplar al ediției Froben a *Elogiului*, din martie 1515, Holbein a desenat (în iarna 1515—1516, deci când venise, în vîrstă de numai 18 ani, de scurt timp la Basel), la rugămintea proprietarului cărții, Oswald Myconius, și pentru a-l amuza pe Erasm, acea serie de ilustrații delicioase, printre care și o schiță a portretului autorului.⁴ Schița era însoțită de fraza: „dar încetez de a mai cita proverbe, pentru că nu țin să par că am jefuit opera simpaticei mele Erasm“⁵, și îl înfățișează cum lucrează la *Adagia*. Numele „Erasmus“ se află în nișa ferestrei. Se zice că desenul i-a smuls lui Erasm exclamația glumeață citată la pag. 185.

¹ LB. X, 1757, A. 2300.101, Allen I, p. 70, III, 604.2, R. Fruin, *Verspr. Geschriften (Scrieri răzlețe)*, VIII 268.

² A. 1092, vol. IV, p. 238 nota.

³ *Zeitschr. f. bild. Kunst (Revista de arte plastice)*, 1899, NF (Seria nouă), X, p. 47.

⁴ A. 394, 739. După originalul aflat la Muzeul de artă din Basel s-a publicat în 1931 un facsimil complet la H. Oppermann, Basel.

⁵ Cap. 61, ed. Kan, p. 155/6.

În 1523, Holbein a executat trei portrete pictate ale lui Erasm: cele două portrete aproape identice, din profil, cu Erasm scriind, aflate azi la Basel și la Paris (Luvru), și cel din trei sferturi, cu mâinile rezemate pe o carte, aflat acum la Longford Castle.¹ O xilogrăvură a lui H. R. M. Deutsch ne face să presupunem că Holbein ar mai fi pictat și un al patrulea portret. Portretul de la Basel a fost probabil un studiu pentru cel de la Paris. Aici, Erasm scrie începutul Parafrizei sale la Evanghelia după Marcu. Pe cartea din portretul de la Longford e scris pe grecește: „Muncile lui Hercule“ (adagiul său nr. 2001), cu care Erasm și-a comparat în repetate rânduri misiunea vieții sale. Tabloul de la Basel provine din colecția lui Bonifacius Amerbach, căruia, foarte probabil, i-l dăruise Erasm. Portretul de la Longford este probabil cel pe care i l-a dăruit arhiepiscopului de Canterbury, iar cel de la Luvru provine de asemenea din colecții engleze și i-a aparținut inițial, poate, lui More.² Muzeul Luvru mai păstrează și două coli cu studii pentru mâini, prelucrate în portretul de la Longford și în cel de la Luvru.³

Succesul lui Holbein în Anglia s-a datorat cu siguranță, în bună parte, și tablourilor lui cu portretul lui Erasm. Ele îl făcuseră cunoscut acolo, încă înainte ca el să plece în Anglia, în 1526, cu recomandății din partea lui Erasm, printre care una către More.⁴ More a fost cel dintâi căruia i-a făcut portretul în Anglia.

În timpul celei de a doua șederi a lui Holbein la Basel, de la 1528 până la 1532, înainte de a se muta definitiv în Anglia, i-a făcut din nou lui Erasm câteva portrete, probabil însă numai o singură dată după model viu, deoarece acesta ple-

case din Basel încă din 1529.¹ Noul grup de portrete, executate toate în jurul anului 1530, dă o interpretare cu totul nouă feței mult îmbătrânite între timp. Grupul este reprezentat în primul rând de micul portret rotund de la Basel, din colecția Amerbach, probabil din 1532. Erasm apare ceva mai tânăr în două portrete foarte asemănătoare, unul aflat azi într-o colecție particulară la Baden (Elveția), și altul la New York (Metropolitan Museum). Portretele de la Parma, Petersburg, Paris (Walter Gay) și Hampton Court sînt toate, probabil, imitații, făcute de mâini străine, după Holbein.² Cel de la Hampton Court a fost cuplat în secolul al XVII-lea cu un portret al lui Froben.

Dintre numeroasele imitații ale acestor portrete merită a fi menționate cele făcute de Georg Pencz (1533 Viena, 1537 Windsor).

În sfîrșit, Holbein i-a mai făcut lui Erasm portretul încă de două ori, în xilogrăvură: în medalion, întîlnit pentru prima dată în ediția *Adagia* din 1533³, și prelucrat într-o compoziție ornamentală. Pentru amîndouă a folosit, pe lîngă studiile sale anterioare, poate și medalia lui Metsys sau xilografiile executate după ea. În compoziția ornamentală, Erasm este reprezentat întreg, în picioare, cu mina dreaptă pe capul unui Terminus, sub un arc stil Renaștere, bogat decorat.

Desenul pe pergament în-8° după fața lui Erasm, mort, citat într-un inventar al lui Bonifacius Amerbach, aflat în

¹ Ganz, P., *H. Holbein d.J. (Hans Holbein cel Tânăr)*, *Klassiker der Kunst* (Clasicii artei), XX, 1912, p. 37, 38, 39.

² A. 1452, 1488.

³ Ganz, p. XXII.

⁴ A. 1740.20.

¹ Afară numai dacă nu admitem, împreună cu Ganz, p. XXXVI, că Holbein a plecat înainte la Freiburg.

² Ganz, p. 90, 91, 96, 206, 207, 214.

³ Reproducere în B. Kruitwagen, *Erasmus en zijn drukkers-uitgevers (Erasm și tipografiile lui editori)*, Amsterdam, 1932. Gravurile în lemn, tratate de J. F. M. Sterck, *Over een portret van Erasmus (Despre un portret al lui Erasm)*, Het Boek (Cartea), 1916, p. 225, sînt imitații ale xilografiilor.

Cabinetul de stampe de la Basel, nu poate să fi fost de Holbein,¹ deoarece acesta nu se afla la Basel în vara 1536.

Al treilea mare artist care i-a făcut lui Erasm portretul a fost Albrecht Dürer. Erasm și Dürer făcuseră cunoștință în timpul călătoriei lui Dürer în Olanda, în 1520. Dürer îl schițase de două ori: la Anvers și la Bruxelles, amândouă schițele în august.² A doua schiță, un desen în cărbune, aproape din față și unica în această poziție, s-a păstrat (azi la Luvru, donată prin testament de L. Bonnat)³. Desenul poartă următoarea inscripție autografa a artistului: „1520, *Erasmus von rotterdam*“. Ce spera Dürer din partea lui Erasm și ce părere avea despre el, s-a arătat mai sus.⁴

Prin prietenul lor comun Pirkheimer, Erasm a rămas și mai tirziu atașat de Dürer, a cărui artă a lăudat-o în *De Pronuntiatione*.⁵ La 8 ianuarie 1525, Erasm i-a scris lui Pirkheimer⁶, ca să-i mulțumească pentru portretul acestuia, făcut de Dürer și pe care i-l trimisese. Adaugă: „mi-ar face plăcere ca Dürer să mă picteze⁷; cui nu i-ar face, când e vorba de un artist atît de mare? Dar cum ar fi cu putință? A început cîndva să mă picteze în cărbune, dar cu siguranță că i-am pierit de mult din memorie. Dacă poate face ceva, după medalie și din memorie, spune-i să procedeze și cu mine cum a procedat cu tine, pe care te-a făcut ceva mai gras.⁸“

¹ După cum a presupus Haarhaus, Zeitschr. f. bild. Kunst, 1. c., p. 54.

² Allen 1132, 1136 intr.

³ Allen IV, p. 330/1, Tietze-Conrat nr. 7. Veth-Muller I, p. 23 (n.a.). Léon Bonnat (1833—1922); pictor francez; portretist (n.tr.).

⁴ P. 224.

⁵ LB. I 928 C-F, cf. A. 1893.4, 1991.2, 1408.32, 1417.

⁶ A. 1536.11; tot așa încă de la 19 iulie 1523, A. 1376.

⁷ „Pingere“ nu înseamnă la Erasm exclusiv „a picta“.

⁸ Aceasta nu trebuie luată ca ironie; Erasm slăbise într-adevăr foarte mult, cf. A. 1729.11.

Într-adevăr, Dürer a folosit medalia lui Metsys pentru cunoscuta gravură în cupru din 1526¹, care îl înfățișează pe Erasm scriind în picioare (așa cum îi era obiceiul), la un pupitru, cu un vas cu flori în fața lui și înconjurat de cărți. Inscriptia grecească a fost preluată de pe medalie, iar cea latinească a fost modificată după ea. Fața, deși foarte apropiată de cea de pe medalie, prezintă asemănări izbitoare cu desenul din 1520: nasul, gura, pleoapele, sprîncenele, șuvițele de păr; chiar și gulerul răsfrînt al cămășii amintește de acel desen. Trebuie așadar să presupunem că Dürer a păstrat chiar el schița care conta ca neterminată.

Erasm, deși recunoscător artistului, n-a fost mulțumit de asemănare: „nu e de mirare, doar nu mai sînt cel ce am fost acum cinci ani“². „Dürer mi-a făcut portretul, dar nu seamănă deloc“, scrie el mai tirziu.³ Istoria modernă a artei obișnuiește și ea să tăgăduiască asemănarea, poate prea categoric.

Păcăt că nu există nici un motiv de a crede că un desen al lui Lucas van Leiden, din 1521, aflat la muzeul Teyler din Haarlem⁴, îl înfățișează pe Erasm. Ne-ar fi făcut mare plăcere să-l știm pe Erasm în relații și cu acest compatriot *stricto sensu*.

Portretul lui Erasm a mai fost reprodus de nenumărate ori în picturi, desene, gravuri, dar nu mai este vorba de

¹ Reprodus în Tietze-Conrat nr. 8, Veth-Muller, I, pl. 24 etc.

² A. 1729.11. Ca de obicei, Erasm încurcă anii; trecuseră șase.

³ A. 1985.6.

⁴ Reprodus, printre altele, în Zeitschr. f. bild. Kunst, 1. c., p. 53; *Handzeichnungen alter Meister der holländischen Schule* (Desene ale artiștilor vechi din școala holandeză), Kleinmann, Haarlem. Despre un alt prețios portret, v.: *Berliner Philologische Wochenschrift* (Hebdomadarul filologic berlinez) 1917, p. 1056.

opere originale, cu toate că unele din ele sînt iscălite de Van Dyck¹ și Chodowiecki².

Numai statuia de la Rotterdam mai merită a fi menționată. La intrarea lui Filip al II-lea al Spaniei în Rotterdam, la 27 septembrie 1549, o statuie festivă, de lemn, a marelui învățat, se înălța mîndră în fața casei lui natale pentru a-l slăvi pe suveran, cu un panegiric, scris pe un sul pe care îl ținea în mînă. În 1557, statuia de lemn a fost înlocuită prin alta, de piatră colorată, care însă a fost dată jos de spanioli în 1572. A fost reinstalată mai tîrziu, în Piață, unde în 1622, în ciuda împotrivirii violente a predicatorilor calviniști, care strigau sus și tare că Erasm fusese un libertin și că-și bătuse joc de toate religiile³, a fost înlocuită cu statuia de aramă făcută de Hendrik de Keyzer. Și azi încă, această statuie de aramă stă mărturie — în patria lui, din moși-strămoși atît de zgîrcită în statui — a nemaipomenitei faime a acestui fiu al ei. Rămîne peste măsură de caracteristic faptul că timp de cîteva secole singura statuie publică din Olanda nu a fost cea a unui militar, a unui suveran sau a unui om de stat, nici cea a unui poet, ci a unui învățat, care și-a mai și ignorat destul de mult această patrie.

Din 1926, numărul de portrete cunoscute ale lui Erasm a sporit cu figura de prova, făcută din lemn, aflată azi la Muzeul Imperial din Tokio, figură care a împodobit prova

corăbiei „De Liefde”¹, numită inițial „Erasm”. Acest vas, împreună cu „Het Gheloove”², „De Hoop”³ și încă alte două, au alcătuit flota cu care a pornit în 1598 din Rotterdam expediția lui Mahu și De Cordes, cu scopul de a ajunge în India prin strîmtora lui Magellan și prin sudul Pacificului. Pe sulul ținut în mînă de personaj se mai pot citi literele ER... MUS și R... TE... 1598. A fost recunoscută după o fotografie prezentată la Roma, în 1926, la Expoziția Misionară, unde inscripția *Oranda Ebisu* a fost tradusă, nu tocmai corect, prin „barbarul holandez”⁴.

nuntul că vechea statuie de piatră a servit pentru consolidarea unui dig, fiind așezată în picioare la baza digului, de unde a ieșit la iveală în 1634, în timpul unei secete lungi. În sfîrșit, este caracteristic, din păcate, și faptul că în secolul al XVIII-lea, statuia, conform afirmației din *Mémoires* de Holberg, a servit drept țintă pentru pietroaiele ștrengărilor de pe străzile Rotterdam-ului.

¹ Dragostea (ol.).

² Credința (ol.).

³ Speranța (ol.).

⁴ Cazul a fost cercetat și descris pentru prima dată de către J. W. van Nieuhuys în *Nieuwe Rotterdamse Courant* (*Noul ziar rotterdamez*) din 9 și 10 octombrie 1926, iar mai tîrziu a fost tratat în mod amănunțit, folosindu-se și toate izvoarele și datele japoneze, de către J. B. Snellen, *The Image of Erasmus in Japan* (*Imaginea lui Erasm în Japonia*), *Transactions of the Asiatic Society of Japan* (*Documentele Societății Asiatice din Japonia*), 1934.

¹ Anton van Dyck (în limba flamandă: *Antoon van Dijck*) (1599—1641); pictor flamand. (n.tr.).

² Daniel Nicolaus Chodowiecki (1726—1801); pictor și gravor german de gen (de origine poloneză). (n.tr.).

³ V. în această privință: J. H. W. Unger, *De stand-beelden van Desiderius Erasmus* (*Statuile lui Dezideriu Erasm*), *Rotterdams Jaarboekje* (*Micul almanah rotterdamez*), 1890, p. 265 ss. Acolo se arată, printre altele, că cineva a fost văzut ingenunchind în fața statuii de piatră. — Cînd în 1674 statuia a fost îndepărtată vremelnice de către conducerea orașului, primarul din Basel a început numaidecît demersurile necesare pentru a o cumpăra, ceea ce era cît p-aci să izbutească. Caracteristic pentru patria noastră este și amă-

1. Ediții ale operelor lui Erasm

Desiderii Erasmi Opera omnia (Operele complete ale lui Dezideriu Erasm), ed. J. Clericus, 10 vol., Lugduni Batavorum (Leida), 1703—1706.

Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami (Opera epistolară a lui Dezideriu Erasm din Rotterdam), ed. P. S. Allen (cu începere de la vol. IV: P.S. și H. M. Allen), Oxonii (Oxford), vol. I—XI, 1906—1947.

Vol. VIII, care merge pînă la 31 iulie 1530, conține o biografie a lui P. S. Allen, scrisă de profesorul H. W. Garrod, care i-a dat ajutor doamnei H. M. Allen să continue lucrarea.

Pentru ediții anterioare ale scrisorilor lui Erasm, a se vedea: Allen, I, appendix, 7, p. 593—602.

Erasmi Opuscula (Operele minore ale lui Erasm), *A Supplement to the Opera omnia* (Supliment la Opera omnia), ed. W. K. Ferguson, The Hague (Haga), 1933: *Poems, Julius Exclusus e Coelis* ș.a. (Poeme, Iuliu izgonit din ceruri ș.a.).

¹ Întocmită în 1936 de către autor (n. ed. olandeze).

Des. Erasmus Roterodamus, *Ausgewählte Werke (Opere alese)*, ed. H. & A. Holborn, München, 1933: *Enchiridion militis Christiani*, In N. T. Praefationes, Ratio seu methodus comp. perv. ad veram theologiam.

2. Cîteva cărți despre Erasm și vremea lui

Bibliotheca Erasiana, Répertoire des oeuvres d'Érasme, listes sommaires (Repertoriul operelor lui Erasm, liste summare), Gand, 1893.

Această listă provizorie este urmată numai pentru cîteva din operele lui Erasm de o bibliografie completă; vezi Allen, vol. IV, p. XV.

Allen, P.S., *The age of Erasmus (Epoca lui Erasm)*, Oxford, 1914.

O serie de studii despre viața spirituală din secolele al XV-lea și al XVI-lea, concentrate în jurul lui Erasm.

Allen, P.S., *Erasmus, Lectures and Wayfaring Sketches (Erasm, Lecturi și însemnări călăuzitoare)*, Oxford, 1934.

Drummond, R.B., *Erasmus, his Life and Character (Viața și caracterul lui Erasm)*, 2 vol., Londra, 1873.

Cea mai bună dintre numeroasele biografii mai vechi ale lui Erasm.

Hartmann, A., *Das Lob der Torheit*, übersetzt von —, mit den holbeinischen Randzeichnungen herausg. von Dr. Emil Major (*Elogiul nebuniei*, tradus de —, cu desenele marginale ale lui Holbein, publicat de dr. Emil Major), Basel, 1929.

Hyma, Albert, *The Youth of Erasmus (Tinerețea lui Erasm)*, Ann Arbor, 1930.

Jongh, H. de, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain, 1432—1540 (Vechea facultate de teologie de la Louvain, 1432—1540)*, Louvain, 1911.

Important pentru perioada 1517—1521 din viața lui Erasm.

Kan, J.B., *Μωρίας ἐγκώμιον, Stultitiae Laus (Elogiul nebuniei)*, Des. Erasm Rot. declamatio (*Discurs al lui Dezideriu Erasm din Rotterdam*), Hagae-Com. (Haga), 1898.

Kan, J.B., *De Lof der Zotheid (Elogiul nebuniei)*, vertaald door — (tradus de —). Uitgegeven en van korté ophelderingen voorzien door A. H. Kan (Editat și prevăzut cu scurte explicații de către A. H. Kan). 4-e druk (Ediția a 4-a), Amsterdam, 1934. Evenals het voorgaande met de pentekeningen van Hans Holbein d.J. (Ca și precedentă cu desenele în peniță ale lui Hans Holbein cel Tânăr).

Lindeboom, J., *Erasmus, Onderzoek naar zijne theologie en zijn godsdienstig gemoedbestaan (Erasm, Cercetare cu privire la teologia lui și la viața lui sufletească religioasă)*, Leiden (Leida), 1909.

Idem, *Het Bijbels Humanisme in Nederland (Umanismul biblic în Olanda)*, Leiden (Leida), 1913.

Major, Emil, *Erasmus von Rotterdam (Erasm din Rotterdam), Virorum illustrium reliquiae I (Moăștele oamenilor iluștri I)*, Basel, 1925.

Mann, Margaret, *Érasme et les débuts de la Réforme française (Erasm și începuturile Reformei franceze)*, Paris, 1934.

Mestwerdt, P., *Die Anfänge des Erasmus, Humanismus und Devotio Moderna (Începuturile lui Erasm, Umanismul și Devotio Moderna)*, Studien zur Kultur und Geschichte der Reformation II (*Studii referitoare la cultura și istoria Reformei II*), Tübingen, 1917.

Murray, R. H., *Erasmus and Luther: their Attitude to Toleration (Erasm și Luther: atitudinea lor față de toleranță)*, Londra, 1920.

Nichols, F. M., *The Epistles of Erasmus, from his earliest letters to his fifty-first year; English translation with a commentary (Epistolele lui Erasm, de la primele lui scrisori pînă la vîrsta de cincizeci și unu de ani; Traducere în limba engleză, cu un comentariu)*, vol. 3, Londra, 1901—1917.

Nolhac, P. de, *Érasme en Italie (Erasm in Italia)*, Paris, 1888.

Noordenbos, O. și T. van Leeuwen, *Erasmus in den spiegel van zijn brieven (Erasm oglindit în scrisorile lui): een keuze... vertaald en toegelicht (o selecție... traduse și explicate)*, Rotterdam, 1936.

Pastor, L. von, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters (Istoria papilor, de la sfârșitul evului mediu pînă în zilele noastre)*, 16 Bände (16 volume), Freiburg i.B. (Freiburg in Breisgau), 1899—1931.

Pineau, J. B., *Érasme, sa pensée religieuse (Gîndirea religioasă a lui Erasm)*, Paris, 1924.

Quoniam, Th., *Érasme*, Paris, 1935.

Renaudet, A., *Préréforme et Humanisme à Paris, 1494—1517 (Prereforma și umanismul la Paris, 1494—1517)*, Paris, 1916.

Idem, *Érasme, sa vie et son oeuvre jusqu'en 1517, d'après sa correspondance (Viața și opera lui Erasm pînă la 1517, după corespondența lui)*, *Revue historique (Revista istorică)*, vol. 111 și 112.

Schmid, H. A., *Encomium Moriae*, Basler Ausgabe von 1515, mit den Randzeichnungen von Hans Holbein d.J. in Faksimile mit einer Einführung herausgegeben (*Elogiul nebuniei*, Ediția din Basel din 1515, publicată cu desenele marginale ale lui Hans Holbein cel Tânăr în facsimil, cu o introducere), Basel, H. Oppermann, 1931.

Schottenloher, O., *Erasmus im Ringen um die humanistische Bildungsform (Erasm în lupta pentru forma de cultură umanistă)*, Ref. gesch. Studien und Texte (Referate cu privire la studii și texte istorice), 61, Münster i.W. (Münster în Vestfalia), 1933.

Seeböhm, F., *The Oxford Reformers, John Colet, Erasmus and Thomas More (Reformatorii de la Oxford, John Colet, Erasm și Thomas More)*, 3-d edition (ediția a 3-a), Londra, 1887.

Singels, N. J., *Een twaalfstal Samenspraken (Douăsprezece dialoguri)*, id. *Een tweede twaalfstal Samenspraken (Alte douăsprezece dialoguri)*, Amsterdam, Wereldbibliotheek (Biblioteca mondială), 1916.

Smith, Preserved, *Erasmus, A study of his Life, Ideals and Place in History (Erasm, Un studiu despre viața lui, idealurile lui și locul lui în istorie)*, New York și Londra, 1923.

Idem, *A key to the colloquies of Erasmus (O cheie la colocviile lui Erasm)*, *Harvard Theological Studies (Studiile teologice de la Harvard)*, 1927.

Tietze-Conrat, E., *Erasmus van Rotterdam in de kunst (Erasm din Rotterdam în artă)*, *Kunst in Holland (Arta în Olanda)*, nr. 8, Wenen (Viena), 1922.

Veth, J. & Muller, S., *Albrecht Dürers Niederländische Reise (Călătoria în Olanda a lui Albrecht Dürer)*, 2 vol., Berlin-Utrecht, 1918.

<i>Erasm-Huizinga-Erasm</i>	V
<i>Tabel cronologic (Erasm)</i>	XXXV
<i>Tabel cronologic (Johan Huizinga)</i>	LI
<i>Dedicație</i>	1
<i>Prefață la ediția I</i>	5

Capitolul I

Țările de Jos în secolul al XV-lea. Dominația burgundă. Olanda de nord, zonă izolată din toate punctele de vedere. Devoțiunea modernă: Frații vieții în comun și Congregația de la Windesheim. — Nașterea lui Erasm. Rudele lui. Numele lui. Anii de școală la Gouda, Deventer și 's-Hertogenbosch. Intră la minăstire.

7

Capitolul II

Erasm, canonic augustin la minăstirea Steyn de lângă Gouda. Prietenii lui. Scrisorile către Servatius. Umanismul în minăstiri. Poezia latină. Aversiunea față de viața monahală. Părăsește minăstirea Steyn ca să intre în serviciul episcopului din Cambrai: 1493. — Jacobus Battus. *Antibarbari*. Primește învoirea să plece la Paris pentru studii: 1495.

22

Capitolul III

Universitatea din Paris. Școli și tradiții filozofice și teologice. Colegiul Montaigu. Antipatia lui Erasm față de scolastică. Relațiile cu umanistii: Robert Gaguin, 1495. Dificultăți materiale. Prima formă a citorva dintre scrierile sale pedagogice. Călătorii în Holanda și înapoi. Batt și Doamna de Veere. Cu lordul Mountjoy spre Anglia, 1499 36

Capitolul IV

Prima ședere în Anglia, 1499—1500. Oxford. John Colet. Năzuințele lui Erasm se îndreaptă spre teologie. Până atunci fusese în primul rînd literat. Fisher și More. — Incident la Dover, la plecarea din Anglia. Înapoiat în Franța, întocmește *Adagia*. — Ani de griji și lipsuri.... 49

Capitolul V

Adagia: importanța lor și a operelor similare din anii următori. Erasm ca propagator al culturii clasice. Latina. Înstrăinarea de Holandă. Erasm ca olandez. 64

Capitolul VI

Erasm la castelul Tournhem, 1501. — Restaurarea teologiei devine acum țelul vieții lui. Învăță limba elină. Jean Vitrier. *Enchiridion militis christiani* 75

Capitolul VII

Moartea lui Battus, 1502. Prima ședere la Louvain, 1502—1504. Traduceri. Din nou la Paris. Anotațiile lui Valla la Noul Testament. — A doua ședere în Anglia, 1505—1506. Noi prieteni și ocrotitori. — Plecarea în Italia, 1506. *Carmen alpestre* 86

Capitolul VIII

Erasm în Italia, 1506—1509. Obține titlul de doctor la Torino. — Bologna și papa Iuliu al II-lea. — Erasm la Veneția, la Aldus, 1507—1508. Arta tiparului. Alexander Stewart. Spre Roma, 1509. — Vestea urcării pe tron a lui Henric al VIII-lea. Erasm părăsește Italia 96

Capitolul IX

Moriae Encomium (Elogiul Nebuniei), 1509. Ca operă de artă. Nebunia, forța motrice a întregii vieți; cauză indispensabilă și salutară a statelor și eroismului, nebunia susține lumea. Orice energie vitală este încorporată în nebunie. Lipsa nebuniei îl face pe om inapt pentru viață. Suficiența este necesară. Mistificarea e mai presus decît adevărul. Știința, o plagă. Satirizarea tuturor profesiunilor spirituale. — Două teme se suprapun în operă lui. — Nebunia supremă: extazul. — *Moria* trebuie privită ca o glumă veselă. — Nebuni și netoți. — Erasm vorbește cu dispreț despre operă. Prețuirea ei 106

Capitolul X

A treia ședere în Anglia, 1509—1514. Doi ani din viața lui despre care nu se știe nimic: din vara lui 1509 pînă în primăvara lui 1511. — Erasm la Cambridge. Relațiile cu Badius, editor din Paris. O greșală în favoarea lui Johannes Froben, din Basel. Erasm părăsește Anglia, 1514. *Julius Exclusus*. Scrisoare împotriva războiului. 121

Capitolul XI

Pe calea către succes și satisfacție. Priorul lui îl cheamă înapoi la Steyn. Refuză. Prima ședere la Basel: 1514—1516. Primire cordială în Germania. Johannes Froben. Ediția operelor sfintului Ieronim și cea a *Noului Testament*. — Erasm ajunge consilier al tânărului Carol. *Institutio principis christiani*, 1515. — Este scutit de viața monahală, 1517. — Faima. Erasm ca centru spiritual. Corespondența lui. Scrisoarea literară. — Așteptări mari. 133

Capitolul XII

Spiritul lui Erasm. I.
Înclinațiile etice și estetice. Aversiunea față de ceea ce este irațional, fără sens și complicat. Viziunea Antichității, iluminată de credința creștină. Renașterea vechilor *bonae litterae*. Idealul unei vieți de armonie nobilă și de înțelepciune fericită. Simțul pentru ceea ce este decent și lin. — Spiritul lui nu este nici filozofic, nici istoric, ci filologic și moralist. Libertate, claritate, puritate, simplitate. Încredere în firese. Idei educative și sociale..... 153

Capitolul XIII

Spiritul lui Erasm. II.
Concepțiile intelectuale. Lumea este supraîncărcată cu păreri și forme. Adevărul trebuie să fie simplu. Înapoi spre izvoarele pure. Sfânta Scriptură în limbile originare. Umanismul biblic. Critica textului Sfintei Scripturi. Practica e mai presus de dogmă. — Talentul lui Erasm. Gustul lui pentru cuvinte și lucruri. Precizia.

Perceperea amănuntelor. Un realism voalat. Nuanța. Impenetrabilitatea tălcului celui mai profund al tuturor lucrurilor..... 166

Capitolul XIV

Caracterul lui Erasm. Nevoia de puritate și curățenie. Sensibilitatea. Aversiunea față de discordie, nevoia de concordie și prietenie. Aversiunea față de orice conflict. Pune prea mult preț pe părerea altora. Nevoia de a se justifica. El însuși nu e niciodată în defect: Legătura dintre înclinare și convingere. Imaginea ideală a propriei persoane. Nemulțumire cu privire la sine. Gândirea egocentrică. Singurătatea interioară. Atitudinea defensivă. Suspiciunea bolnăvicioasă. Sentimentul de nefericire. Neliniște. Contradicțiile nerezolvate ale sufletului său. Siła de minciună. Rezervă și insinuare 178

Capitolul XV

Erasm la Louvain, 1517. Așteaptă restaurarea Bisericii, ca rod al culturii clasice. Controversă cu Lefèvre d'Étaples. A doua călătorie la Basel, 1518. Revizuirea ediției *Noului Testament*. Controverse cu Latomus, Briard și Lee. Erasm nu vede în rezistența opusă de teologia conservatoare decât o conspirație împotriva noilor *bonae litterae* 198

Capitolul XVI

Începutul relațiilor dintre Erasm și Luther. Arhiepiscopul Albert din Maiența, 1517. Progresul Reformei. Luther încearcă să-l determine pe Erasm să se apropie de el, martie 1519. Erasm păstrează o anumită distanță și crede

că mai poate juca rolul de împăciuitor. Atitudinea lui devine echivocă. Neagă din ce în ce mai energic orice punct comun cu Luther și se hotărăște să rămână în expectativă. Ambele părți exercită presiuni asupra lui Erasm, ca să se declare pentru una din ele. Aleander în Țările-de-Jos. Dieta de la Worms, 1521. Erasm părăsește Louvain ca să-și asigure independența, octombrie 1521 210

Capitolul XVII

Basel rămîne aproape opt ani localitatea lui de domiciliu, 1521—1529. Erasm ca gînditor politic. Omul concordiei și al păcii. Scrieri împotriva războiului. Părerea despre suverani și guverne. — Noi ediții ale Părinților Bisericii. — *Colloquia*, 1522, 1524. — Controverse cu Stunica, Beda etc. — Disputa cu Hutten. Eppendorff 227

Capitolul XVIII

Erasm determinat să scrie împotriva lui Luther. *De Libero Arbitrio*, 1524. — Luther răspunde cu *De Servo Arbitrio*. — Nesiguranța lui Erasm; asprimea extremă a lui Luther. Erasm este acum definitiv de partea conservatorilor. Episcopul din Basel și Oecolampadius. Punctul de vedere dogmatic în doi peri al lui Erasm. Despre spovedanie, ceremonii, cultul sfinților, liturghie. — *Institutio Christiani matrimonii*, 1526. Se simte încolțit de dușmani..... 241

Capitolul XIX

Erasm se ridică împotriva păgînismului și a clasicismului exagerat al umanistilor. *Ciceronianus*, 1528. Acesta îi aduce noi dușmani. —

Reforma este introdusă la Basel. Erasm pleacă la Freiburg, 1529. Părerea lui despre rezultatele Reformei 254

Capitolul XX

Ascuțirea generală a antagonismelor. Totuși, în Germania lupta rămîne încă mulți ani în suspensie. — Terminarea lucrării *Ecclesiastes*. Moartea lui Fisher și a lui More. — Erasm se înapoiază la Basel, 1535. Planuri de mutare în Burgundia sau în Brabant. Papa Paul al III-lea dorește colaborarea lui pentru viitorul Conciliu. Erasm refuză onorurile oferite. *De puritate Ecclesiae*. Sfirșitul, 12 iulie 1536..... 267

Capitolul XXI

Erasm și spiritul secolului al XVI-lea. Idealist desăvîrșit, dar totodată un moderat. Farul unei epoci. Vestitorul ideilor care își croiesc drum abia în secolul al XVIII-lea. — Influența lui se exercită atît asupra Contrareformei, cît și asupra Protestantismului. — Spiritul erasmian în Țările-de-Jos 279

Anexă: Portretele lui Erasm 289

Bibliografie 299